

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫИ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА АДУКАЦЫИ
“МАГЛЁУСКІ ДЗЯРЖАУНЫ УНІВЕРСІТЭТ
імя А. А. КУЛЯШОВА”

Д. У. Дук

**СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОДАЦКАЙ:
ГІСТАРЫЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ
У СВЯТЛЕ НОВЫХ АДКРЫЦЦЯУ**

МАНАГРАФІЯ

Маглеу
МДУ імя А. А. Куліашова
2025

УДК 94(476)
ББК 63.3(Бен)
Д81

*Друкунца па расіянні рэдакцыйна-выдавецкага савета
МДУ імя А. А. Куляшова*

Рэзэнты:

старшыня Пастаяннай камісіі па адукацыі, культуры і науцы
Палаты праdstаўніцтва Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь,
член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі науک Беларусі

доктар гісторычных науک, прафесар

I. A. Марвалюк;

прафесар кафедры гісторыі і філософіі

Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова,

доктар гісторычных науک, прафесар

Я. Р. Рысер

Дук, Д. У.

Д81 Спадчына Еўфрасінні Полацкай: гісторычнае асэнаванне
у свяtle новых адкрыццяў : манаграфія / Д. У. Дук. — Магі-
лёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2024. — 168 с. : іл.

ISBN 978-985-894-147-5

У кнізе праdstаўлены агляд новых археалагічных знаходак і адкрыццяў з матэры-
яльнай і духоўнай спадчыны працяглой Еўфрасінні Полацкай. Гэтыя адкрыцці сталі
магчымымі дзякуючы міждысцыплінарным даследаванням, якія актыўна праводзяліся ў
Полацку з удзелам аўтара манаграфіі. Дзе шукаць вытокі шматлікіх навацый, на якія так
багата творчая спадчына Еўфрасінні Полацкай? Чаму Еўфрасіння нароўні з кананічным
падпісвалася імем Офрасіння і чаму палачане ў XII ст. Ѻкалы пры вымаўленіі імёнаў?
Куды "зник" мужчынскі манастыр, заснаваны працяглой, і дзе была пабудавана
Багародзіцкая царква? Якія формы выкарыстоўвалі працяглую ў сваіх асветніцкай
дзейнасці і на чым грунтавалася яе праграма? Якія ў ле былі адносныя са сваім бацькам,
полацкім князем Георгіем, і якія след яны пакінулі ў яе дзейнасці? На гэтыя і шматлікія
іншыя пытанні можна знайсці адказ у дадзенай манаграфіі.

Адрасуецца ўсім, хто цікавіцца айчыннай гісторыяй, і найперш маладым даследчы-
кам, якія жадаюць адкрыць новыя старонкі нашай любай Бацькаўшчыны.

УДК 94(476)
ББК 63.3(Бен)

ISBN 978-985-894-147-5

© Дук Д. У., 2025
© МДУ імя А. А. Куляшова, 2025

УВОДЭИНЫ

Сёлета спаўняеца 900 год Спаса-Еўфрасіннеўскуму жаночаму манастыру ў г. Полацку, росквіт якога звязаны з імем праладобнай Еўфрасінні.

Еўфрасіння Полацкая з'яўляеца сакральнай асобай у гісторычнай прасторы беларускай нацыі. Нашы ўяўленні пра асветніцкую дзейнасць Еўфрасінні Полацкай як заснавальніцы манастырскай адукцыі сёння могуць быць значна ўдакладнены і пашираны. Зрабіць гэта можна на падставе новых гісторычных крыніц: археалагічных, сфрагістычных, выяўленчых і лінгвістычных. Так, новыя адкрыцці багатай матэрыяльнай спадчыны Еўфрасінні Полацкай дазваляюць сёняння адказаць на пытанні, якія дагэтуль не знаходзілі свайго вырашэння. Выкарыстоўваючы сучасную тэрміналогію, гэтыя пытанні можна сформуляваць наступным чынам: якія крыніцы і метады выкарыстоўвала праладобная ў сваёй адукцыйнай дзейнасці і на чым грунтавалася яе праграма? Дзе знаходзіцца “няулоўны” для гісторыкаў мужчынскі манастыр, багата аздоблены і уладкаваны праладобнай, і дзе яна пабудавала Багародзіцкую царкву? Якой была геаграфія знежных сувязяў праладобнай? Якім імператывам карысталася праладобная пры стварэнні ўнікальных архітэктурных аб'ектаў у Полацку? Якія ў яе былі адносіны са сваім бацькам і які след яны пакінулі ў яе дзейнасці? Нарэшце, якім імем была нарачоная полацкая княжна пры прыняцці манаскага пострыгу: *Офрасіння ці Еўфрасіння?* Адказы на гэтыя і іншыя пытанні прапануюцца ў дадзенай манаграфіі.

Жыццё праладобнай можна раздзяліць на два перыяды. Большую частку свайго жыцця Еўфрасіння пражыла ў родным горадзе, у якім нарадзілася. Апошнія яе гады прайшлі у вандроуцы ў Святую зямлю, дзе яна і памерла. У дадзенай кнізе мы разгледзім яе неуміручую спадчыну на роднай зямлі, паколькі адказы на агульныя вышэй пытанні знойдзены намі пераважна ў Полацку.

Галоўнай крыніцай жыцця і дзейнасці праладобнай Еўфрасінні Полацкай з'яўляеца яе *Жыцце*. У яго аснове — розныя списы XVI—XVII стст., якіх налічваеца каля 130. Яно таксама захавалася ў складзе жыцціных зборнікаў і Чэцціх Міней. Найбольш верагодна, што першапачатковы тэкст

Жыцця Еуфрасінні Палацкай быу створаны яшчэ у дамангольскі перыяд. Да нас дайшлі больш познія списы Жыцця, сярод якіх самым раннім з'яўляецца спіс пачатку XVI ст. [Слуцкій, 2015, с. 30]. У гэтай сувязі зробім неабходнае ўдакладненне. Трэба разумець, што па складу і літаратурнаму харкатару “Жыцце і спадвіжніцтва Блажэннай і Прападобнай Еуфрасінні, ігуменні манастыра Спаса-Усеуладнага і Прачыстай яго Маці, што у градзе Палацку” адпавядзе рытарычнай літаратуры XV–XVI стст., хадзя было складзена яшчэ пры жыцці прападобнай. Таму пэўная інфармацыя у самай ранній рэдакцыі тэксту Жыцця, якую мы маем, аддалена на некалькі стагоддзяу ад першапачатковага тэксту, што нельга не улічваць. І пры ўсім гэтым Жыцце застаецца найбольш поўнай гістарычнай крыніцай з бяспрэчнай ступенню верагоднасці, што адзначаюць усе яго даследчыкі [Ганецкая, 2002, с. 86–87]. Большасць падзеяў, прадстаўленых у Жыцці, пацверджаны ўдакладненымі іншымі гістарычнымі крыніцамі, гэта тычыцца і новых крыніц, прадстаўленых у дадзенай кнізе. Таму, нягледзячы на практична поуную адсутнасць у Жыцці абсалютных дат (пазначаны толькі дзень смерці прападобнай — 24 мая, але без указання года), адносная храналогія асноўных падзеяў жыцця прападобнай абсалютна дакладная.

Прападобная Еуфрасіння Палацкая з'яўлялася яскравай асобай у ся-
рэднявечнай гісторыі Усходняй Еўропы. Яна была дачкой князя Георгія,
сына знакамітага полацкага князя Усяслава Брачыславіча, да пострыгу
мела імя Прадслава і, такім чынам, па праву нараджэння належала да
палацкага княжарства. Тут адразу неабходна зрабіць адно важнае
удакладненне: малодшымі сынамі легендарнага полацкага князя Усяслава
Брачыславіча (1044–1101) з'яўляюцца Святаслава і Расціслау. Адзін з
малодшых Усяславічаў у Жыцці згаданы пад імем Георгій, што адпавядзе
расцісласю ён на Русі практична нарачэння хрысцільнага імя у гонар
святога пакрывацеля. Пытанне, хто з двух князёў атрымаў пры хрышчэнні
імя Георгій, застаецца дагэтуль нявырашаным, але ж мы услед за сталай
гістарыяграфічнай традыцыяй будзем лічыць бацькам Еуфрасінні кня-
зя Святаслава-Георгія [Алексеев, 2006, с. 10]. І на карысць гэтай жа
гістарыяграфічнай традыцыі ў тэксце манографіі дададзім новыя аргу-
менты.

Дарэчы, згаданая дыскусія аб tym, хто быу бацькам Еўфрасінні (Святаслау ў Расцілау?), перашкаджае некаторым гісторычным спекуляцыям наконт месца, дзе нарадзілася Еўфрасіння. За апошняі гады такія спекуляцыі раз-пораз усплываюць у медыйнай прасторы з праектамі на мемарыялізацыю геаграфічнай прасторы, напрыклад, таго ж Віцебска (падрабязней аб гэтым можна паглядзець у нашых публікацыях, размешчаных у адкрытым доступе сеткі Internet [Родина Еўфрасінні, 2015]). Як мы паказалі, большасць гісторыкаў лічыць, што месцам нараджэння працадобнай быу Полацк, аднак некаторыя з іх выказвалі гіпотэзы аб нараджэнні Еўфрасінні у Віцебску ў нават у Заслау. Несумненна, месцам нараджэння працадобнай быу Полацк, нават нягледзячы на асобныя меркаванні, што Святаслау мог валодаць Віцебскім удзелам, а Расцілау — Лукомскім. Пра гэта мы падрабязна пагаворым у першай главе.

Наяўныя гісторычныя крыніцы і кантэкст падзеі у Полацкай зямлі таксама не пацвярджаюць версю аб нараджэнні працадобнай па-за межамі Полацка. З тэксту Жыцця, у дадзеным выпадку самай надзеінай крыніцы, вынікае, што усё сваё дзеяцтва Прадслава (як і яе бацькі) правяла у Полацку і усе асноўныя падзеі яе жыцця звязаны выключна з Полацкам і Полацкай акругай. Рэшткі княжацкага двара XII ст. зусім нядауна былі адкрыты археолагамі на беразе возера Чарсцвяты разам з рэчамі, якімі магла карыстацца працадобная у дзеяцтве. Тут, у Полацку, Прадслава набіралася княжай мудрасці (бібліятэка на той час была толькі у Сафійскім саборы) і дасягнула ужо у дзеяцтве выдатных поспехаў. Тут з ранніх гадоў яна раілася са сваім духоўным настаўнікам — епіскапам Мінай, тут полацкія князі усе разам збіраліся на сямейныя саветы на чале са старэйшым князем і епіскапам, тут яна збегла ў манастыр да сваёй цёткі-ігуменні.

Найбольш сістэмны агляд звестак пісьмовых крыніц пра дзеяцельнасць Еўфрасінні Полацкай з рэканструкцыяй асноўных этапаў яе жыцця прыведзены у працах расійскага гісторыка Леаніда Васільевіча Аляксеева і беларускага літаратуразнаўцы Аляксея Анатольевіча Мельнікава [Алексеев, 2006, с. 52—61; Мельнікау, 2005]. З пэўнымі ўдакладненнямі, згодна з Жыццем Еўфрасінні Полацкай і сучаснай гісторыяграфіяй,

можна вылучыць наступныя ключавыя моманты яе біяграфіі. Даты яе нараджэння і смерці з'яўляюцца дыскусійнымі і вызначаюцца каля 1104–1109 гг. і 1167–1174 гг. адпаведна. Ад нараджэння князёуна мела дынастычнае імя Прадслава і хрысцільнае — Еупраксія [Мельнікаў, 2005, с. 34]. У дванаццацігадовым узросце, наслуперак волі свайго бацькі, князя Святаслава-Георгія, выдаць яе замуж, полацкая княжна Прадслава прыйшла да сваёй ўёткі — ігуменіі полацкага манастыра Раманавай с просьбай аб паслушэнстве. У статусе паслушніцы яна атрымала імя Еуфрасіння, у гонар Еуфрасінні Александрыйскай і стала займачца перапісаннем кніг у Сафійскім саборы. Еуфрасіння са згоды свайго бацькі і баярскага савета становіцца ігуменіяй Спаскага манастыра у мястэчку Сяльцо пад Полацкам, спадвігае у паслушэнства дэвюх сваіх сястраў. Пад яе патранажам будуецца “каменная” Спаская царква, адбываецца росквіт і узвышэнне статусу Спаскага манастыра. Па замове працадобнай Еуфрасінні полацкім ювелірам Лазарам Богшам створаны Крыж Еуфрасінні Полацкай (1161 г.). Перад ад'ездам у Констанцінопаль і паломніцтвам у Святую зямлю (Палесціну) Еуфрасіння пабудавала царкву у Багародзіцкім манастыры, аздобіла яе і перадала манахам. Ёсьць прымы гістарычныя сведчанні кантактау Еуфрасінні з першымі асобамі Візантыйскай імперыі, а менавіта з патрыярхам Лукой Хрызвергам і візантыйскім імператарам Мануілам I Комнінам [Алексеев, 2006, с. 59; Мельнікаў, 2005, с. 36, 44]. Памерла Еуфрасіння Полацкая у Іерусаліме і пахавана у Багародзіцкім Феадосіевым манастыры, у 1187 г. мошчы Еуфрасінні перанесены ў Кіеў, а у 1910 г. — у Полацк.

У жыцці любога чалавека ёсць ключавыя моманты, якія вызначаюць увесь яго далейшы лёс. Такім момантам для маладой княжны з'яўляецца рашэнне ісці у манастыр. Матывы, якімі кіравалася Еуфрасіння пры абрацінні манаскага пострыгу, трэба шукаць у яе дзяцінстве. Перад маладой княжной праходзіла жыццё яе бацькі і яго братоу, і вялікія сябе часам зусім не па хрысціянскіх запаветах, якім яе вучылі [Алексеев, 2006, с. 53–54]. Сваркі паміж родзічамі, барацьба яе дзядзькія за ўладу і іншыя абставіны, супраць якіх выступала Царква, — усё гэта магло адвесці на божкую княжну ад мірскога жыцця. Да таго ж галоуны імператру, якім

яна карысталася, відаць, падказаны ў самім Жыці: “*Како се будет, еже отецъ мыслит причтати мя браку мужеви; но аще такова будет, то печали мира сего гонэнуты никакоже лэў*” (“*Што гэта будзе, калі бацька задумаў з яднаць мяне шлюбам з мужчынам; але ж калі такое здарыцца, то смутку гэтага свету няк нельга будзе пазбегнуть*”) [Житие и подвижничество...]. І дадае: “*Вся мира сего видимая красна суть и славна, но вскоре минуется, яко сон мимо идет или цветъ увѣдает; вѣчная же – невидима, но въeki пребывает*” (“*Чея бачнасць свету гэтага – прыгожая і славная, але хутка сыйдзе, і, нібы той сон, пройдзе, і, як кветка, змарнеш; вечнае ж – нябачнае, але існуете заўжды!*”) [Житие и подвижничество...]. Гэты імператыву не мог быць сфарміраваны без упаву полуцкага епіскапа Міны (1105–1116), які быў духоўным настаўнікам “отракавіцы” і які моцна паўплываў на фарміраванне яе светапогляду.

Другім імператывам з’яўляецца асаблівы погляд Еўфрасінні на статус жанчыны у тагачасным грамадстве, а калі казаць больш дакладна, жанчыны найвышэйшага саслоя з княжацкага роду: “*Чаго дасягнулі тыя, хто жыу да нас, людзі роду нашага? І жаніліся, і выходзілі замуж, і княжылі, але не жылі вечна. Жыцё іх прашло. Слава іх знікла, як тлен, горшая за павуцінне. А прападобныя жоны мужна пайшлі услед за Хрыстом... і імёны іх напісаны на нябесах, дзе яны з Ангеламі славяць Бога*” [Полоцкое Радование, 2010, с. 15].

Фактычна сваім учынкам Еўфрасіння паутарыла тое, што больш за стагоддзе раней зрабіла полуцкая княжна Рагнеда, якая прыняла манаскі сан пад імем Агнестасі. Розніца заключаецца ў тым, што Рагнеда заклала традыцію жаночага манаства на Русі і пайшла ў манастыр пасля няудалай спробы застасцца жонкай ахрышчанага кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча. У тыя далёкія часы выбар Уладзіміра па палітычных разынках быў зроблены на карысць грачанкі Ганны, а выйсці замуж за князя Рагнеда не пагадзілася. Па гэтай прычыне адыход Рагнеды у манастыр быў абумоўлены давюма прычынамі: яе няспрауджанымі амбіцыямі, а таксама жаданнем спрыяць выхаванню свайго сына Ізяслава у традыцыях хрысціянскай книжнасці, што на той час было роуным вывучэнню светапогляду будовы Свету і месца ў ім Чалавека.

Прыняцце Еўфрасінній Полацкай манаства стала зыходым пунктам у станаўленні яе асобы, якая на стагоддзе апярэдзіла свой час і пакінула нам багацейшую спадчыну, закладзеную у падмурак станаўлення беларускай нацыі.

Натуральна, такая вялікая постаць у нашай гісторыі правакуе некаторых сучасных гісторыкаў на нараджэнне пэўных міфаў. Самым неведагодным міфам (і таму патэнцыяльна самым трывалым) з'яўляецца спроба надання асобе Еўфрасінні Полацкай рыс носьбіта выразнай нацыянальнай самасвядомасці. Дзеля гэтага выкарыстоўваючы маніпуляцыі з яе імем і яе творчай спадчынай. Таксама прападобнай Еўфрасінні нярэдка прыпісваючы здзяйсненні, якіх у реальнасці не магло быць. Так, яна не заснавала Спаскі манастыр, але прыйшла ў яго у статусе ігуменіі з наказам узвысіць і праславіць яго, што і зрабіла. Гэты важны крок быў здзейснены па волі полацкага епіскапа і са згоды ўсіх полацкіх князёў і баяр. Яна не заснавала Багародзіцкі манастыр (трэба уважліва чытаць Жыцце), але пабудавала ў існуючым мужчынскім манастыры Багародзіцкую царкву, аздобіла яе і перадала манахам. Яна ж узвысіла статус двух полацкіх манастыроў і зрабіла іх вядомымі на уесь хрысціянскі свет. Яна не наўчала дзяцей у школах пры манастырах, паколькі шырокай патрэбы у школах у сучасным разуменні на той час не існавала. Але Еўфрасіння практыкавала іншыя формы адукацыйнай дзейнасці, і у гэтых формах яна была абсолютным лідарам і наватарам на ўсёй старажытнарускай прасторы.

Раскрыцце сутнасці і значэння асветніцкага подзвігу Еўфрасінні як реальнай гістарычнай асобы на падставе наяўных гістарычных крыніц і прысвечана манаграфія. Новыя знаходкі археолагаў і рэстаўратараў фрэскавага жывапісу дазваляюць выісветліць крыніцы яе творчага націхнення і зневяднія сувязі. У любым гістарычным даследаванні, і гэтае не выключэнне, трэба разумець кантэкст дзейнасці людзей свайго часу, імператывы, якімі яны карысталіся, і абавірацца толькі на гістарычныя факты, якія адлюстроўваюць фрагменты реальнасці, бо іначай можна ступіць на рызыконуны шлях гістарычных маніпуляцый.

Намаляванае “шырокім мазкам” праблемнае поле даследавання арыентуе чытача усяго толькі на першаснае успрыняцце і будзе раскры-

вацца ніжэй па тэксце. Геаграфічна прывязка да Палацка і Палацкай зямлі таксама невыпадковая. У дадзенай кнізе нас будзе цікавіць галоуная частка яе жыцця, звязаная з роднай зямлёй. Гэтае гісторычнае даследаванне, як і любое іншае, не прэтэндуе на вырашэнне усіх непаразумелых пытанняў, звязаных з творчай спадчынай працападобнай Еуфрасінні на Палацкай зямлі. Упэунены, што па меры з'яўлення новых гісторычных крыніц будуть раскрыты і новыя грані таленту вялікай палачанкі, а зна-
чыць, скарбонка шматтранай спадчыны Еуфрасінні Палацкай будзе папауняцца.

ГЛАВА 1

ЕУФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ У ПАЛІТЫЧНАЙ ПРАСТОРЫ ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ XI—XII стст.

Дзейнасць працадобнай Еуфрасінні Полацкай і яе пабуджальня матывы раскрываюцца праз абставіны жыцця яе бацькоу і дзядоу. Можна смела сцвярджаць, што гістарычны кантэкст палітычнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця Полацкай зямлі пауплываў на выбар полацкай княжнай Прадславай манаскай аскезы. Без разгляду найперш палітычных падзеі жыцця полацкага княжацкага дому XI—XII стст. апавед пра матэрыяльную і духоуную спадчыну Еуфрасінні Полацкай будзе няпоуны. Той факт, што Еуфрасіння была дачкай полацкага князя, ужо сам па сабе дазваляе разгледзець палітычны аспект развіцця Полацкай зямлі.

Якая роля адводзілася самай Еуфрасінні у палітычных падзеях XII ст.? Ці пауплывала дзейнасць працадобнай на палітычную гісторыю Полацкай зямлі пасля яе ад'езду у Святую зямлю? Ці існаваў так званны “палацкі матрыярхат”, галоуную ролю у якім некаторыя гісторыкі прыпісваюць князёуне Сафі і яе дачце Еуфрасінні, а яго карані выводзяць з часу Рагнеды? Каб адказаць на гэтыя пытанні, трэба разгледзець кантэкст палітычных падзеі XI—XII стст. Полацка і Полацкай зямлі, пры тым што летапісцы пры пераліку падзеі XII ст. звязтаўся да саміх пачаткаў, узгадваючы прауленне Рагвалода, абставіны вяртання Рагнеды і яе сына Ізяслава на Полацкую зямлю пасля яе неўдалага замаху на жыццё кіеўскага князя Уладзіміра. Не будзем пераказваць змест гэтих падзеі, а засяродзімся на часе станаўлення цэнтралізаванай улады Рагвалодавіча.

У XI—XII стст. Полацкая зямля прайшла шлях ад цэнтралізацыі улады да яе распаду. Княжацкія міжусобіцы з'яўляліся вызначальнымі для палітычнай прасторы Старажытнай Русі XI ст., і Полацкая зямля не была выключеннем. У XII ст. да ўсобіц полацкіх князёў з кіеўскімі князямі дадалося разладдзе ўнутры полацкага княжацкага дому. Усяму гэтаму маглі быць проціпастаулены толькі хрысціянская духоўная каштоунасць.

Сорбі Рагнеды забішь іхада Уладзіміра Святаславіча.
Мініяцюра з Радзівіліскага летапису, XV ст.

Іяслай стаў на абарону Рагнеды. Мініяцюра з Радзівіліскага летапису, XV ст.

Духоунай асновай дзяржаваunesц Полацкага княства з'яўлялася хрысціянства. Першаму полацкаму князю Рагвалоду магл належаць актавія пічаў, якія сведчаць, што ён быу хрышчоны пад імем Васіль [Петров, 2017, с. 12]. У адрозненне ад Турава, дзе працэс хрысціянізацыі адбываўся адначасова з Кіевам і па волі кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча, у Полацку хрысціянізацыя адбывалася сінкрэтычна і звязана з імёнамі Рагвалод-

да, Рагнеды (у манастве Анастасіі) і Ізяслава. Па сукупнасці гістарычных звестак устаноўлена, што Полацкая епархія існавала з 992 г., хаця першы епіскап мог з'явіцца ў Полацку раней — у 988 г. [Сапунов, 1889, с. 9–10]. Таксама існуе меркаванне, што да хрышчэння Русі Уладзімірам полацкія землі ужо сто гадоў як былі ахрышчаныя — яшчэ пры першых полацкіх уладарах (“мужах”) Рурыка [Петров, 2017, с. 15–16]. У Полацкай зямлі каля 1000 г. ажыццяўлялася і дзейнасць ісландскага хрысціянскага місіянера Торвальда [Джаксон, 2001, с. 136, 138].

Хрысціянства ў Полацкай зямлі распаусюджалася мірным шляхам, у пісьмовых крыніцах адсутнічаюць звесткі аб гвалтоўным хрышчэнні насельніцтва Полацкай зямлі. Пры пашырэнні уплыву Полацкай зямлі на землях Ніжняга Падэvinня у гарадах-фарпостах Герцыке і Куkenойс таксама будаваліся цэрквы і распаусюджалася царкоўныя практыкі. Хрысціянская царква стала апрышчам дзяржаўнай ідэалогіі.

Амаль усё XI ст. у гісторы Полацкай зямлі адзначылася часам пашырэння і замацавання межаў княства, з'яўленнем новых гарадоў і узбуйненнем ужо існуваўшых. Імклівае развіццё гарадоў адбывалася шляхам іх пераносу на новае месца (Менск на рацэ Менцы [Заяц, 2013, с. 47] і на рацэ Сvisлач [Медведев, 2011, с. 6], Лагойск на рацэ Лагаве і на рацэ Гайне [Штыхаў, 2011, с. 180]) ці за кошт павелічэння пасадаў і утварэння новых адміністрацыйных цэнтраў — замкаў у Полацку [Тарасаў, 2001, с. 37] і Заслау [Заяц, 1995, с. 110–111]. Па часе гэтыя працэсы супалі з кіраваннем двух князёў — *Брачыслава Ізяславіча (1003–1044)* і *Усяслава Брачыславіча (1044–1101)*.

Энешняя палітыка абодвух князёў была скіравана на пашырэнне і замацаванне новых межаў Полацкай зямлі. Так, Брачыслау размежаваў тэрыторыю з Наугародскай зямлём: ён адзначыўся пасляховым паходам на Ноугарад, а падчас яго віртання на рацэ Судаміры у 1021 г. адбылася бітва з Яраславам Ізяславічам (Яраславам Мудрым), яго дзядзькам. У выніку мірнага пагаднення паміж Брачыславам і Яраславам да Полацкай зямлі адышлі Віцебск і Усвяты. Гэтыя важныя гарады дазволілі Брачыславу кантроліраваць гандлёвый шлях і, таким чынам, значна ўмацавалі эканамічнае развіццё Полацкай зямлі. Пры гэтым Усвяты з'яўляліся важным гандлёвым-рамесным цэнтрам, а Віцебск — старажытным ра-

давым цэнтрам крывічоу [Еремеев, 2015, с. 547]. Абодва гэтыя гарады сформіраваліся у магістральнай частцы шляху з “варагау у грэкі”, у культурных і палітычных адносінах яны былі адасоблены ад Полацка. Пры княжэнні Брачыслава ў склад Полацкай зямлі увайшоу Лукомль, валасны цэнтр (хаця нельга выключаць, што гэта адбылося раней, пры Ізяславе), а таксама Друцк з воласцю. Можна дапусціць, што умацоуваць і ахоуваць паўднёва-ўсходнія межы Полацкай зямлі з гарадамі Друцк і Маглёу дапамагала варажская дружына на чале з Эймундам [Заяц, 2013, с. 30–32].

Пасля 1021 г. у Брачыслава усталяваліся партнёрскія адносіны з Яраславам, гісторыкамі нават не выключаючы магчымасць часовага кіравання Брачыслава у Кіеве у 1024–1026 гг. [Заяц, 1992, с. 23–24]. У любым выпадку адмауляць узаемавыгадныя харктары адносін Кіева і Полацка пры Брачыславе пасля 1021 г. няма ніякіх падстау.

Пры Брачыславе было арганізавана рэгулярнае атрыманне даніны з падуладных балцкіх плямёнаў латгалу, лівау, земгалу, куршу і селау. З яго кіраваннем звязана заснаванне паселішча-фарпостау на мяжы з балцкім светам, такіх як Браслау, Дрысвяты, Маскавічы, Рацонкі у Браслаускім Паазер’і, умацаванне Кукенойса у Ніжнім Падэзвінні [Левко, 2018, с. 180–181; Алексеев, 1966, с. 173–177]. Герцыке — другі фарпост у Ніжнім Падэзвінні на аддаленіі у 180 км ад Полацка — таксама быў заснаваны палачанамі на мяжы X–XI стст. і умацаваны пры Брачыславе, тут былі знайдзены бронзавыя літвы крыжыкі як сведчанне хрысціянізацыі [Штыхов, 1978, с. 61]. Пры гэтым латгалы доўгі працівіліся даніцкай экспансіі і былі далкам падначаленіі ёй толькі у другой палове XII ст., незадоўгі да пачатку німецкай каланізацыі Прывалтыкі [Еремеев, 2015, с. 548]. Сучасныя археалагічныя даследаванні пацвярджаюць змешаны славяна-латгальскі харктар насельніцтва гэтых фарпостау, як і той факт, што яны спэцыялізіваліся на гандлі і зборы даніны з мясцовага насельніцтва [Дворніченко, 2023, с. 134, 139]. Да гэтых добра вядомых у айчыннай археалогіі помнікаў цяпер можна далучыць і самую пауночную кропку крывіцкай экспансіі — полацкі фарпост у Асвеі Верхнядэзвінскага раёна Віцебскай вобласці [Дук, 2016, с. 2–10]. Афармленне пауночна-захадній мяжы надоўга замацавала мяжы славянскай айкумены Полацкай зямлі.

Сумесны паход князей Ізяслава Кіеўскага, Святаслава Чарнігіўскага, Усевалада Переяславскага і Усяслава Полацкага на торкаў з мнóstvam воінаў на кімах і ладдях. Мініяцюра з Радзівіліўскага летапісу, XV ст.

Усяславу Брачыславіч у першыя гады кіравання працягнуў партнёрскую да Кіева палітыку свайго бацькі: у 1060 г. прыняў удзел у паходзе Яраславічаў на торкау, з 1060-х гг. прымусіў Літву плаціць данину Полацку [Темушев, 2012, с. 41]. Усё памянялася у 1065 і 1066 гг., калі адбыўся напад Усяслава на вотчыну кіеўскіх князёў — Пскоу і Ноугарад. Падкрэсленая у наугародскіх летапісах жорсткасць разбурэння сталіцы Наугародскай зямлі, відаць, была абумоулена дзвюма галоунымі прычынамі. Першая з іх была нацэлена на паслабленне Ноугарада як гандлёвага канкурэнта Полацка на шляху “з варагау у грэкі” і павелічэнне праз гэта транзіту тавараў праз Заходнюю Дзвіну [Клімай, 2000, с. 159—160]. Другая прычына заключалася у tym, што Усяславу неабходна было аздобіць Сафійскі сабор у Полацку, і гэта ім было зроблена шляхам вывазу званоу і царкоунага начыння з Наугародскага Сафійскага сабора. Ідэалагічным грунтам ваяўночага паходу з’яўлялася калектыўная памяць пра трагічны падзея — рабаванне Полацка наугародскай дружынай на чале з Уладзімірам Святаславічам [Кежа, 2013, с. 76—79].

Захоп Ноўгварда князем Усяславам Брачыславічам.
Мініяцюра з Радзівілскага летапісу. XV ст.

Наўгародскі паход Усяслава выклікаў рэзка негатыўную рэакцыю трохумвірата братоў-Яраславічаў — Ізяслава, Святаслава і Усевалада, якія супольна кіравалі Кіеўскай зямлёй. Яны знишчаюць Менск (на Менцы) і рушаць на Нямігу.

Узяцце Менска і паланенне яго жыжароў. Мініяцюра з Радзівілскага летапісу. XV ст.

У 1067 г. на рацэ Нямізе адбываецца адна з самых жорсткіх бітваў Старожытнай Русі. “У Немигі кровавые берага не добром были посеяны — посеяны костыми русских сынов”, — наракау аўтар “Слова аб палку

Ігаравым" [Лихачев, 1986, с. 122]. Усяслау быу першым военачальнікам, які разам з професійнай ваенай дружынай скарыстау народнае апальчэнне, татам мага тлумачыца беспрэзідэнтна велівані юлакісць яхір тагы сутыкненін [Клімач, 2000, с. 159–160].

Бітва на Нямізе. Мініяцюра з Радзівілівськага летапісу, XV

Паражэнне не спыніла Усяслава, ён працягнуу барацьбу з Яраславічамі, і у тым жа годзе быу вераломна палонены братамі на Дняпры каля Ршы. Гісторыкі называюць дэве версіі лакалізацый гэтай загадкавай Ршы — сучасная рака Аршыца ў пачатковы “град” Орша. Аднак на Аршанскім гарадзішчы культурны пласт раней за канец XI ст. адсутнічае, таму больш верагодным з'яўляецца ўсё ж гіронім Рша [Левко, 2004, с. 53–54].

Затачэнне у кіеўскім порубе (падземнай турме) скончылася для Усяслава нечакана: ён быу вызвалены і пасаджаны на княжацкі стол падчас паўстання кіеўскіх гараджан 15 верасня 1068 г. Так, Усяслау стаў князем насуперак нормам вялікакняжацкага насталавання, і гэты стол Усяславу можна было утрымаць толькі зброяй. Пасля 7-месячнага княжэння ў Кіеве ён вяртаецца ў Полацк, а яго так званыя “удёкі” ад войскау князя Ізяслава Яраславіча пацвярджае адпаведнасць паводзін Усяслава прававым нормам і сведчыць, што кіеўскі вялікакняжацкі стол не быу для Усяслава прыярытэтам [Левко, 2018, с. 185].

Князь Усяслау з сынамі
ператрапляеца на чоуне праз Дняпро.
Фрагмент мініяцюры з Радзівілаўскага
летапісу, XV ст.

Кіеўляне вызваляюць Усяслава з поўруба, і ўдэй князя Ізяслава Яраславіча з Кіева.
Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу, XV ст.

Адрэзу замацавацца ў Полацку Усяславу не удалося, княжыць там быу пастаулены сын Мешслава, які хутка памёр. Яраславічы накроуваюць у Полацк сына Ізяслава — Святаполка. Гэтым часам у 1069 г. адбываеца выправа Усяслава на Ноугарад, вайсковую аснову гэтага паходу складае финскэ племя водзь. Гэты паход быу для Усяслава няудалы, войска водзі было разбіта на угародскай дружынай, а сам Усяслау трапіў у палон і ледаве выратаваўся. У выніку на угародскі вектар экспансіі для Усяслава быу спынены. Магчыма, мела месца дамова

з наўгародскім князем Глебам Святаславічам па прыкладу пагаднення Брачыслава з Яраславам ab status quo полацка-наўгародскай мяжы і размежаванні гандлёвых інтарэсаў паміж двума цэнтрамі пауночных адгалінаванняў шляху “з варагау у грэкі”. У 1071 г. Усяслау здолеў сабраць дружыну і вярнуць сабе полацкі стол, прагнауышы адтуль Свята-полка [Соловьев, 1959, с. 356].

Пауночны вектар ваяунічай актыунасці Усяслава змяніўся на пауднёвэы: ён імкнуўся замацаваць за Полацкам землі Верхняга Падняпроўя. Цэнтрам полацкай экспансіі, відаць, стала Менская крэпасць на рацэ Менцы [Заяц, 2005, с. 26-31]. У выніку у склад Полацкай зямлі маглі часова уваісці землі каля сучаснай Оршы [Левко, 2004, с. 54]. Гэта закранула інтарэсы чарнігаўскага князя Усевалада і смаленскага князя Уладзіміра, яго сына (з 1078 г. адпаведна — чарнігаўскіх і кіеўскіх князёў). У 1077—1078 гг. Уладзімір Усеваладавіч хадзіў вайной на Полацк, а Усяслау спаліў Смаленск. У адказ ад Уладзіміра Манамаха найбольш пацярпелі землі ад Лукомля да Лагойска, уключаючы Друцк [Алексеев, 2006, с. 7]. Самыя цяжкія наступствы для Полацкай зямлі меў ваенны паход Манамаха у 1084 г. на Менск, у выніку чаго у горадзе не засталося “ни челядны, ни скотины” [Повесть временных лет, 1950, с. 160]. Гэта падзея магла стаць прычынай пераносу Менска з ракі Менкі на Свіслач [Кошман, 2017, с. 109]. У ваеннай выправе Манамаха прымала удзел найманае войска полауцау. Пры гэтым у выніку ваеных выпраў 1077—1078 гг. сам Полацк не пацярпеў.

Прауленне Усяслава Брачыславіча пакінула яскравы след у гісторыі Старајытнай Русі. Ён пэўны час з'яўляўся кіеўскім князем, быў удзельнікам бітвы на Нямізе, якая успрымалася як сімвалічны і трагічны апагей княжацкіх міжусобіц. Сучаснікі і далёкія патомкі нярэдка прыпісвалі Усяславу Брачыславічу звышнатуральныя здольнасці выходцаў з бязвыхадных струацый. Неардынарнасць асобы Усяслава падкрэслівае і дата смерці, пазначаная летапісцамі дакладна — 14 красавіка 1101 г. За 57 гадоу княжэння Усяслава Брачыславіча ім было здзейснена шмат ваеных выпраў. Іх вынікі быў далёка не заўсёды паспяховыя, але усё ж дазволілі яму з 1069 г. надуго размежаваць інтарэсы Полацкай зямлі з Ноугарадам. Усяслау Брачыславіч умацаваў пауднёвяя мяжы Полацкай зямлі. Пры ім быў пабудаваны ма-

гутныя фартэды — Верхні замак у Полацку і гарадзішча новага Менска на Свіслачы (пры ўдзеле Глеба). Умацаванні Менскага замчышча [Медведев, 2011, с. 52] і Верхняга замка [Клімау, 2022, с. 150] Полацка выяўлены і часткова даследаваны археалагічна, яны з'яўляюцца яскравымі помнікамі фартыфікацыйнага дойлідства на беларускіх землях другой паловы XI ст.

Таксама існуе два адрозныя гістарычныя вобразы Усяслава — створаны летапісцамі і аутарам “Слова аб палку Ігававым” і народны, з бытін. У першым выпадку Усяслау паўстае як князь-авантурыйст, у другім — як народны герой, асілак, легендарная асона ў адным шэрагу з князем Чырвонае Сонейка Уладзімірам Святаславічам. Гэты парадокс можа тлумачыцца адрэгаванымі тэкстамі летапісау, якія былі створаны палітычнымі апанентамі Усяслава. Арэол народнага абраника і любоу простых людзей Усяслау заслужыў сваім непрацяглым, але вельмі яскравым кіраваннем у Кіеве.

Пра *унутраную палітыку* Брачыслава і Усяслава вядома значна менш. Полацкіх летапісаў не захавалася, а усе падзеі, звязаныя з гісторыяй Полацкай зямлі нам вядомы пераважна з помнікаў кіеўскага і наугародскага летапісання. У іх падзеі унутранай гісторыі Полацкай зямлі мала ўлікі летапісаў, у асноўным закраналіся ваенныя канфлікты з удзелам палачан. Тым не менш пэўныя звесткі даныя гісторыкам усё ж удалося атрымаць, і зроблена гэта з дапамогай пераважна археалагічных крыніц.

Лічыцца, што пры Брачыславе Ізяславічы узмацняеца роля полацкага баярства, паколькі першыя гады свайго кіравання ён быў малалетнім, а у Кіеве да 1015 г. княжы Уладзімір Святаславіч, які стрымліваў палітычную актыўнасць полацкага баярства. Вядома, што старэйшы брат Брачыслава — Усяслау — памёр у 1003 г., і гэта падзея магла падштурхнуць яго ў будучым да абрания імя свайго сына-спадкаемца. У гэты час сацыяльна-еканамічнае развиццё Полацка ідзе паскоранымі тэмпамі: вакол старажытнага Рагвалодавага гарадзішча утвараецца вакольны горад, разрастаяцца два буйныя пасады: Вялікі і Запалоцкі, засяляеца тэрыторыя будучых левабярэжных пасадаў і фарміруеца тэрыторыя будучага Верхняга замка. Вакольны горад і правабярэжныя пасады умацоўваюцца разглінаванымі абарончымі збудаваннямі. Плошча Полацка пераўзышла 200 гектараў, і

ён становіцца буйнейшым па плошчы горадам на тэрыторыі Старажытнай Русі ў той час [Дук, 2012, с. 66–80]. Феномен паскоранага экстэнсіунага росту горадской тэрыторыі звязаны з развиццём гандлёва-рамеснай дзейнасці, пашырэннем рэсурснай базы за кошт павелічэння тэрыторыі Полацкай зямлі, экспансіі палаchan на землі Ніжняга Падэзвіння з выхадам да Балтыйскага мора і атрымання даніны з падуладных балцкіх плямёнау. Нельга не пагадзіцца з думкай, што новая рэсурсная база паспрыяла не толькі эканамічнаму росту Полацкай зямлі, але і дазволіла полацкім князям стварыць уласную даменіяльную гаспадарку — эфектууну “службовую арганізацыю” усяго дзяржаўнага апарату [Темушев, 2012, с. 48]. Эфектуунасць яе функцыянявання магла забяспечыць скандынаускую дружыну Эймунда, а даніна з падуладных плямёнау, мытныя зборы і судзебныя штрафы давалі неабходныя дадатковыя рэсурсы.

Пры гэтым нельга сказаць, што пры двары Брачыслава скандынауская дружына была магутнай і стотна упłyвала на унутране развиццё, тым не менш сляды яе прысутнасці археалагічна зафіксаваны на Верхнім замку [Клімау, 2022, с. 150] і на тэрыторыі вакольнага горада (вынікі раскопак у 2023 г. на ім яшчэ не апублікаваныя).

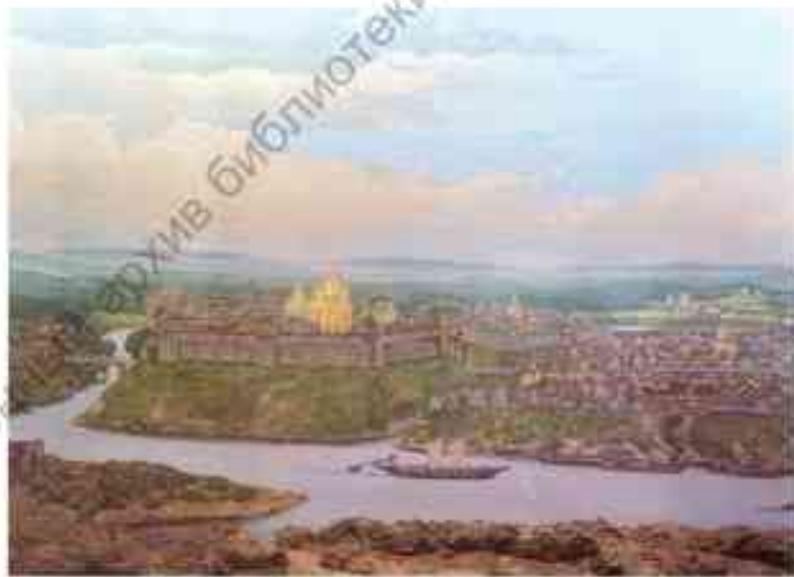
Пры Усяславе Брачыславічы адбываеца далейшае развиццё горадской інфраструктуры Полацка. У сярэдзіне XI ст. узводзіцца Верхні замак з магутнымі крапаснымі сценамі (сёння гэты факт паверджаны археалагічным матэрыялам). Фактычна адбыўся перанос адміністрацыйнаса цэнтра Полацка са старажытнага Рагвалодавага гарадзішча. Жамчужынай Верхняга замка стау велічны мураваны Сафійскі сабор з сямю главамі, пабудаваны падчас княжання Усяслава [Дук, 2007, с. 63–67]. Правабярэжныя пасады Полацка ўмацоўваюцца крапаснымі сценамі, а вакольны горад паступова “раствараеца” ў разглінавай сетцы пасадау [Дук, 2019, с. 10–14]. На горадской тэрыторыі вольна размяшчаюцца двары заможных рамеснікаў, квітнеюць элітарныя рамёствы: злотніцтва, збройніцтва, кавальства і інш. [Дук, 2010, с. 117–123]. Некаторыя сядзібы полацкіх рамеснікаў-злотнікаў здзіўляюць сваімі велізарнымі памерамі — яны пераўзыходзяць плошчу 1500 кв. м і сведчаць пра упłyвовы і заможны статус іх насельнікаў [Тарасау, 2003, с. 267–272].

Сафійскі сабор у Полацку. Сучасны выгляд і з малюнка 1579 г. (уверсе)

Сафійскі сабор
у Полацку ў XII ст.

Рэканструкцыя
Р. М. Штэндэра
і Г. В. Штыхава

Дыярама Полацка ў XII ст. Мастак Д. Гліва. Фрагмент.
Нацыянальны Полацкі історыка-культурны музей-запаведнік

Магчыма, Усяслау Брачыславіч меў дачыненне да ўдасканальвання першага зводу законаў Старажытнай Русі – “Рускай Прауды”. Палацкая зямля уваходзіла ў прававую прастору Старажытнай Русі, а “Руская Прауда” з’яўляецца агульным здабыткам рускага, беларускага і украінскага народаў [Цемушау, 2022, с. 19]. У любым выпадку Усяслау карыстаўся зразумелымі на ўсёй прасторы Старажытнай Русі нормамі права. Пра гэта можа сведчыць вытрымка са “Слова” пра часы знаходжання князя на Кіеўскім стале: *“Всеслав-князь людям суд правіл, князьям города рядил”* [Ліхачев, 1986, с. 122]. Гэтая фраза літаральна сведчыць, што Усяслау уладарыў і над прастымі людзьмі, і над князямі. Магчыма, у гэты час Усяславам быў абмежаваны свавольніцтвы у дачыненні да простага люду [Тихомиров, 1941, с. 66]. Пры Усяславе пачынае дзейнічаць палацкае веча, якое адкрыта заяўляла пра сябе пры яго сынах у так званы “удзельны перыяд”.

Укняжэнне Усяслава Брачыславіча ў Кіеве. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапису. XV ст.

Варта падкрэсліць, што распаусюджанае ў гісторыяграфіі прозвішча князя — Усяслау Чарадзей — не знаходзіць пацвярдзэнне ў гісторычных крыніцах і адсылае да Усяслава як носьбіта язычніцкіх традыцый. Услед за А. Мельнікам мы паўторым, што гэта супярэчыць гісторычным фактам [Мельнікау, 2005, с. 26]. Усяслау Брачыславіч актыуна распаусюджвау хрысціянства: пры ім пабудаваны Сафійскі сабор, ён цалавау Крыж перад перамовамі з Яраславічамі на Рышы. У сям'і Усяслава Брачыславіча ўсе сыны былі выхаваны ў традыцыях хрысціянскай благачыннасці. Чатыром старэйшым сынам былі дадзены імёны ў гонар святых пакутнікаў Барыса і Глеба (родавае імя) і Рамана і Давыда (іх хрысцільныя імёны) [Самонова, 2022, с. 48]. Такім чынам, Усяслау адным з першых на прасторах Старажытнай Русі замацавау у імёнах сваіх сыноў хрысціянскі княжацкі культ Барыса і Глеба. Адзін з яго малодшых сыноў — Святаслау — быў бацькам працадобнай Еуфрасінні Полацкай. Такім чынам, пашырэнне хрысціянства з'яўлялася яскравай рысай праулення Усяслава Брачыславіча, замацаванай і прадзягнутай яго дзецемі і унукамі. Па гэтым прычынам прозвішча “Чарадзей”, замацаванае у гісторыяграфіі з сярэдзіны XIX ст. з лёгкай рукі вядомых расійскіх гісторыкаў Васіля Данілевіча, Сяргея Салауёва і магілёўскага двараніна Восіпа Турчыновіча [Борисенок, 2018, с. 98-102], не адпавядае гісторычнай рэчаіснасці.

Царква пасля княжацкага адміністрацыйнага апарату стала другім па значнасці сацыяльным інстытутам у Полацкай зямлі. Настолькі значным, што у гісторыяграфіі нават была выказана думка аб “палацкім матрыярхате” у XII ст. (так падкрэсліваўся, напрыклад, велізарны уплыў ігуменні Спаскага манастыра ў кіраванні Полацкай зямлі ў часы высылкі полацкіх князёў у Візантію) [Янін, 1970, с. 17–19]. І хадзіць гэтае дапушчэнне з'яўляецца відавочным перабольшваннем (Еўфрасіння у палітычным кіраванні ўдзел не прымала), немагчыма адмаўляць значную ролю Полацкай епархіі у першай палове XII ст. і аутарытэт асобы Еуфрасінні Полацкай [Алексеев, 2006, с. 58; Рассадин, 2015, с. 114]. Імёны полацкіх епіскапаў да 1105 г. нам невядомы, але месцам іх пахавання з'яўлялася тэрыторыя метохіі Святой Сафіі ў Сяльцы, пра што пагаворым пісці. У 1120-х гг. тут уладкаваны Спаскі манастыр і яго

ігуменняй становіща прападобная Еуфрасіння Полацкая, дачка полацка князя Святаслава-Георгія і унучка Усяслава Брачыславіча.

Так, дзяякоючы дуалізму успрыняцця правячай дынастыі Рагвалодавічау і яе абмежаваных правоу на кіеўскі вялікакняжацкі стол Полацкая зямля зымала асобае становішча ў палітычнай сістэме Старажытнай Русі. Гэта дало падставы для з'яўлення ў айчыннай гістарыяграфіі пастулата аб адасобленасці Полацкай зямлі ад Кіеўскай Русі, іх раўнапраўі ў гандлі, каланізацыі, спагнанні данины, дынастычных шлюбах і інш., што фактычна раўно прызнанню іх асобнай палітычнай і дзяржаунай суб'ектнасці. Адзначаецца, што дзяржаунае развіццё Полацкай зямлі праходзіла па тых жа прынцыпах, што і Кіеўскай зямлі, якая аб'яднала Кіеўскія і Наугародскія княствы [Левко, 2018, с. 11].

Да таго ж асобнымі аутарамі робіцца спроба надзяліць Полацкую зямлю рысамі дзяржаунай самастойнасці і у арганізацыі царкоунага жыцця з яе нібыта адасобленасцю ад Кіеўскай мітраполіі ў XI–XII стст. Сцвярджаецца, што “да 1105 г. хрысціянская царква у Полацку узнякла і існавала як самастойны, незалежны ад Кієва інстытут (Кіеўскай мітраполіі. — *заувага аўтара*), верагодней за усе, духоуна падпарадкованы Ахрыдскай патрыярхіі. А з моманту падзення Першага Балгарскага царства і ліквідацыі незалежнасці балгарскай царквы у 1018 г. па 1105 фактычна была *цалкам самастойнаю*” [Тарасау, 2017, с. 59]. У гэтым жа рэчышчы дзейнасці Еуфрасінні Полацкай прыпісваецца спроба стварэння ёй “нейкага правобраза незалежнай праваслаунай беларускай царквы” [Гаранін, 2005, с. 507]. Пазначаныя дапушчэнні магчымыя толькі з адной прычыны — недахопу звестак пра унутрыпалітычнае жыццё у Полацкай зямлі ў летапісах, што і прыводзіць для росквіту творчай фантазіі некаторых аутараў. У адказ толькі зауважым, што па спісу XVI ст. царкоунаі Службы Еуфрасінні Полацкай яна трывала атаясамлівалася з полацкім = рускімі князямі: Давыдам і Раманам (хрысцільныя імёны Барыса і Глеба) “в мученицах и в преподобных блаженного Феодосия, и Ефросинии ви- девъши венчанных яко себе жертву давше Боговми от князь Русских Полоцкия земля потцалася еси братии единомыслити блаженная и княгин- скаго лика начаток сам обещанно приносится Богови и святыми воспри- имай обещанная благая, егоже ради потрудивъшися” [Мельнікаў, 2005,

с. 308]. Як бачна, у кантэксце гэтай Службы асоба Еуфрасінні не выпадае з генеалагічнай супольнасцю “рускіх” князёу, князёу Старажытнай Русі.

Прамое супрацьпастауленне — Полацкая зямля / Кіеўская Русь — супярэчыць іншым атрыбутам дзяржаваў: калектыўнай памяцш Рагвалодавічам або іх роднасцю з Рурыкавічамі, адзінай з Кіевам і Ноугарадам моунай прасторы (“словенск язык на Русі”), агульнымі родавымі княжацкімі сімваламі (трызуб Рурыкавіч), адзінай хрысціянскай ідэалогіі Старажытнай Русі з манастырскімі святынямі і княжацкімі культамі.

Дынастычная адасобленасць полацкіх князёу з часоу Ізяслава Уладзіміравіча (988—1001) абумоулена тым, што яны страдалі правы прэтэндаваць на кіеўскі княжацкі стол. Для перадачы улады у Кіеўскай зямлі выкарыстоўваўся прынцып старшынства, а Рагвалодавічы практыкавалі прынцып перадачы улады ад бацькі да сына. Такое становішча супярэчыла замацаванай Уладзімірам “лесвічнай сістэме”, калі у выпадку смерці аднаго з братоў адбывалася перамяшчэнне князёу на адну ступень уверх. Ізялау Уладзіміравіч быў першым выключэннем з гэтага правила, паколькі яго малодшы брат Яраслау заняў родны для Уладзіміра наугародскі княжацкі стол: “Оумершю же стареишему Вышеславу Но-вегороде посадиша Ярослава новегороде” [Полное собрание русских летописей, 1928, с. 85]. Полацкая зямля стала “вотчынай” нашчадкаў Ізяслава [Штыхов, 1992, с. 66]. У сярэдзіне XII ст. па такім жа прынцыпіе у Полацкай зямлі адбылося раздзяленне на вотчыны трох ліній Усяслава Брачыславіча — менскіх Глебавіч, друцкіх Рагвалодавічаў і віцебскіх Васількавічаў. У ваенна-палітычных адносінах яны прадстаўлялі трох рауназначных сіл, але ў сваіх дзеянянях кожная з іх вымушана была абавязана на падтрымку князёу іншых старажытнарускіх зямель, чаму у поўнай меры садзейнічала шырокія матрыманіяльныя сувязі полацкіх князёу [Пятнов, 2010, с. 129].

Іншымі словамі, нашчадкі Яраслава Мудрага лічылі полацкіх князёу чужынцамі, бо, атрымаўшы Полацкую зямлю у “выдзел”, яны пазбаўляліся права прэтэндаваць на іншыя часткі Старажытнай Русі. Так утварыліся дзве асобныя групы у складзе аднаго княжацкага роду Рурыкавіч, і кожная з гэтых груп замацавала сваю уладу над асоб-

най тэрыторый, але прэтэндавала пры гэтым на тэрыторию суседа [Цемушау, 2022, с. 33].

Такім чынам, сярод усходнеславянскіх палітычных аўяднанняў апошній трэці X–XII стст. Полацкае княства займала асобнае месца. На гістарычным фоне развіцця ўсіх старажытнарускіх княстваў у IX – сярэдзіне XII ст. яно мела яскравыя рысы адасобленасці і своеасаблівасці. На землях Беларускага Падэзвіння з цэнтрам у Полацку у апошній трэці X ст. быў створаны прэцэдэнт прыходу да улады князя не з роду Рурыкавічау, прадстаўнікі якога кіравалі на землях пачатковай Русі. Прышлы “з-за мора” князь Рагвалод княжыту у Полацку нядоуга, але яго нашчадкі прадоўжылі дынастыю Рагвалодавічау на Полацкай зямлі.

Полацк з’яўляўся буйным сацыяльна-палітычным, духоўным і культурным цэнтрам Усходняй Еўропы. Своеасаблівасць Полацкай зямлі ў эпоху ВКЛ замацавалася ў яе назве – “Рагвалодаушчына” – у гонар заснавальніка полацкага княжацкага дома Рагвалода [Семянчук, 2013, с. 28; Філіповіч, 2012, с. 95–103]. Сам Рагвалод, відаць, паходзіў з вышэйшай племяннай нарвежскай знаці – ярлау з Мёра – гістарычнай вобласці у паўночнай частцы Заходняй Нарвегіі, размешчанай на ўзбярэжжы Атлантыкі, яго радавод мог пачынацца ад нашчадкаў Рогнвальда Эйстэйнсона, заснавальніка дынастыі ярлаў Аркнэйскіх астравоў [Самонова, 2012, с. 76–77]. Калі так, то продкі Еуфрасінні Полацкай паходзілі ад скандынаускіх ліній Рурыка і Рагвалода, і праверыць гэта сёня можна метадамі пісьмадазнаучных навук, прынамсі, аналізу ДНК.

Аднак гіпотэза аб пачатковым варажскім перыядзе гісторыі Полацка не атрымала пацвярдження, а археалагічныя знаходкі матэрыяльнай культуры скандынааваў толькі пацвярджаюць шырокія зневісімітэсці горада ўжо на ранній стадіі яго развіцця [Дук, 2012, с. 67]. У гэтай звязкі варта зауважыць, што назва полацкай княжацкай дынастыі “Ізяславічы”, якая сустракаецца ў гістарыографіі [Загорульскій, 2014, с. 92], не верыфікуецца гістарычнымі крыніцамі. Але пры гэтым полацкія князі яскрава усведамлялі непарыкнунную звязь з агульнымі каранямі – дынастыяй Рурыкавічау і князем Уладзімірам Святаславічам, які распаўсюджваў хрысціянства на Русі і з’яўляўся для палаchan сакральнай асобай [Галубовіч, 2014, с. 8–9]. У палітычным плане пры Усяславе Брачыславічы Полацкая

зямля вызвалілася ад залежнасці Яраславічау, але працягвала з'яўляцца складовай часткай Старажытнай Русі. Ключавыя для усведамлення тагачаснай гістарычнай рэчаіснасці паніяцці *Русь* і *Руская зямля* з'яўляюцца канфесіонікам (прыналежнасць да Рускай = Кіеўскай мітраполі) і палітонікам (дзяржаўна-генеалагічна агульнасць Рурыкавічау) [Мар-зялук, 2003, с. 23]. І з гэтай палітычнай агульнасці Старажытнай Русі гісторыю полацкага княжацкага дома адасобіць немагчыма.

Такім чынам, вытокі хрысціянскай благачыннасці прападобнай Еуфрасінні Полацкай трэба шукаць у глыбокай дауніне. Яе дзедам быў знакаміты полацкі князь Усяслау Брачыславіч. Распаусюджаная ў гістарыграфіі прозвішча князя — Усяслау Чарадзей — не знаходзіць пацвярджэнне ў гістарычных крыніцах.

План Полацка IX—XIII стст. Крыніца: Вялікі істарычны атлас Беларусі. Мінск, 2009. С. 56 (план, дапоўнены аўтарам)

Удзельны перыяд на тэрыторыі Старажытнай Русі пачынаецца з XI ст. Замацаванне за князямі удзелау сваіх бацькоў было зацверджана рашэннем Любецкага з'езду 1097 г. пад патранажам Уладзіміра Манамаха, у якім Усяслава удзел не прымаў. Гэта пацвярджае пэуную аутаномію Полацкай зямлі і цэнтралізацыю улады Усяславам Брачыславічам. Па гэтай прычыне удзельны перыяд гісторыі Полацкай зямлі пачынаецца пазней, у XII ст., калі з яе складу канчаткова вылучыліся адпаведныя тэрытарыяльна-адміністрацыйныя адзінкі — удзелы (воласці), у якіх кіруюць дэш вілікага (полацкага) князя.

Удзелы-воласці кіраваліся старэйшымі сынамі полацкага князя у выглядзе намесніцтва па так званаму родаваму праву. Пасля смерці бацькі яны атрымалі гэтыя гарады і землі як сваю вотчыну ужо на падставе феадальнага права, заснаванага на спадчыннай уласнасці [Назарэнко, 1986, с. 155].

У князя Усяслава Брачыславіча, паводле летапісай, было сем сыноў: Давыд, Глеб, Раман, Рагвалод, Барыс, Расцілау і Святаслау. Старэйшымі сынамі Усяслава былі Барыс, Глеб, Давыд і Раман, малодшымі — Святаслау і Расцілау. За аднымі са старэйшых сыноў быў замацаваны галоуны горад зямлі — Полацк, і гэта азначала яго верхавенства перад іншымі братамі.

Валоданне Полацкам магло адбывацца толькі са згоды палаchan (мужоу-баяр ці полацкага веча), тады як у прыгарадах княжацкія сталы нашчадкамі Усяслава Брачыславіча нярэдка здабываліся сілаю зброі, а з другой паловы XII ст. — і пры падтрымцы літоускіх плямёнаў [Любавскій, 1915, с. 18].

У летапісах імя старэйшага полацкага князя прама не называецца, і гэта праблема з'яўляецца прадметам гістарычных рэканструкцый. Так, пра магчымае старшынства Барыса Усяславіча сведчыць заснаванне ім у 1102 г. горада Барысава з воласцю. Таксама на гэта указываюць паведамленні “Жыцця Прападобнай Еуфрасінні Полацкай”. Менавіта Барыс са згоды епіскапа і баярскага савета дазволіў Еуфрасінні стаць ігumenінай манастыра Святога Спаса у Сяльцы, спадчынным уладанні полацкіх епіскапаў і Святой Сафі [Житие и подвижничество...]. Барыс заснаваў мужчынскі манастыр Барыса і Глеба ў Бельчыцы. У познейшым беларуска-літоускай летапіснай традыцыі гэта падзея надзеіна звяза-

на з яго іменем [Полное собрание... 1975, с. 22; Філіповіч, 2012, с. 67]. І Сяльцо, і Бельчыцы з'яуляліся прылеглыі да Полацка мясцовасцямі, адпаведна епіскапскім і княжацкім слабодамі (уладаннямі), а Барыса-Глебскі манастыр стаў другім буйнейшым манастыром у Полацку нароуні са Спаскім. Паводле Жыція, дачка Барыса, Звяніслава, прынесла да Еуфрасінні ў манастыр залатыя рэчы і каштоунае княжацкае адзенне, якіх хапла на будауніцтва царквы Святога Спаса. Такія рэсурсы маглі быць у старэйшага князя Полацкай зямлі. Пра Барыса вядома, што ён памёр у 1128 г. [Полное собрание... 1926, Стб. 299].

Старэйшым полацкім князем мог быць і Давыд — удзельнік кааліцыйных паходаў з пауднёва-рускімі князямі на полауцу у 1103 г. і на свайго роднага брата Глеба Менскага у 1104 г. [Алексеев, 2016, с. 11] Ёсьць меркаванне, што Давыд змяніў Барыса на полацкім стале ў 1106 г. [Левко, 2018, с. 197], але гэта праама не пацверджана ў гістарычных крыніцах. Вядома, што у 1028/29 г. (тут і далей імаворытныя гады пазначаны па храналогіі розных летапісных зводаў) палачане пазбаўляюць Давыда княжацкага стала і больш пра яго звестак ніяма.

Глеб Менскі кіраваў другім па значнасці горадам Полацкай зямлі, які, да таго ж першым вылучыўся ва ўдзел, таму і яго старшынства пасля Барыса таксама вельмі верагоднае. Пра дзейнасць Рамана Усяславіча звестак зусім няшмат, дата яго смерці ў розных крыніцах згадана пад 1113, 1114, 1116 гг. [Введенскій, 2022, с. 271—272]. З Жыція Еуфрасінні Полацкай вядома, што яго ўдава “Раманавая” была ігumenній полацкага манастыра і да яе зварнулася Прадслава з просьбай аб пастрыжкені.

Пры гэтым амаль усе нашчадкі Усяслава Брачыславіча лічылі сябе у адноўкавых правах і парадак старшынства пасля 1101 г. значна аслабеу. Гэта быў час пачатку міжусобіц унутры рода Рагваладавічаў, чым актыуна карысталіся кааліцыі пауднёва-рускіх князёў з палітычным цэнтрам у Кіеве. Найбольш уплывовымі з іх былі Уладзімір Усеваладавіч Манамах і яго сын Мсціслаў. Першы з іх, відаць, жорстка падавіў “сепаратызм” Глеба Усяславіча, князя Менскага, і непасрэдна займаўся ўзхамірваннем полацкіх князёў (1121 г.) [Загорульскій, 2014, с. 108]. Апагеем умяшальніцтва з боку пауднёва-рускіх князёў на чале з Мсціславам стала высылка ў 1129 г. (на Лаурэнцьеускаму летапісу) і 1130 г. (на Іпацьеускаму) полацкіх князёў у Візантію.

Высылка полацких князей в жонкамі і дзецимі у Констанціопаль па загаду вялікага князя кіеўскага Міціслава Уладзіміравіча. Мініятура з Радзівілаўскага летапісу. XV ст.

Высылка ўсіх князей адной галіны роду — беспрэцэдэнтны выпадак у гісторыі Стараżyтнай Русі, і адбылося гэта не без згоды полацкага веча. Гэтай падзеі ў 1127 г. папярэднічала вайна Міціслава супраць палачан з вялікай кааліцыяй пауднёва-рускіх князей, ад якой мадна пацярпелі пауднёвія гарады Полацкай зямлі — Заслауе, Лагойск, Барысау і Друцк. Каб адвесці бяду ад Полацка, палачане абвінавацілі ва ўсіх бедах Давыда (на той час, безумоўна, старэйшага полацкага князя) і замянілі яго на Рагвалода [Полное собрание..., 1926, Стб. 298]. У пошуках адказу, хто быў гэты Рагвалод, гісторыкамі пераважна разглядаюцца два князі — Барыс Усяславіч і Рагвалод Барысавіч, яго сын [Загорульскій, 2014, с. 111]. Згодна з дауній гісторыяграфічнай традыцыяй, якая бярэ пачатак яшчэ з часоў В. М. Тацішчава, лічыцца, што у князя Усяслава было шэсць сыноў, а Барыс і Рагвалод гісторыкамі атаясамляюцца як адна асона: з хрысціянским імем Барыс і родавым — Рагвалод [Ляушун, 2018, с. 84]. Таксама існуе меркаванне аб тым, што сярод сыноў летапісцамі памылкова названы унук Усяслава — Васіль (Рагвалод) [Введенскій, 2022, с. 269]. Ёсьці і трэцяе меркаванне: летапісцы не памыліліся, і князь з імем Рагвалод сапрауды існаваў і быў сярэднім сынам Усяслава [Само-

нова, 2022 с. 46]. Таму “вінавацць” летапісцау у памылцы і катэгарычна адмауляць яго існаванне усё ж нельга.

У год смерці Барыса Усяславіча (1128 г.) здарыўся прыродны катаклізм, звязаны з паводкамі і неураджаямі: “Вялікая вада патапіла і людзей, і жытва, а харомы былі унесены вадой” [Полное собрание..., 1926, Стб. 299]. Праз год усе полацкія князі па рацэ і па моры “на трох ладдзях” былі сасланы ў Візантію. Прычына гневу кіеўскіх князяў на полацкіх Усяславічаў раскрываецца паведамленнем Іпацьеўскага летапісу аб парушэнні полацкімі князямі крыжаталавання і адмове дапамагаць Мсіцлаву у барацьбе з полацкімі [Рукавишников, 2003, с. 105–106].

Пры Усяславічах у Полацку адбылося некалькі важных падзеяў: стаўленне епіскапа Міны (1105 г.), які быў грэкам па паходжанні, і няудалы паход “усёй брашы” з ліку князёў Усяславічаў на земгалау (1106 г.), у выніку якога, паводле летапісу, было забіта 9 тысяч дружыннікаў [Полное собрание..., 1926, Стб. 280, 281]. У 1104 г. Да-выд, першы з Усяславічаў, парушае палітычнае адзінства свайго княжац-кага дому — удзельнічае у паходзе разам з кіеўскімі князямі на свайго брата Глеба Менскага [Полное собрание..., 1926, Стб. 280].

Няудалы паход полацкіх князёў Усяславічаў супраць балцкага племені земгалау у 1106 г. Мініяцюра з Радзівіловскага летапісу, XV ст.

Яшчэ адна распаусюджаная ў гістарыяграфіі думка аб замацаванні за кожным з сыноў Усяслава асобнага ўдзела не пацвярджаецца гістарычнымі крыніцамі [Левко, 2004, с. 67]. Палацк як галоуны горад усёй зямлі па-ранейшаму заставаўся асноўным месцам пражывання Усяславічаў. Тут жа размяшчаліся іх родавія пахаванні — княжацкія пахавальні у мураваных храмах — усіх, акрамя Глеба [Дук, 2020, с. 3—8]. Пры гэтым у першыя гады пасля смерці Усяслава Брачыславіча яго сыны яшчэ стараліся прытырмівацца адзінства, зноу жа за вынансеннем Глеба Менскага, хадзя і ён быу ўдзельнікам сумеснага находу Усяславічаў на земгалау (1106 г.). Малодшыя Усяславічы — Святаслау і Расцілау — таксама пражывалі ў Палацку, хадзя маглі мець свае уласныя ўдзелы.

Уласна **Палацкая воласць** з'яўлялася ўдзелам, якім асабіста валодаў палацкі князь, яна прасціралася на поунач да аэра Нешчарда і ўздоўж ракі Палаты, а таксама на поудзень, у раён палацка-ушацкіх пасяленняў да вярхоуя ракі Бярэзіны і левабярэжжжа Улы [Алексеев, 2006, с. 8—9]. На ўсходзе яе памежным пунктам быу Кардон, на захадзе і паўночным захадзе — сістэма умацаваных фарпостаў на крывыцка-балцкай мяжы. Межы воласці былі трывалымі і у цэлым адпавядалі тэрыторыі Палацкага павету XVI ст.

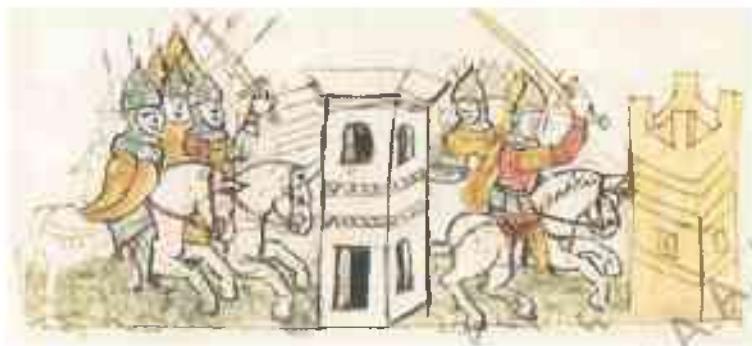
Глеб Усяславіч (Глеб Менскі) атрымаў **Менскую воласць** яшчэ пры жыцці бацькі. Але ж самастойную палітыку Глеб да 1101 г. не праводзіў, паколькі на той час існавала “палітычнае адзінства зямлі” [Заяц, 1993, с. 11]. Менск з акругай быў вылучаны ва ўдзельнае княства каля 1085/1086 г., тады ж былі узвядзены магутныя умацаванні Менскага замка [Кошман, 2017, с. 108-109]. Пры Глебе Усяславічы ў Менску на Свіслачы размяшчалася княжацкая рэзідэнцыя і ён пераўтвараецца ў буйны гандлёва-рамесны цэнтр на паўднёвых межах Палацкай зямлі.

Пасля смерці Усяслава Брачыславіча Менск нярэдка выступае як самастойная палітычнае адзінка. Так, з 1104 па 1119 г. менскі князь Глеб прэтэндаваў на пэуную частку дрыгавіцкіх зямель, якія не уваходзілі ў Палацкую зямлю, а таксама спрабаваў стварыць палітычны саюз, які абыядноўваў падняпроўскія ўладанні Палацкай зямлі з цэнтрам у Орши (1116 г.) [Заяц, 1987, с. 21—22]. Тады ж на левым беразе Дняпра

была пабудавана крэпасць Орша — насупраць Копысі, якая размяшчалася на правым беразе і маркіравала заходнія парубежжжа Смаленскай зямлі. Так у пачатку XII ст. вылучылася асобная **Аршанская воласць** [Левко, 2018, с. 196]. Верагодна, што археалагічна даследаванне Свіслацкае гарадзішча ў Асіповіцкім раёне Магілёўскай вобласці у часы Глеба Усяславіча з'яўлялася маркерам паўднёва-усходніх мяжы менскай воласці [Борейша, 2017, с. 61].

З 1119 па 1139 г. Менскі ўдзел быу у падпарацкаванні кіеўскіх князёў, а пасля вяртання з ссылкі у Візантыі ў ім княжаць нашчадкі Глеба Усяславіча. Яны не здолелі замацавацца на Палацкім стаде, але зрабілі спробу дадзіць да Менска ближэйшыя ўдзелы Палацкай зямлі, замацаваўшы у складзе Менскай зямлі Аршанскую воласць [Левко, 2013, с. 110].

У другой палове XII ст. у Менскім княстве існаваў асобны княжацкі стол у г. Лагойску. У Менску Глебам ствараецца спроба будаўніцтва уласнай царквы-пахавальні для ўсёй княжацкай галіны Глебавічаў, і, такім чынам, Менскае княства атрымала б усе артыбуты самастойнасці [Кошман, 2017, с. 109]. Багацце гэтай зямлі было падмацавана вялікімі людскімі рэсурсамі на мяжы дрыгавіцкіх і крывіцкіх зямель, вядома пра укладанне Глебам вялікай колькасці грошай на патрэбы кіеўскага Пячорскага манастыра. Тым не менш супрацьстаянне з Манамахам скончылася для Глеба трагічна — яго гібеллю ў кіеўскім палоне ў 1119 г. [Алексеев, 2006, с. 12].

Пад Уладзіміра Манічака на Менску і фланце Адриана падаче гонію вінчані. Мініатюра з Радзівільскага летапісу. XV ст.

Другі ўдзел, які мог выдачыцца пры жыцці Усяслава, быў **Заслаўскі** [Заяц, 1993, с. 10]. Ён мог выконваць функцыю так званага “стартавага” ўдзелу, куды садзілі на княжэнне будучых вялікіх князей. Па аналогі такі ж ўдзел — Гураўскі — быў ў Кіеўскай зямлі. Заслаўскі ўдзел мог належаць аднаму са старэйшых сыноў Усяслава — Давыду [Загорульскі, 2014, с. 105].

Такім чынам, два ўдзелы — Менскі і Заслаўскі — маглі быць вылучаны на родавым праве у XI ст. і не з'яўляліся уласнасцю ўдзельных князей. Магчыма, да гэтага пэрагу можна далучыць **Лукомскую воласць**, якая была падпарадкавана Полацкай зямлі на мяжы X—XI стст. і з'яўлялася даменіяльным уладаннем полацкага княжацкага роду. Лукомль не выконваў функцыю памежнай крэпасці і у XII ст. ніводны князь не прэтэндаваў на Лукомль як на частку вотчыны. Гэтая воласць выкарыстоўвалася для утрымання і аблігоўвання патрэб полацкага князя і яго дружыны [Левко, 2018, с. 191].

Вылучэнне ўдзелаў у XII ст. адбывалася ужо па аснове развицця феадальнага права, і гэтае права у поўнай меры распаўсюдзілася і па быўшыя родавыя Менскі і Заслаўскі ўдзелы. Іх валоданне Усяславічамі, нароуні з астатнімі, магчыма вызначыць рэтраспектыўна — на падставе княжання іх спадкаемцаў [Загорульскі, 1998, с. 73]. Дадзенія аргументы не самыя трывалыя, але за недахонам лістапісных паведамленняў іх усё ж вар-

та прымаць. Як правіла, гэта былі воласці ў памежных землях з цэнтрамі-крапасцямі (Браслауская, Ізяславская, Лагожская, Друцкая, Віцебская, Усвяцкая) і усе яны падпарадкоуваліся непасрэдна Палацку.

Да сярэдзіны XII ст. былі утвораны вотчынныя уладанні асобных галін палацкага княжацкага дому, галоунымі з якіх былі нашчадкі Барысавічаў (Рагвалодавічаў) друцкіх, Глебавічаў менскіх і Васількавічаў віцебскіх. Яны кіравалі ў палацкіх “прыгарадах” — залежных ад яго гарадах, але галоуным для князёў з’яўляўся палацкі княжацкі стол. Са складу Палацкай зямлі ў XII ст. вылучыліся трох галоуных княствы — Менскае, Друцкае і Віцебскае, пры гэтым Віцебск з 1165 г. адыходзіць пад упрыгожэннем смаленскіх князёў [Алексеев, 1966, с. 278]. З іх толькі Менск здолеў скласці канкурантнію Палацку як другі самы буйны цэнтр Палацкай зямлі. Менскае княства выходзіць са складу Палацкай зямлі у 1185 г. [Левко, 2013, с. 110].

Цэнтры воласцей Беларускага Падзвіння маглі быць утвораны шляхам пераастання пагостау X ст. спачатку у “град”, а пасля — у горад у яго сацыяльна-эканамічным разуменні. Напрыклад, такім шляхам магла быць вылуччана **Віцебская і Усвяцкая воласці**. Да утварэння пагостау гэтыя пасяленні існавалі як рода-племянныя цэнтры, якія былі падпарадкованы новай уладзе Рурыкавічаў княгіній Вольгай. Паступова у XI ст. фарміравалася мяжы Віцебскай воласці, якая была досьціць трывалай прынамсі да XVI ст. і ахоплівала тэрыторыю сучасных Віцебскага раёна і часткі Гарадоцкага раёна, дзе межавала з Усвяцкай воласцю [Левко, 2004, с. 47, 50-51, 53]. Пасяленне Кардон у Шумілінскім раёне вызначала мяжу з Палацкай воласцю.

Асноўныя воласці былі замацаваны за князямі па нараджэнні, але былі і выключэнні. Напрыклад, **Барысаўская воласць** была вылуччана князем Барысам Усяславічам пасля пабудовы аднайменнага горада, узвядзенага і уладкаванага князем на рацэ Бярэзіне: у 1102 г. “Борис Все-славич полоцкій ходил на ятвяг и, победя их, возвратясь, поставил град Борисов во свое имя и людьми населил” [Татищев, 1994, с. 123]. Гэтае паведамленне пацверджана і у беларуска-літоускіх летапісах.

Стварэнне новай Барысаўскай воласці з’яўляецца яскравым адлюстраваннем развицця феадальнага права. Межы гэтай воласці маркіраваны так званымі Барысавымі і Рагвалодавым камяніямі: каля 1127 г. Барысавы

камяні пазначалі межы з Лукомскай і Друцкім воласцямі, а Рагвалодау камень — мяжу Барысаўскай воласці з Друцкай і Аршанскай воласцямі [Левко, 2004, с. 55–56].

Вылучэнне Барысаўскай воласці магло падштурхнуць уладальніка Менскай воласці да актыунага пашырэння яго ўдзела ў бок Падняпроуя, і гэтым можа тлумачыцца вялікая актыунасць Глеба Менскага у прэтэнзіях на землі воласцей Друцка і Оршы (1116 г.).

У Аршанскім Падняпроўцамі пагостау і воласцей таксама фарміраваліся на аснове папярэдніх племянных структур, але аформіліся пазней — у другой палове XI ст. ці нават у XII ст. Так, **Друцкая воласць** утварылася не пазней 1078 г. на аснове племяннога цэнтра, а Аршанская воласць у XII ст. тэрыторыяльна “праглынула” Гарадзішча Чаркасава — племянны цэнтр акругі на беразе р. Аршыцы [Левко, 2004, с. 55–56]. У XII ст. памежным горадам Друцкай воласці на поўдні быу Магілёу, які “вырас” з пагоста XI ст. [Марзалюк, 1998, с. 19–20].

Ваяунчая палітыка Глеба у дачыненні да Уладзіміра Манамаха і яго сына Мсціслава прывяла да ўваходжання Друцка і Оршы у Полацкую зямлю у выніку пагаднення з Манамахам, у той час як Копысь засталася у складзе Смаленскай зямлі [Левко, 2004, с. 66].

У канцы XII ст. княствы-удзелы, вылучаныя са складу Полацкай зямлі, развіваюцца самастойна (утвораныя ва ўдзельны перыяд воласці былі устойлівымі адміністрацыйна-гаспадарчымі адзінкамі ВКЛ да пачатку XVI ст.) [Левко, 2004, с. 68].

У пераліку воласцей Полацкай зямлі XII — пачатку XIII ст. ёсць усе падставы згадаць **Герцыке** і **Куkenойс**. Гэта былі воласці з цэнтрамі-гарадамі, якія ў нямецкіх хроніках называліся тэрмінам *irb*s. Горад у Стражыгітнай Русі меў сваю абшчыну і быу звязаны з акругай — воласцю, Герцыке і Куkenойс не былі выключэннем. Аднак цэнтрам зямлі, такім як Полацк, пазначаным нямецкім храністам Генрыхам Ладзівіскім тэрмінам *castrum*, яны так і не сталі [Дворничэнко, 2023, с. 142, 145].

Яркая эпоха праулення дзяцей Усяслава не была працяглай. Адразу пасля летапісных паведамленняў пра ўкняжэнне Рагвалода і смерці Барыса (1128 г.) у Полацкай зямлі адбыліся падзеі, якія прывялі да апагею ваяннага супрацьстаяння полацкіх і кіеўскіх князёў. Пераможца супраць-

стаяння, кіеўскі князь Мсціслаў, у 1129/1130 г. садзіць на княжэнне у Полацк свайго сына Ізяслава, а у полацкіх “прыгарадах” — сваіх “мужоў”. Полацкія князі (Давыд, Расціслау, Святаслау, два сыны Рагвалода з жонкамі і дзецьмі) былі сасланы спачатку і Кіеу, пасля — у Візантію [Полное собрание... 1928, с. 208]. Рамана, Глеба, Барыса ужо не было у жывых. Што адбылося з Рагвалодам (Рагвалодам Усяславічам ці Рагвалодам Барысавічам?), летапісцы не паведамляюць. Магчыма, гэты князь мог застацца ў адным з удзелаў Полацкай зямлі і вярнуцца на княжэнне у 1144 г. [Відэнскій, 2022, с. 268]. Сярод пазначаных летапісцамі сасланых князей быў бацька Еуфрасінні Полацкай — князь Святаслау-Георгій і яго жонка Сафія. Далейшы іх лёс у Візантыйі невядомы, захаваліся толькі звесткі, што яны мужна ваявалі на баку візантыйскага імператара з сарацынамі (арабамі) [Штыхай, 2000, с. 180].

Сафія, маці працадобнай Еуфрасінні Полацкай, па ускосных звестках, магла быць дачкой Уладзіміра Манамаха [Мельнікаў, 2005, с. 31—32]. Знаходкі пячацяу з імем Сафіі сведчадзь, што яна магла з дапамогай афіцыйнай перапісکі весці пэўныя гаспадарчыя справы. Але ці толькі гаспадарчыя? Можа, і палітычныя? Так, выбітны расійскі гісторык Валянцін Лаурэнцьевіч Янін на аснове знойдзеных асабістых пячацяў агучыў назіранне, якое у перакладзе на беларускую мову гучыць так: “Полацкая княгіня не сядзіць у жаночай палове княжацкага дварца і нават у манастыры ёй німа спакою, яна наладжвае контакты з аддаленымі землямі і кіруе Полацкам” [Янін, 1970, с. 17; Янін, 1970, с. 234]. Думка аб магчымасці “афармлення афіцыйных дакументаў, да якіх прывешваліся асабістыя пячаці”, маці працадобнай, княгіні Сафіі, і вядзенне ёй гаспадарчых спраў сустракаеца і у іншых аутараў [Мельнікаў, 2005, с. 66; Пушкарева, 1989, с. 36]. Нам падаецца, што Леанід Аляксееў пераканаўчы паказаў, што прыдуманае В. Яніным паняцце “полацкі матрыярхат” ніяк не датычыцца палітычных аспектаў дзеянасці Сафіі і Еуфрасінні. І ці маглі яны быць увогуле? Але ж версія аб гаспадарчых клопатах Сафіі мае права на існаванне, паколькі яна вяла афіцыйную перапіску. Таму трэба прызнаць, што працадобнай было з каго браць прыклад у самастойнасці прыняцця пэўных рашэнняў, прынамсі, у гаспадарчых спраўах.

З 1130 па 1132 г. Полацкай зямлій кіравалі кіеўскія намеснікі, у Полацку княжыць Ізяславу Мсціславіч, якога змяніе яго малодшы

брат Святаполк. У 1132 г., пасля смерці Мсціслава, палаchanе выганаюць Святаполка і ставяць на княжэнне Васільку Святаславіча. Паводле летапісау, на радзіму ў 1139/1140 г. вярнуліся два *нашчадкі* Усяславіча. Адным з іх мог быць Васілька (Рагвалод) Барысавіч [Рукашинков, 2003, с. 100]. Але не выключана, што з Візантыйі маглі вярнуцца Іван Барысавіч і Расціслау Глебавіч [Алексеев, 2006, с. 16—17], а Васілька Святаславіч, брат Еуфрасіінні, увогуле мог пазбегнуць высылкі [Мельнікау, 2005, с. 67].

Пасля смерці Васількі Святаславіча (1143/1144) барацьба за Полацкі пачынаецца паміж друцкім Рагвалодавічам і менскім Глебавічамі. Усяго за вельмі непрацяглы час разгортваецца ажно шэсць (!) драматычных эпізодаў барацьбы паміж імі [Алексеев, 2006, с. 16—17]. У 1144 і 1146 г. полацкім вялікім князем становіцца князь друцкай лініі — Васіль (Рагвалод), унук Усяслава Брачыславіча. У яго руках полацкі пасад знаходзіўся па 1151 гг. і у 1158/1159—1161/1162 гг. З 1151 да 1158/1159 гг. у Полацку замацаваўся менскі князь Расціслау Глебавіч, пры ім палаchanе схапілі Васіля (Рагвалода) і перадалі Расціславу у Менск, дзе ён утрымліваўся “у вялікай нястачы”, але здолеу у 1159 г. уцячы з палону, замацавацца ў сваім родным Друцку і зноу дабівацца полацкага стала. Сярод палаchan здарыўся раскол і палыхнуу “мяцеж вялікі”, у выніку частка з іх падтрымала Рагвалода. Але і Расцілаву удалося заміласціць “палацкіх мужкоў” — пад Друцкам абодва князі цалавалі крыж. Пасля гэтага вайна паміж братамі працягвалася, не без поспеха для Рагвалода і з дапамогай палаchan ажно да 1162 г., калі знясленыя у барацьбе паміж князямі палаchanе пасадамі у Полацку Усяслава Васількавіча. Гэтыя факты яскрава сведчаць не толькі аб ролі полацкага веча у замірэнні княжацкіх амбіцый, але і аб высокай цене, якую заплаціла насельніцтва Полацка і Полацкай зямлі — выгнаннік Расціслау Глебавіч па дарозе на Менск многа зла прычыніў полацкай воласці, “воюя и скоты и челядью” [Полное собрание... 1908, Стб. 498].

Матэрыяльным доказам адной з бітваў паміж мінскім і друцкім князямі 1158/1159 г. з’яляецца раскапанае археолагамі масавае курганнае пахаванне ў Друцку, якое налічвае астанкі 38 чалавек (князь, яго дружына і рабы). У адным пахаванні у каменным саркафагу знайдзены астанкі 4—6-гадовага княжыча з дынастыі мінскіх Глебавічаў, не выключ-

чана — сына самога Расцілава Глебавіча [Левко, 2010, с. 371–378].

Пры Расцілаве Глебавічам падпарадкоуваліся Полацкая, Ізяславская, Барысауская, Менская і Друцкая воласці у складзе Полацкай зямлі. Змена князёу у гэты час адбывалася не без упływu пауднёварускіх князёу. У гэтых падзеях палітычныя рашэнні прымаюцца пры удзеле пачан (веча), а замацаванне княжацкай улады у Полацку ужо непасрэдна атаясамліваецца з волій полацкага патрыцыйту і баярства.

Да сярэдзіны XII ст. былі утвораны вотчынныя уладанні асобных галін полацкага княжацкага дому, галоунымі з якіх былі нашчадкі Барысавічау (Рагвалодавічау) друцкіх, Глебавічау менскіх і Васількавічау віцебскіх. Яны кіравалі у полацкіх “прыгарадах” — залежных ад яго гарадах, але галоуным для іх з’яўляўся полацкі княжацкі стол. Са складу Полацкай зямлі у XII ст. вылучыліся тры галоуныя княствы — Менскае, Друцкае і Віцебскае, пры гэтым Віцебск з 1165 г. адыходзіць пад упływu смаленскіх князёу [Алексеев, 1966, с. 278]. З іх толькі Менск здолеу скласці канкурэнцыю Полацку як другі самы буйны цэнтр Полацкай зямлі. Менскае княства выходіць са складу Полацкай зямлі у 1185 г. [Левко, 2013, с. 110].

У 1160–70-я гг. адбываецца узмацненне смаленскіх князёу Расцілавічау, якія ставілі мэтай падпарадкаваць сабе разрозненныя удзелы Полацкай зямлі і дзеля гэтага усяляк садзейнічалі канфліктам паміж удзельнымі полацкімі князямі. Смаленскі князь Давыд быў галоуным прадстаўніком смаленскіх князёу, ён замацаваў і пашырыў упływu свайго бацькі над Полацкай зямлёй (гэту му спрыяла тое, што ён з 1165 г. быў віцебскім князем) [Довнор-Запольскій, 1891, с. 149]. Але з гэтага часу і да канца XII ст. віцебская галіна полацкіх князёу не губляла кантроль над Віцебскім княствам [Пятнов, 2010, с. 143].

З 1170-х гг. у барацьбу за полацкі княжацкі стол актыуна ўключыцца віцебская Васількавічы. З 1167 па 1181 г. Усяслава Васількавіч зўімае полацкі стол, а у Віцебску княжыць яго брат Брачыслау, а сын Брачыслава Васілька сеу на княжэнне у Ізяславу. У той час у выніку актыуна га ўзаемадзеяння са смаленскімі князямі афармляецца тэрыторыя будучай Віцебскай зямлі, у яе склад была ўключана тэрыторыя Аршанскай воласці [Левко, 2004, с. 67]. Менавіта віцебская князі найбольыш паспяхова ў палітычным сэнсе парадніліся дынастычнымі шлюбамі з прадстаўнікамі кіеўскага княжацкага

га дому. Такім чынам, у 1180-я гг. роднасныя сувязі Рагвалодавічау становіцца другаснымі ў паруунанні з іх сваяцтвам з князімі, залежнымі ад Кіева. У 1180, 1186 і 1196 гг. з'яўляючца вехамі ваенна-палітычных інтырг, звязаных са спробамі кіеўскіх князёў прыпісаць да сабе полацкі дамен, абапіраючыся на роднасныя сувязі з полацкімі князімі. Аднак нават пры усёй слабасці полацкіх князёў у выпадку адкрытага пасягнення на полацкую тэрытарыяльную спадчыну яны яшчэ былі здольныя абыяднанца (так адбылося ў 1180 г., калі смаленскія князі пасягнулі на Друцкі ўдзел і зэта выклікала абыяднаны паход усіх полацкіх сіл) [Левко, 2018, с. 201, 204].

Да 1186 г. Полацкая зямля аказалася у палітычным сэнсе раз'яднанай, Полацк знаходзіцца ў коле варожых князёў — з поуначы наугародскіх на чале з Мсціславам Давыдавічам, з походу — смаленскіх (Давыд Расціславіч), з поўдня — лагожскіх (“менская” лінія на чале з Васількам Валадаравічам) і дружкіх (Усяслава Рагвалодавіч) [Пятнов, 2010, с. 134]. Пытанне аб супраціву ці несупраціву кааліцыі па-ранейшаму вырашыты не князь, а палачане.

Падзеі 1186 г. закончыліся мірам з Давыдам Расціславічам пад націкам полацкага веча: “І пайшлі да іх на сумежжа, і сабраліся усе, і сустрэліся з паклонам і гонарам, і аддалі яму дары многія, і памірліся, і разышліся ў землі, кожны ў сваю” [Полное собрание русских летописей, 1928, стб. 404]. Дакладна невядома, хто быу у Полацку князем на той час і чым быу абумоулены такі маштабны паход, аналаг шэрагу кааліцыйных паходаў ранейшых часоў. Паводле “Хронікі Лівоніі”, з 1184 г. (1186?) у Полацку княжы “кароль полацкі” Уладзімір [Генрих Латвийскій, 1938, с. 71–72]. Князь з такім імем упершыню з'яўляецца ў Полацку з часоў Уладзіміра Святаславіча. Яго паходжанне з роду Рагвалодавічау верагоднае, але не дакладнае. Калі так, то ён мог быць сынам полацкага князя Усяслава Васількавіча ці сынам Валадара Глебавіча і братам княжны Сафіі — жонкі дацкага караля Вальдэмара I (1157–1182), але мог увогуле мець другое імя — Васілька [Пятнов, 2010, с. 137].

Уладзімір княжы да 1216 г. З яго імем звязана працяглая барацьба Полацка з Ордэнам мечаносцау, якая для Полацка закончылася стратай зямель Ніжняга Падзвіння, але захаваннем тэрытарыяльнай цэласнасці Полацкай зямлі. Лічыцца, што Уладзімір дазволіў каталіцкім місіянерам на чале з Мейнардам працаваць у землях лівау, хаця першая нямецкая

факторыя у Ніжнім Падзвінні з'явілася яшчэ у 1160 г. [Дворничэнко, 2023, с. 132]. У “Хроніцы Лівоніі” “кароль полацкі” названы па імені Уладзімір (1184, 1206, 1208 і 1216 гг.), але пад 1201, 1203, 1210, 1212 і 1222 г. імя полацкага князя (князёу?) чамусыці не называецца [Генрих Латвийский, 1938]. Загадкавасць паходжання князя з незвычайным для полацкага княжацкага антрапамікона іменем і ход далейшых падзеяў не дазваляюць да-кладна адказаць на пытанне, што быў згаданы у Хроніцы Уладзімір адзіным полацкім князем у гэты час [Богданов, 2002, с. 19–32].

Так, у 1191 г. палачане уступаюць у кааліцыю з Ноугарадам для паходу на чудзь, у 1198 г. яны ўжо зноў ваююць з Ноугарадам [Полное собрание русских летописей, 1841, с. 18]. У 1199 г. кааліцыя “усёй вобласці наугародскай” з удзелам наугародцаў, пскавічэй, наваторжцаў і ладажан на чале з наугародскім князем Яраславам Уладзіміравічам накроуваеца паходам на Полацк, але палачане сустрэлі войска “з паклонам” і прасілі міру: “Бог бо не вда кръви пролітъя крестианом межи собою” [Полное собрание русских летописей, 1841, с. 24].

Відавочна, што трэы асноўныя лініі полацкіх князёу — “друцкая”, “менская” і “віцебская” у апошній трэці XII ст. па-ранейшаму вызначала палітычнае жыццё Полацкай зямлі. У 1180-х гг. афармляеца саюз “менскай” і “друцкай” галін полацкіх князёу, якія паставілі пад кантроль амаль усю Полацкую зямлю, за выключэннем Віцебска [Пятнов, 2010, с. 142]. Арганізацыя княжацкай улады у Полацку з 1184 па 1201 г. застаецца дакладна невядомай, гэта мог быць час аднаасобнага кіравання “караля” Уладзіміра альбо яго сумеснага кіравання з іншым князем. Не выключана, што у тых гады палітыку вызначала полацкае веча. Але з пачатку XIII ст. Уладзімір ажыццяўляе шырокасць кола паунамоцтваў: ён вядзе перамовы з лівамі, прымае нямецкае пасольства і накроувае сваіх людзей да іх, ладзіць асабістыя контакты з рыжскім епіскапам, заключае мірныя дамовы [Рукавишников, 1999, с. 120–121].

Прапанаваны агляд палітычнай гісторыі дазваляе зрабіць шэраг высноў, якія датычацца спадчыны Еўфрасінні Полацкай. Так, яе дзейнасць не прывяла у палітычным плане да замірэння паміж варагуючымі князямі полацкага княжацкага дома і не спыніла іх “буйства”. Гэта супярэчыць погляду тых гісторыкаў, якія прыпісваюць Еўфрасінні По-

лацкай узел у палітычным жыцці ў ажыццяуленне ёй значнага уплыву на прыняцце палітычных рашэнняў. Відавочна, што роля Еўфрасінні ва унутраным жыцці Палацкай зямлі была зусім іншай і была напраулена на духоунае развиццё і збауленне тых людзей, якія праз хрысціянства далучаліся да спрадвечных маральных каштоунасцяў. І усялякія спекуляцыі на тэму палітычнай ролі князёуны Прадславы-Еўфрасінні не вартыя увагі у гістарычных даследаваннях.

Падагульняючы вышэйсказанае, адзначым, што пасля смерці Усяслава Брачыславіча (1101 г.) у гісторыі Палацкай зямлі пачалася новая эпоха. Да сярэдзіны XII ст. адбываецца распад адзінства княжацкага дому Рагвалодавічау на трох галінах — менскіх Глебавічау, другіх Рагвалодавічау і віцебскіх Васількавічау, і пачынаецца іх працяглай барацьба паміж сабой за першынства. Але ж у гэты час насычаных палітычных падзеяй Палацк значна зубагаціўся матэрыяльна і духоуна, а полацкія прыгарады (цэнтры удзельных княстваў) пераутварыліся у квітнеючыя гарады. Мураваныя цэрквы ўзвядзены ў Палацку і Віцебску, пры Глебе Усяславічы ў Менску распачата будаўніцтва мураванага храма, дабудаваць які ён не паспей. У першай палове XII ст. у Палацку склалася самабытная школа мураванага дойлідства, тут дзейнічаюць буйныя манастыры — жаночы Спаскі і мужчынскі Багародзіцкі, якія былі аздоблены і уладкаваны самой праладнай Еўфрасінній Палацкай. Свараючы архітэктурныя і ювелірныя шэдэуры — царква Святога Спаса і Крыж Еўфрасінні Палацкай.

На гэты час прыходзіцца расквіт творчай дзейнасці праладнай Еўфрасінні Палацкай. Распад адзінства княжацкага дому Усяславічау, крывавая барацьба паміж іх нашчадкаў і прауленне кіеўскіх стауленікаў у Палацку — вось далёка не поуны пералік бурных палітычных падзеяй першай паловы XII ст., сведкамі якіх была Еўфрасіння Палацкая. Уся яе творчая спадчына была прасякнута ідэяй супрацьпастаўлення хрысціянскай маралі братабойчым войнам, якія разгортваліся на яе вачах з самага дзяцінства і не маглі не паўплываць на яе выбар манаскай аскезы.

ГЛАВА 2

МАТЭРЫЯЛЬНАЯ СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: “ЦАРКВА КАМЕННАЯ СВЯТОГА СПАСА”

Матэрыяльная і духоуная спадчына Еуфрасінні Полацкай вельмі разнастайная. Багата аздобленая Еуфрасінній палацкія манастыры жаночы Спаса Усцеуладнага і мужчынскі з царквой Багародзіцы Святой былі, згодна з Жыщем працадобнай, “*превелики зело, пребогаты*” (“*прыялікія і заможныя*”) [Житие, 2019].

Да прыходу Еуфрасінні у статусе ігumenні у Сяльцы мелася “*церквица Святага Спаса, метохия Святых Софии, яже зовется Селцо*” (“*цэркаўка Святога Спаса, падвор'e Святой Софии, якое заведца Сяльцо*”) [Житие, 2019]. Тэрмін метохия у перакладзе з грэчскай мовы літаральна азначае *царкоуны надзел*, гэта значыць, што манастырская зямля у Сяльцы належала епіскапу.

Полацкі епіскап Ілья, які благаславіў Еуфрасінню на пераезд у Сяльцо, дау наказ ёй словамі: “*Есъ церквица Святага Спаса в Селцы, и да же братия наша лежа, прежде час бывшии епископи. Негли Богъ поспѣшиши молитвами их и твоим трудом, и возградится мѣсто велико*” (“*Ёсь цэркаўка Святога Спаса у Сяльцы, дзе ляжыць нашая брація, бывшы да нас епіскапы. Быць можа, Бог дапаможа табе за іх малітвы і за тваю працу, і узградицца вялікае месца*”) [Житие и подвижничество...]. Наяунасць пахавальні епіскапау сведчыць, што манастыр у Сяльцы ужо існаваў, паколькі статусная епіскапская пахавальня немагчыма без манастыра [Алексеев, 2006, с. 55–56]. Стан згаданай “цэркаўкі Спаса” ячо не задавальняў епіскапа. Відаць, на той момант яна была ужо састаўлена, патрабавала перабудовы і епіскап меу надзею, што гэту будоўлю спраудзіць новая ігumenня.

Сапраудная загадка заключаецца ў тым, што на тэрыторыі манастыра, акрамя Спaskай царквы, існаваў храм-пахавальня полацкіх епіскапау, пабудаваны дзесьшт з XII ст. Ён быу адкрыты у пачатку

ХХ ст. і часткова даследаваны ў пасляваенны час. Яго раскопкамі і апісаннем зйомаіся выбітныя савецкія археолагі М. К. Каргер і П. А. Рапапорт [Каргер, 1977; Рапапорт, 1980]. Працягнуты археалагічныя раскопкі былі і сучаснікамі ў 2010-я гг. Археалагічныя крыніцы не сведчашь аб назве гэтага храма, але дакладна вядома, што ён не можа быць згаданай у Жыцці “цэркаукаі Спаса”, паколькі храм мог мець назгу у гонар Святога Георгія (падрабязней аб гэтым мы раскажам у главе 6). Менавіта у ім былі знойдзены астанкі полацкіх архірэяу, пра якія казау епіскап Ілья. Але епіскап Ілья дакладна называў царкву, дзе ляжаць рэшткі яго браціі — гэта старая царква Спаса! Дакладнасці гэтага паведамлення Жыцця, як і іншым, няма прычын не давяраць.

Зыходзячы з адноснай храналогіі падзеі тэкста Жыцця пасправубем разабрацца ў гэтай праблеме і адказаць на пытанне аб прыкладным часе будауніцтва храма-пахавальні. Так, Еуфрасіння прыйшла ў свой манастыр (так ён названы на яе Крыжы), пачала яго уладкоуваць і праз пэуны час пабудавала ў ім царкву Спаса. Нагадаем, што такая царква у манастыры ужо была, але дакладана невядома, і ён была яна мураванай. Вельмі верагодна, што не. Адносна хуткае будауніцтва новай царквы літаральна азначае, што старая цэркаука павінна спыніць існаванне, паколькі будауніцтва *аднайменнага* храма адбывалася на месцы старога. Знікненне старой “цэркаукі” літаральна азначае яе дэмантаж, знос, альбо знишчэнне ў выніку пажару. І першае археалагічнае пацверджанне гэтаму ёсьць (менавіта пажар мог стаць асноунай прычынай канчатковага яе заняпаду). Сляды храма-папярэдніка мураванай Спaskай царквы нам удалося “ухапіць” падчас археалагічных раскопак у 2015 г. Так, каля паўночна-усходняга вугла Спaskай царквы былі адкрыты рэшткі падлоги больш старажытнай царквы. Значыць, стары храм Спаса сапрауды існаваў і, верагодна, ён быу драуляны. Гэты факт (як экстраардынарнае археалагічнае адкрыццё) мы раней згадалі ў адной з публікацый [Торшин, 2016]. Далей для падмацавання гэтага назірання спынімся больш падрабязна на апісанні археалагічных слядоў пачатковага храма, а пакуль што засяродзім увагу, што астанкі епіскапау, якія захоуваліся ў старой царкве, трэба было перанесці ў новы храм (і яны былі перанесены). Куды? У новую царкву Спаса? На гэту ролю пабудаваная Пратадобнай царква

Спаса прэтэндаваць не магла, бо там няма столькі крыптау (пахавальных камер). Да і сам перанос прадугледжвау бы часовае захоуванне рэшткау. Ці было такое магчыма? А у згаданым храме-пахавальні крыпты і аркасомі пад цагляныя саркафагі былі, і іх колькасць уражвае. Паводле П. А. Рапапорта, у крыптах знайдзены выключна рэшткі памеральных мужчын. Больш того, храм-пахавальня быу вельмі багата аздоблены па сценах і падлозе смальтай, па падлозе яшчэ і каліровымі паліванымі пліткамі, чырвонымі шыферам; ён меу галерэі і у цэлым вылучаўся сваёй агромністасцю, высотнасцю і раскошай [Алексеев, 2006, с. 84–85; Каргер, 1977; Рапапорт, 1980].

Такім чынам, у час прыходу Еуфрасінні на кірауніцтва манастыром у ім было дэве царквы: новая, зробленая як пахавальня, і старая заняпалая “цэркаука” Спаса. Але па нейкай прычыне мошча епіскапау у новы храм-пахавальню яшчэ не былі перанесены. Можа, здарылася гэта па прычыне яго незавершанасці, можа, з-за асаблівай павагі да святасці старога месца пахавання і гэтая святасць магла зберагацца да самага пачатку будауніцтва: “Мѣсто бо то свято есть, яко достойно есть Царствию Небесному” (Бо места тое святое і заслугоувае Царства Небеснага”) [Житие и подвижничество...]. Але паслядоунасць падзей падказвае, што перанос мошчау епіскапау мог адбыцца толькі ў ўзделам прападобнай.

Відавочна таксама, што калі б Еуфрасіння была кітларам храма-пахавальні, то гэтая падзея была б абавязковая адлюстравана у Жыцці, але такій згадкі там няма. Вось чаму, услед за Леанідам Аляксеевым, мы прымаем думку аб будауніцтве архірэйскага храма-пахавальні бацькам прападобнай, і адбылося гэта раней (а можа, і значна раней) за яе прыход у манастыр Спаса [Алексеев, 2006, с. 89].

Эвернем увагу на настаўленне епіскапа Ілы і выкарыстанне у Жыцці слова *уэградзіцца*. Літаральна гэта можна разумець як пажаданне уладкаваць інфраструктуру манастыра з адбудовай царквы, келлямі яго насельніц і паломнікау, гаспадарчымі пабудовамі у яго ваколіцах. Да таго ж Сяльцу з'яўлялася свайго роду прыгарадам Полацка, таму выкарыстанне гэтага тэрміна не з'яўляецца выпадковым.

Так з лёгкай рукі уладыкі Еуфрасіннай у Сяльцы пачало стварацца “вялікае месца”, славны прыгарад Полацка. Быу створаны манастыр, які

з тых часоу назаусёды будзе звязаны з імем прападобнай. Гэта быу яе манастыр, у якім Еуфрасіння завяшчае храніць свой знакаміты Крыж-рэлікварый (нідзе больш як “*въ манастири своеемъ*” (*у сваім манастыры*)) [Алексеев, 2016, с. 69].

На маладую ігumenню епіскап усклау надзеі на адбудову новага храма Спаса. Фінансавыя рэсурсы займалі далёка не апошняе месца у дзейнасці пра-
падобнай. Каб апраудаць ускладзенія на яе надзеі і выкананць волю епіскапа,
у зградзішы месца, ігumenня павінна была мець сродкі. Без дапамогі свай-
го бацькі “отракавіца” зрабіць гэта не магла: замуж яна не выходзіла, ад-
паведна, пасагу не мела, і ўсе грошы былі у князя Георгія Усяславіча. А ён
ужо уклалі сродкі у манастыр, пабудаваўшы багата дэкарыраваную царкву-
пахавальню для полацкіх епіскапаў. Нездарма раней Еуфрасіння займалася
перапісаннем книг, гэтая цяжкая праца давала ёй финансавыя магчымасці
для реалізацыі сваіх мэтаў. На выдаткаванне сродкау на царкву Еуфрасінні
прыходзілася літаральна упрошваць свайго бацьку [Алексеев, 2016, с. 89].
Відаць, спачатку гэта не прыносіла свайго выніку, і таму Еуфрасіння вы-
мушана была зрабіць рашучы крок: яна запрасіла сваю сястру Гардзіславу
на навучанне да сябе у манастыр. Гэтае “навучанне” скончылася пострыгам
Гардзіславы пад імем Еудакі і балючай рэакцыяй бацькі на выход у мана-
стыр другой дачкі. На гэты раз Еуфрасіння супакоіла бацьку наступнымі
словамі: “Что ради печалуешься о нас? Имаевъ бо печалника и помощ-
ника единаго Бога” (“Навоюта ты смуткуеш па нас? Маєм мы аднаго
сунника і памагатага – Бога”). [Житие и подвижничество ...].

Адразу зробіла неабходнае удакладненне. Быт манаскай браціі быу
вельмі прости, калі не сказаць аскетычны. Манастыр меу сваю гаспадар-
ку і забяспечваў тым самым сябе прадуктамі харчавання. Усе грошовыя
сродкі укладаліся выключна на уладкаванне абіцелі: пабудову цэрквау,
келляу, набыццё книг і царкоунага начыння і шматлікія іншыя патрэбы.

Разлік на тое, што з выходамі сястры у манастыр у Еуфрасінні з'явіцца
дадатковыя сродкі на уладкаванне свайго манастыра, альбо не спраудзіўся,
альбо гэтых сродкау не хапіла. Дапамога прыйшла ад дачкі князя Барыса,
Звяніславы, якая сама зварнулася да Еуфрасінні з просьбай аб паслушэн-
стве і “пришедши единую от дній принесе свою всю утвар златую и
порты многоуфінны в монастыри къ Еуфросинии” (“прыйшла у адзін з

дней і прынясла усе начынне залатое і каітоунае адзенне у манастыр да Еуфрасінні” [Житие и подвижничество ...]. Еуфрасіння паstryгае сваю стрыечную сястру пад імем Еупраксія і адразу пасля гэтага пачынае будауніцтва царквы *у манастыры*, пра што напрамую згадана у Жыці.

Для будауніцтва царквы Еуфрасіння запрашае таленавітага полацкага дойліда Іаана: “*Бѣ муж, именем Иван, приставник над дѣматели церковными*” (быу муж, паймен Іаан, прыстаунік над царкоўнымі будаунікамі) [Житие и подвижничество ...]. Іаан быу манахам Барысаглебскага манастыра (пераканаучыя аргументы аб гэтым прыводзяць Леанід Аляксееў, не будзем іх паутараць), і да часу “прызвання” прападобнай ён адбудавау у Бельчыцкім манастыры дзве мураваныя пабудовы — Пятніцкую і Барысаглебскую цэрквы [Алексеев, 2006, с. 87–89]. Тэрмін “прыстаунік” азначае, што дойлід меу шырокія паунаўцтвы і узначальвау будаунічыя арцелі, вырашау гаспадарчыя пытанні іх матэрыяльнага забеспячэння і дзейнасці, выконвау шмат іншых адміністрацыйных абавязкаў. У гэтай справе ён быў сапраўдным прафесіяналам, і Спаская царква была пабудавана за неверагодна кароткі тэрмін — адзін будаунічы сезон, які доўжыўся 30 тыхдняў, ці 7,5 месяцаў, — з красавіка па каstryчнік.

Датаванне часу узвядзення Спаскай царквы доўгі час з'яўлялася прадметам шматлікіх дыскусій. Гісторыкамі архітэктуры прыводзіліся самыя разнастайныя аргументы, і асноуная іх частка была па-свойму пераканаучай. Большаясць схілялася да думкі аб часе узвядзення царквы у сярэдзіне XII ст. Групку у гэтым пытанні паставіў дэндрахраналагічны аналіз драўляных канструкцый храма. Высветлілася, што царква была узведзена на мяжы 1120 — 1130-х гг. [Ярмохін, 2016]. Цяпер можна сказаць больш дакладна — у пачатку 1130-х гг. Такое сцверджанне ґрунтуюцца на тым, што у 1128—1129 гг. адбываўся апагей ваеннага супрацьстаяння полацкіх і кіеўскіх князёў. Пераможца супрацьстаяння, кіеўскі князь Мсіслаў, садзіць на княжэнне у Полацку свайго сына Ізяслава. У выніку полацкія князі былі сасланы у Візантію, у тым ліку і бацькі прападобнай — князь Святаслаў-Георгій і княгиня Сафія. Такі самы лёс напаткаў і другога малодшага Усяславіча — Расціслава. Далейшы лёс полацкіх князёў у Візантію невядомы, захаваліся толькі звесткі, што яны мужна ваявалі на баку візантыйскага імператара з сарацынамі (арабамі). На радзіму у 1140 г. вернуцца не усе полацкія князі, ляtapіцы называюць імёны Рагва-

лода Барысавіча, Івана Барысавіча і Расцілава Глебавіча [Алексеев, 2006 с. 10, 14–15]. Васілька Рагвалодавіч вярнуўся раней, у 1132 г. Бацькоу Еуфрасінні сярод тых, хто вярнуўся, летапісы не называюць.

Наурад ёсць такое складанае мерапрыемства, як будаўніцтва царквы, магло здарыцца у час ваенага ліхалецця. У час высылкі князёў Еуфрасінні добра разумела, што шанцаў вярнуцца назад ў яе бацькі не было. Пэўна, на тое былі прычыны, аб якіх мы не ведаём (узрост, хвароба, уласнае жаданне — ёсць усё разам?). Менавіта грунтуючыся на гэтай упэўненасці, Еуфрасінні замовіла будаўніцтва падземнай царквы-пахавальні ўнутры аб’ёму галерэі Спaskай царквы. Вынікі архітэктурна-археалагічнага даследавання дакладна паказалі, што падземная царква пабудавана адначасова з усім аб’емам храма і прызначалася яна для яе бацькі, князя Георгія.

Такім чынам, пачатак 1130-х гг. з’яўляецца зыходнай кропкай адліку адноснай храналогіі наступных учынку і здзяйснення працадобнай, паколькі тэкст Жыцця працадобнай, як мы адзначалі, не утрымлівае абсолютных дат.

Магчыма, маецца пэўная працдызнасанасць, што з усёй шматлікай колькасцю храмаў Палацкай школы дойлідства XII ст., а сёння археолагам вядома аб куды больш за 10 такіх манументальных пабудоў, да нашых дзён у віры ліхалецця захавалася толькі царква Святога Спаса Праабражэння Спаса-Еуфрасіннеускага жаночага манастыра. У гэтым храме дакладна прасочваецца воля працадобнай, чыні задумы умела увасобі таленавіты дойлід Іаан. Шматпланавасць кантэкста вывучэння гэтага храма дазваляе разглядзяць яго як своеасаблівую кропкі гістарычных ведаў.

Так, сюжэты фрэсак раскрываюць парадыгму уласнай адукатыйнай праграмы Еуфрасінні і мастацкія прыёмы выканання. Архітэктурныя асаблівасці Спaskай царквы дазваляюць меркаваць аб распаўсюджванні будаўнічых і архітэктурных навацый у Палацкай зямлі, а выяленчы патэнцыял фрэсак сам па сабе з’яўляецца аб’ектам іх вывучэння мастацтва-знаўцамі і гісторыкамі. Апошніх цікавяць выявы дэталяў інтэр’еру, адзення, кунрыгажэння і побытавых рэчаў. На фрэсках можна убачыць, напрыклад, спецыфічныя упрыгажэнні (змеевікі), посуд, ключы ад замкоў, узбраенне ваяроў, адзенне. Праз фрэскі Спaskай царквы можна пашырыць уяўленні аб зневінім выглядае людзей XII ст., паколькі спрадвечныя сюжэты успрымаліся і перадаваліся скрэзь погляд мастакоў часу жыцця працадобнай.

Спаса-Праабражэнская царква
Спаса-Еўфрасінеўскага старавіціяльнага жаночага манастыра ў Полацку, сучасны выгляд

Графіці і надпісы на сценах дазваляюць верафіцыраваць і рэканструяраваць шэраг гістарычных падзеяў XII—XIX стст., вывучыць анастыку і лінгвістычныя асаблівасці гаворкі насельніцтва Полацка, выявиць некаторыя традыцыі і рысы ментальнасці людзей мінулага. Яны ж з'яўляюцца своеасаблівым полацкім аналагам наугародскіх берасцяных грамат.

Развіццё будаунічных тэхналогій і архітэктурнай думкі ў Полацку ў XII—XIX стст. спасцігаецца ў працэсе архітэктурна-археалагічнага вывучання, па выніках якога Спаская царква прадстаўляецца арыгінальным па архітэктурнаму вырашэнню храмам, які не мае прямых аналагau на тэрыторыі Стараежытнай Русі і за яе межамі. Такім чынам, царква Святога Спаса з'яўляецца важнай складовай часткай шматграннай спадчыны Еўфрасінні Полацкай.

Адзначым таксама, што у часы працадобнай Спаса-Праабражэнской царкве называлася менавіта так, як прыведзена вышэй у тэксце: царквою Святога Спаса, ці Спаскай царквою, і гэты гістарычны назвай

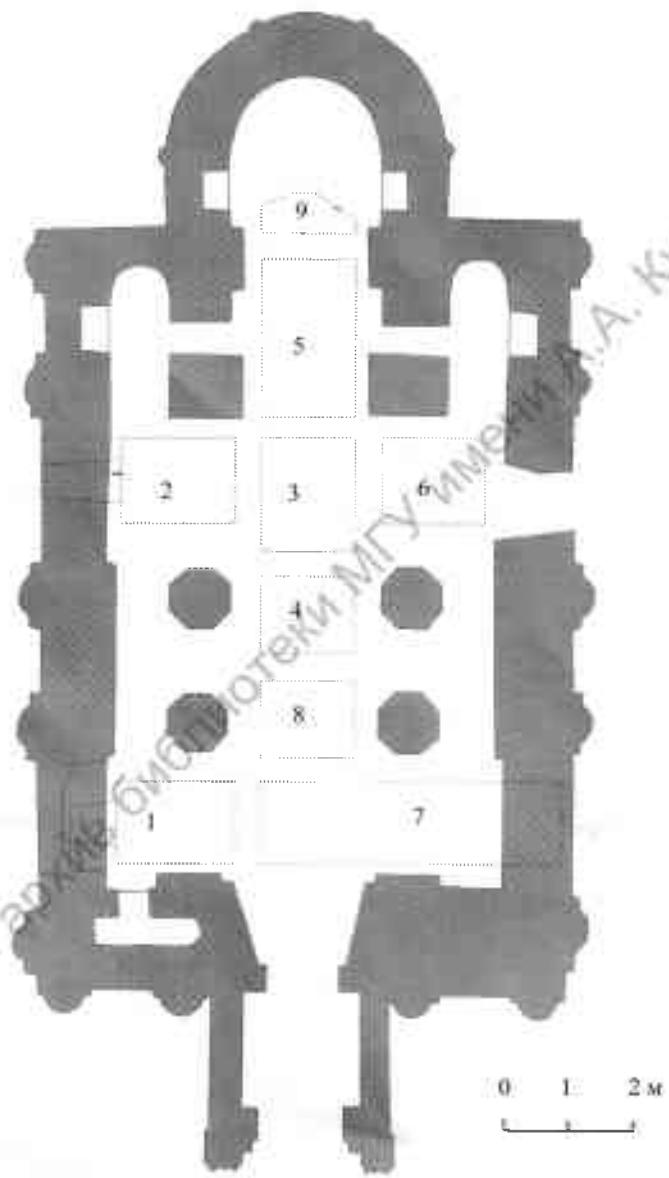
у дачыненні да XII ст. мы будзем карыстацца далей [Дук, 2017, с. 16]. Назва “Спаса-Праабражэнская царква” замацавалася у дачыненні да царквы толькі пасля Лівонскай вайны (1563—1579 гг.).

Пачатак археалагічнага вывучэння Спaskай царквы быу пакладзены у 2005 г., калі экспедыцыяй Полацкага дзяржаунаага ўніверсітэта пад кірауніцтвам аутара дадзеных радкоў бымі даследаваны крыпты асноунаага аб’ёму храма. Як высветлілася, гэта бымі даволі познія пабудовы, час іх узвядзення адносіцца да другой паловы XVIII ст., калі фальварак Спас быу адной з рэзідэнцый полацкіх езуітаў. Звесткі аб канструкцыі склепаў намі раней не публікаваліся.

Так, унутры царквы (у падцаркоў) размешчана 9 склепаў агульнай плошчай 33,3 кв. м. Склепы розныя па памерах і плошчы, аднак, як высветлілася у працэсе раскопак, зроблены у адзін час. Раскопкі праводзіліся у 8 склепах. Самы ўсходні склеп № 9 па прычыне цяжкастунасці і невялікай плошчы застаўся археалагічна нявывучаным.

Усе склепы зроблены па адной схеме з буйнафарматнай цэглы на вапнавай рошчыне, сцены паміж склепамі маюць таушчыню 0,5 м. Абмер, архітэктурныя асаблівасці і фіксацыя месцапалажэння скле- пау у падцаркоў бымі зроблены беларускім рэстаўратарам Уладзімірам Васільевічам Ракіцкім. Усе склепы пабудаваны з буйнафарматнай цэглы памерамі 33 x 7 x 14,5 см і 31—34 x 15—16 x 6,5—8 см. Сярод цэглы адзінкава траплялася пальчатка. Цэгla такога фармату выраблялася у Полацку менавіта у другой палове XVIII ст. (базылянскі кляштар, езуіцкі калегіум, храмы Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра пасля рамонтаў). Вапнавая рошчына у сістэме муроўкі таксама характэрна для гэтага перыяду. Падчас будаўніцтва склепаў старажытны культурны пласт у падцаркоў калі і прысутнічаў, то быу знишчаны.

Культурны пласт па магутнасці не аднолькавы у розных склепах (ад 0,1 да 1,5 м). Утварыўся пласт падчас будаўніцтва склепаў (пры пабудове чарговага склепа мацерыковую гліну разам з кавалкамі цэглы, вапны і вапнавай рошчыны перамяшчалі у папярэдні склеп). Усе перазахаванні зроблены ў культурным пласці. Рэшткі трун захаваліся толькі ў склепах № 3 і № 8, яны бымі упушчаны ў мацярык на глыбіню 0,3 м. Культурны пласт астатніх склепаў моцна пашкоджаны скарбашукальнікамі.

Размішеннє склепау у Спаскай царкве
(паводле У. В. Ракіцкага)

Вигляд склепа № 7 у підвалів Спаської царкви,
раскопки 2005 р.

Экспертызу астәалагичнага матәрыялу праводзіла антраполаг Вольга Антонауна Емелянчык. Косці з розных склепау адрознівающца па колеры; па стане захаванасці і колеры адрознівающца таксама косці са склепа № 3, знойдзеныя ў дамавіне і па-за яе межамі. Зауважым таксама, што пасля антрапалагичнай экспертызы усе выяуленыя косныя парэшткі людзей памешчаны у адмысловыя драуляныя труны і перанесены ў склеп № 2 Спаскай царквы. Там яны захоувающца і зараз.

У склепе № 1 былі выяулены рэшткі не менш за 7 дарослых (мужчыны і жанчыны), а таксама рэшткі 3 дзяцей (немаўляць, 4 гады, калі 12 гадоу). Дарослыя індывіды прадстаўлены рознымі узроставымі катэгорыямі — ад маладога (20-30 гадоу) да старога (больш за 60 год).

У склепе № 2 былі выяулены рэшткі не менш за 18 дарослых індывідаў (мужчыны і жанчыны), а таксама 2 дзяцей (3-4 гады, 8 год). Як і у склепе № 1, дарослыя індывіды са склепу № 2 прадстаўлены рознымі узроставымі катэгорыямі — ад маладога (да 20 гадоу) да старога (больш за 60 год).

Астәалагичны матәрыял са склепа № 3 складаецца з дзвюх частак: пахаванне у дамавіне і косткі па-за дамавінай. Косткі двух групп адрознівающца па колеры і стане захаванасці. Рэшткі са склепа № 3, выяулены па-за дамавінай, звязаны з касцямі са склепа № 2 і складаюць з імі адну группу, паколькі мае месца марфалагичная адпаведнасць асобных частак шкілета са склепау № 2 і № 3.

Усе матәрыялы, за выключэннем пахавання ў дамавіне, вылучающца фрагментарнасцю і прадстаўлены няпоунымі шкілетамі, што дазваляе выказаць меркаванне, што пахаванні былі альбо моцна парушаныя, альбо перанесены з іншага месца і перазахаваныя. Тлумачэння патрабуе наяунасць костак жывёл у склепах. Пахаванне ў дамавіне прадстаўлена амаль поунымі шкілетамі 6 мужчын сталага узросту. Косткі ў дамавіне моцна адрознівающца ад астатніх костак сваім цёмнымі колерам, наяунасцю слядоу бронзы на розных частках шкілета і слядамі прыжыццёвага пашкоджання косці.

Асаблівую щакавасць выклікае пахаванне, выяуленое ў склепе № 3. Сцены склепа зроблены з цэглы па сістэме лажкоу, падмурак адсутнічаў, ніжні рад цэглы змешчаны адразу на глінянай аснове мацерыка. Склеп утримліваў

пахаванні ў розных гарызонтах. У пауднёва-усходнім куте на глыбіні 0,2 м ад дзённай паверхні былі зафіксаваны рэшткі драулянай дамавіны. Паўспарахнелья валокны дрэва таушчынёй да 0,1 м і үвікі дазволілі меркаваць пра тое, што калісьць гэта былі брусы. Валокны зафіксаваны на адлегласці 0,45 м ад сценак склепа. Унутры гэтай канструкцыі знаходзяліся тры чалавечыя чарапы. На адным з чарапоў ляжаў бронзавы нагрудны крыж, які пакінуу на косці сляды бронзавай пасынкі. Астатнія чарапы, як і чарапы з труны (гл. ніжэй), мелі харктэрныя плямы бронзы, што адразнівала іх ад іншых чарапоў, якія знайдзены ў пераадкладзеным пахаванні. Іншых знаходак не зафіксавана. Характар канструкцыі дазваляе зрабіць выснову, што на пазначанай глыбіні знаходзялася драуляная скрыня памерамі не больш за $0,5 \times 0,5$ м, у якой было змешчана трох чэрапаў. Паўночная і заходняя частка скрыні была разбурана скарбашукальнікамі.

На глыбіні 0,45 м зафіксавана шкавая канструкцыя. У пауднёва-заходній частцы склепа зафіксавана выбрукоўка з камянёу дыяметрам 0,1 м. Выбрукоўка заліта вапнавай рошчынай, візуальна аналагічнай рошчыне са сценак склепа. Выбрукоўка прадстаўлена не сущэльным масівам, камяні выкладзены ў цэнтральнай частцы каля заходніх сценкі склепа

і бліжэй да пауднёвой сценкі. Паміж масівамі зафіксавана вапнавая заліука і прапластка дробназярністага пяску таушчынёй 0,15–0,2 м.

На глыбіні 0,45 м зафіксаваны рэшткі труны каля пауднёва-заходняга кута склепа. Труна зроблена з брусоў шырынёй каля 0,1 м, захаванасцю дрэнная (фактычна фіксуецца толькі па паўспарахнельых валокнах дрэва карычневага колеру).

Чэрап з размечаным на ім бронзавым
крыжом ў пахаванні ў склепе № 3
Спаскай царкве

Рэшткі падрэзіладзенага пахавання ў склепе № 3 Спаскай царквы

У цэнтральнай частцы склепа выяўлена пахаванне костак ног у колькасці 6 шт. Косткі крыху заглыблены у культурны пласт, пакладзены на мацярык і заліты вапнавай рошчынай. Эбоку ад пахавання ляжала плітка падлогі памерамі $0,2 \times 0,2$ м і таушчынёй 0,05 м. Асобны вялікі фрагмент чэрэда знайдзены на адлегласці 0,2 м ад пауночнай сцяны склепа і 0,7 м усходній, чэрал размешчаны у культурным пласці.

Пасля дэмантажу каменна-вапнавай выбрукоўкі на большай частцы склепа зафіксаваны мацярык на глыбіні 0,48 м. Тут ён роуны, у пауночна-усходній частцы заліты тонкай прапласткай (1–1,5 см) вапны. Як і у папярэдніх склерах, мацярык склепа № 3 — гэта шчыльная аднародная вільготная глина чырвонага колеру. Аднак у пауднёвай частцы склепа на ўсю даужыню размяшчалася пахаванне у труне. Рэшткі труны зафіксаваны у выглядзе драуляных валокнаў ушчыльную да пауднёвай, заходній і усходній сцяны склепа і на адлегласці 0,6 м ад пауднёвай сцяны (шырыня труны). Труна была зроблена з брусоў таушчынёй каля

0,1 м, заглыблена ў мацярык на 0,27–0,3 м і запоўнена крохкай, сухой драулянай паraphнёй карычневага колеру. У ёй змяшчаліся чалавечыя рэшткі: косткі, загорнутыя у сателетную тканіну са срэбранай нішчю. Косткі былі пераадкладзены, пра што сведчыць парадак іх размяшчэння. У труне знаходзіліся рэшткі 6 дарослых чалавек, анатамічны парадак размяшчэння костак не дакладны: 2 цэлыя чэрапы і рэберныя косткі ва ўсходній частцы, рэберныя косткі разам з косткамі ног ва ўсходній частцы бліжэй да чэрапа, косць таза і ніжняя сківіца чэрапа у цэнтральнай частцы, косткі ног у заходній частцы труны. У цэлым можна зауважыць, што падчас перазахавання рэшткаў стараліся захаваць анатамічны парадак размяшчэння костак і арыентацыю касцякоу галавой на ўсход.

Труна не была пашкоджана скарабашукальнікамі, аб чым сведчыць залука вапны і брукаваная вымасцка над ёй. Са знаходак у труне, акрамя чалавечых костак, выявлена 6 цвікоў, скобы, 4 косткі жывёл і рэшткі тканіны. Уся тканіна са срэбранай нішчю захавала пах ладану (найверагодней, спецыяльна прапітана алеем).

Пасля вымання запаўнення труны на яе месцы утварылася мацерыковая яма памерам 0,6 x 2 м і глыбінёй 0,3 м, дно ямы плоскае, роунае, сценкі вертыкальныя. Мацярык склепа 3 – аднародная вільготная глина чырвонага колеру, паверхня мацерыка роўная.

На той час было відавочна, што новай інфармацыі аб архітэктурных асаблівасцях пачатковай царквы XII ст. раскопкі 2005 г. практычна не дадзі. Аднак стала зразумела, што новымі гаспадарамі, нават у XVIII ст., храм працягвау успрыманні як пахавальня і практыка стварэння пахавальных склепаў у ім была пашырана. Больш за тое, пры будаўніцтве склепаў езуіты вельмі ашчадна ставіліся да захавання канструкцыйных асаблівасцяў аб'ёму пачатковай царквы і ўключылі новыя крыпты у падцаркоу. Таму у нас ёсць упэўненасць, што езуіты ведалі значна больш аб пачатковым выглядзе царквы, чым мы, археолагі, на момант пачатку раскопак. Як пазней выяснялася, стварэнне езуітамі пахавальных склепаў – гэта працяг традыцыі, закладзенай прападобнай, толькі, безумоўна, на свой лад і пад свае патрэбы.

Для каго былі пабудаваныя гэтыя склепы? Дакладнага адказу мы не атрымалі, але відавочна, што адно некранутае пахаванне утримлівала

пераадкладзенныя косці шасці дарослых мужчын сталага ўзросту (старэйшых за 50 год). Адно можна сказаць упэунена, што гэтыя людзі мелі высокі сацыяльны статус, яны маглі належаць як свецкім, так і духоўным асобам і непасрэдным чынам былі звязаныя з гісторыяй езуіцкага ордэна. Відавочна таксама, што на пэуным этапе з'явілася неабходнасць іх перапахавання, і апошнім прыстанкам для іх сталі склепы царквы Спаса.

Размяшчэнне ўнутры пахавальных канструкцый (косткі пакладзены у непасрэднай блізкасці), наяунасць плямау бронзы, падабенства па колеры з іншымі касцямі з труны, адпаведнасць костак посткраніальнага шкілету з колькасцю чарапоў, якія належалі не менш шасці индыividам, дазволілі аб'яднаць косці з пахавальных канструкцый склепа № 3 у адну группу. Той факт, што косці ляжалі не у анатамічным парадку, а шкілеты былі прадстаўлены не ў цалкам (адсутнічалі асобныя косткі ног і рук, дробныя косткі кісці і стапы), сведчыць пра тое, што у пахавальных канструкціях былі перапахаваны шкілетаваныя рэшткі, пачатковое месца пахавання якіх невядома [Емельянчик, 2022, с. 83].

Двое мужчын мелі незвычайна высокі для XVII—XVIII стст. рост — 181 і 185 см, двое харктарызаваліся высокім ростам — 177 і 179 см, двое мужчын былі невысокімі — 158 і 161 см. У ходзе краніалагічнага даследавання высветлілася, што чарапы з пахавальнай канструкцыі харктарызуюцца некаторымі марфалагічнымі асаблівасцямі у параунанні з краніалагічнай серыяй XVIII ст. з Полацка, што сведчыць аб прышлым паходжанні пахавальных людзей [Емельянчик, 2022, с. 83]. Таксама гэтыя мужчыны мелі сляды прыжыццёвых пашкоджанняў (верагодна, ад зброі), яны адрозніваліся развітым целаскладам, былі фізічна моцнымі, пахаваны з нагрудным бронзовым (архіепіскапскім?) крыжком каталіцкай канфесіі. Косці былі беражліва аброгнуты дарагой тканинай і уладкаваны у драуляную труну. Астатнія пахаванні пашкоджаныя, утрымліваюць косткі дзяцей і дарослых уперамешку з косткамі жывёл. Косці былі аднекуль прынесены, пры гэтым анатамічны парадак размяшчэння рэшткаў нават у адзінай захаванай труне не прасочаны. Людзі, якія збраўлі чалавечыя рэшткі, прынеслі некалькі костак жывёл, што сведчыць аб слабым знаёмстве з анатоміяй чалавека. Склепы прызначаліся для перазахавання. Перазахаванні зафіксаваны у склепах № 1—3.

Як бачым, да 2005 г. археалагчныя даследаванні ўсё неяк абыходзілі Спаскую царкву. Верагоднай прычынай гэтага была выдатная, на першы погляд, захаванасць асноунага аб'ёму старажытнай царквы. Па ступені захаванасці Спаская царква XII ст. з'яўляецца пазітыўным выключэннем не толькі ў Полацку, але і на ўсёй прасторы былога Старажытнай Русі. Таму археолагі, даследчыкі полацкага старажытнага дойлідства, засяроджвалі увагу на “схаваных” ад вачэй помніках полацкай школы дойлідства. Выключэннем з'яўляюцца раскопкі Сафійскага сабора, якія праводзіліся у 1975—1980 гг. дзеля мэтау яго рэстаурацыі. Але ж Сафійскі сабор сучаснага выгляду зусім не той, які быў у XII ст., і таму ёсьць вострая патрэба ў яго вывучэнні. Што тычыцца царквы Спаса, то аправдзіўся, што яна на ўзроўні падмуркаў, сцен, столі і скляпенняў захавалася цалкам. Таму, напэуна, лічылася, што археалагчныя даследаванні не могуць выявіць новых яскравых асаблівасцяў у пачатковым выглядзе храма. Доўгі час царква з'яўлялася аб'ектам шкавасці пераважна рэстаўратараў, а яе архітэктурна-архелагічныя даследаванні датычыліся хіба што расчысткі ад будаўнічага смецця старажытных канструкцый паддашча храма.

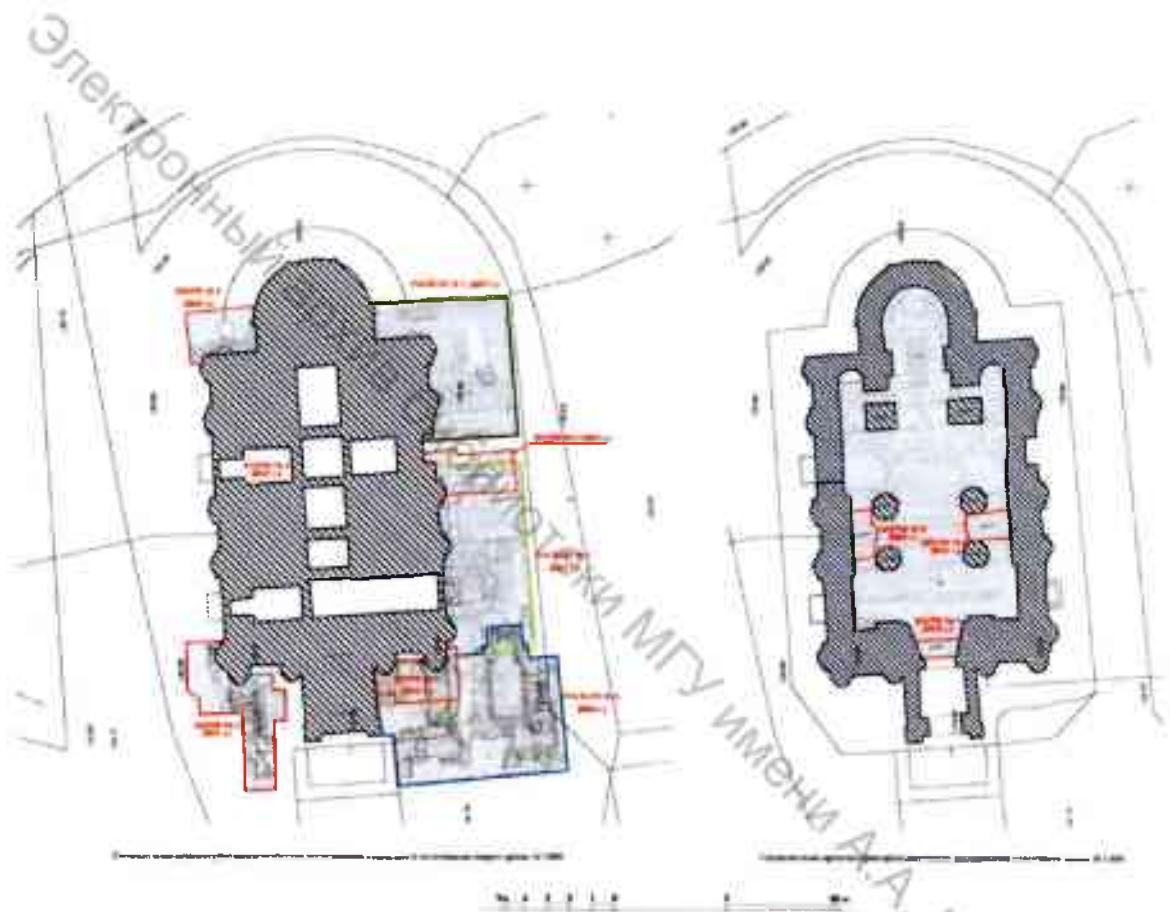
З 2015 г. у рамках выканання даручэння намесніка прэм'єр-міністра Рэспублікі Беларусь Наталіі Іванаўны Качанавай намі пачаліся планамерныя архелагічныя даследаванні царквы. Усе гэтыя даследаванні адпавядалі мэце комплекснай рэстаурацыі усяго будынка. З тых часоў сумеснымі намаганнямі спецыялісту-археолагу і студэнтаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Еўфрасінні Полацкай, Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова і Дзяржаўнага Эрмітажа (г. Санкт-Пецярбург) у гісторыі царквы адкрываюцца новыя старонкі.

Адным з першых важных адкрыццяў сезона 2015 г. стала адкрыццё пачатковых галерэй мураванай Спаскай царквы і яе драўлянага храма-памярэдніка. Ад апошняга захавалася калекцыя керамічных пілатак падлогі, аб'яднаных па марфалагічных прыкметах у асобную групу (усяго ў царкве Спаса іх знайдзена 652 фрагменты). Большасць з іх паходзіць з шурфа калі паўночна-ўсходній часткі цэнтральнай апсіды. Усе яны звязаны з пачатковай старажытнай царквой, даследаваны участак з чатырма

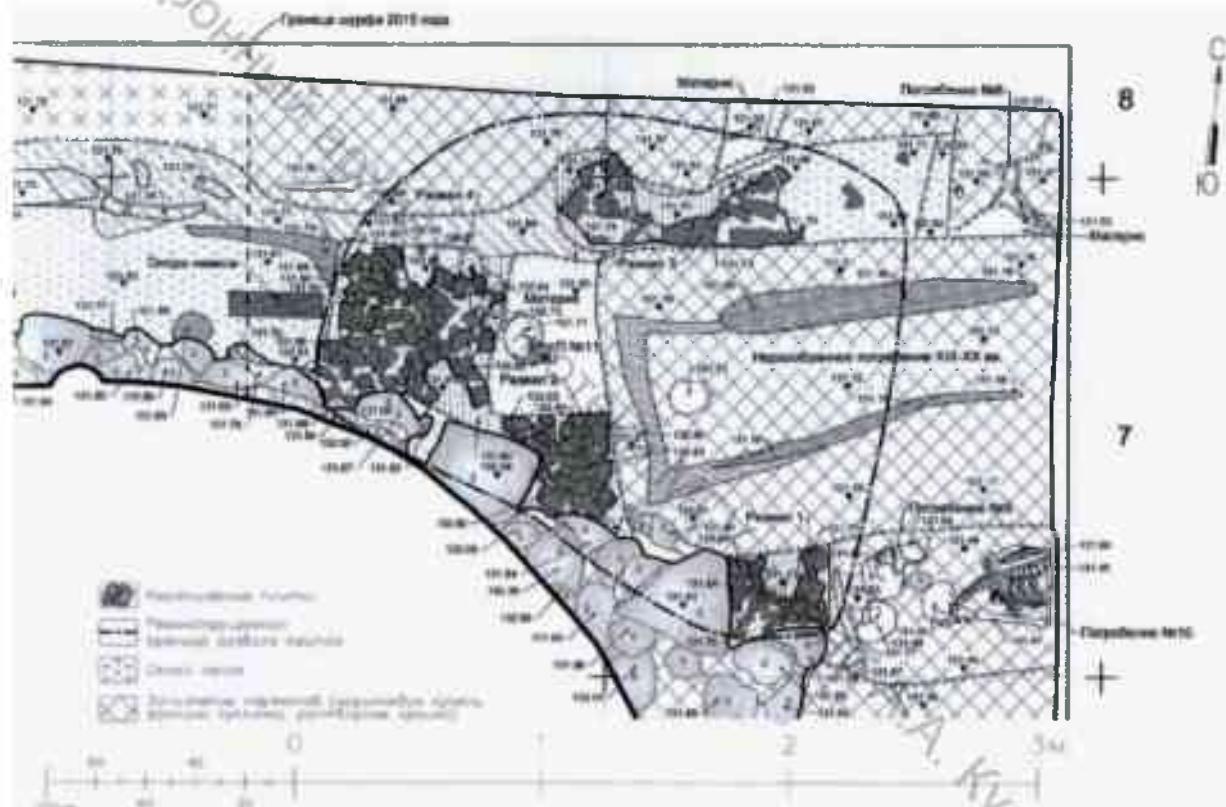
разваламі керамічных пілтак [Матвеев, 2022, с. 194]. У шурфі трапі фрагмент падлогі пачатковай царкви на стадыі яе будауніцтва, а менавіта — падрыхтаваны будаунікамі участак асновы пад падлогу драулянага храма з машчэннем. Пласт гліны асновы падлогі быу перакрыты пралласткай вугалю, на якой залягалі дзве моцна пашкоджаныя керамічныя пілтакі. Побач з імі у гліне прасочваліся падквадратныя адбіткі (памер стараны каля 10 см), запоунені вугалем, які мелі тую ж арыеншроуку, што і пілтакі. Пласт вугалю мог быць следам ад пажару, які знішчылы драулянью царкву. Сляды гэтага ж пажару былі зафіксаваны у шурфах у інтэр'еры Спaskай царквы [Матвеев, 2022, с. 195]. Падмурак гэтай пачатковай царквы не трапі у раскоп, але ёсць надзея яго выяўлення. Да поўнім, што даследаванне слядоў гэтай пачатковай “цэркауі” было абмежавана патрэбамі рэстаурацыі і кансервацыі падмурука мураванай Спaskай царквы. Працяг даследавання абавязкова прынясе новыя адкрыцці, паколькі раскопкі каля паўночнага фасада храма яшчэ не праводзіліся.

На дадзены момант можна з упэуненасцю сцвярджаць, што Спаса-Праабражэнская царква Спаса-Еуфрасіннеўскага жаночага манастыра шматразова пацвердзіла свой унікальным статус не толькі у сусветнай архітэктурнай спадчыне, як гэта было прынята лічыць. Да пачатку маштабных археалагічных даследаванняў унікальнасць царквы была адзначана мастацтвазнаўцамі і гісторыкамі архітэктурыв. Уражвала багатае аздабленне храма зневінім архітэктурным дэкорам, высотнасць асноўнага аб'ёму, масіўнасць сцен і нязвыклай малай прастора яго інтэр'ераў. У працэсе даследаванняў высветлілася, што храм быў задуманы прападобнай як рэлікварый, галоунай святыніяй якога быў Крыж з рэліквіямі. Пры гэтым факт мэтанакіраванага выкарыстання выключна дэкаратыўных, без ніякага канструкцыйнага сэнсу трохлопасцевых какошнікаў другога раду не меў рацыянальнага тлумачэння [Сарабьянав, 2016, с. 241].

Высотнасць пабудовы была дасягнута дзякуючы шматступеневаму вертыкальнаму аб'ёму, а таксама за кошт унікальнага дэкора у выглядзе трохлопасцевых кілепадобных какошнікаў як самастойных дэкаратыўных элементаў. Гэтыя дэкаратыўныя элементы абраамлялі пастамент барабана, а таксама з'яўляліся арыгінальным навершам закамарау.

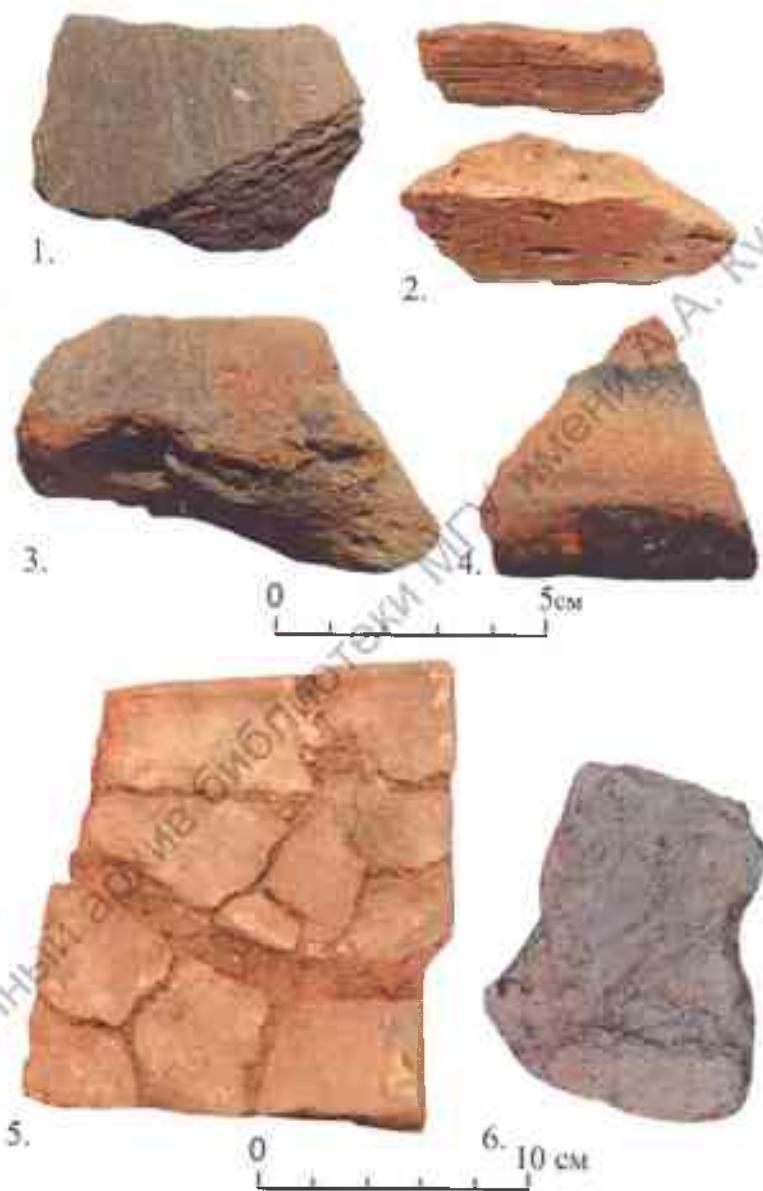
План шурфов і розкопок 2015, 2017, 2018 р. Спаскай царкви

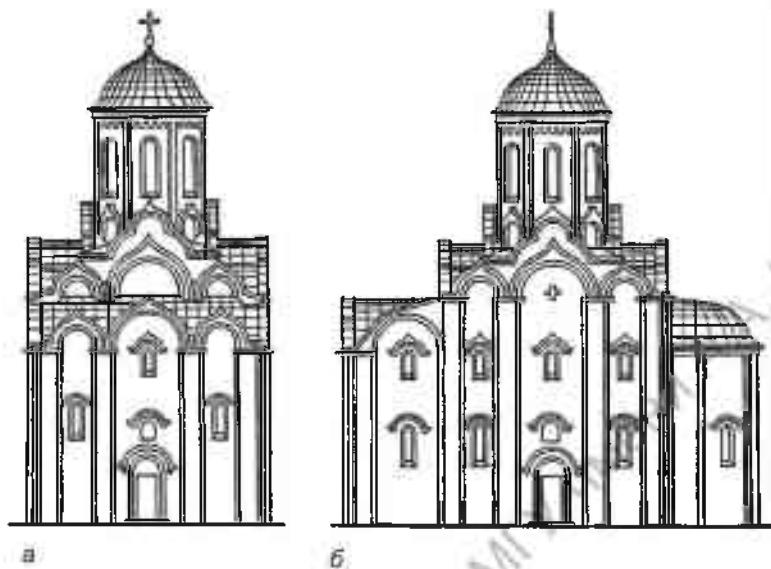
План розмежування подій з поганоюючої діїю іншої Спасої царості [Макаров, 2022, с. 193]

Развал керамічних пітtag з печаткової дріблянай Спаскай царквы [Матвеев, 2022, с. 196]

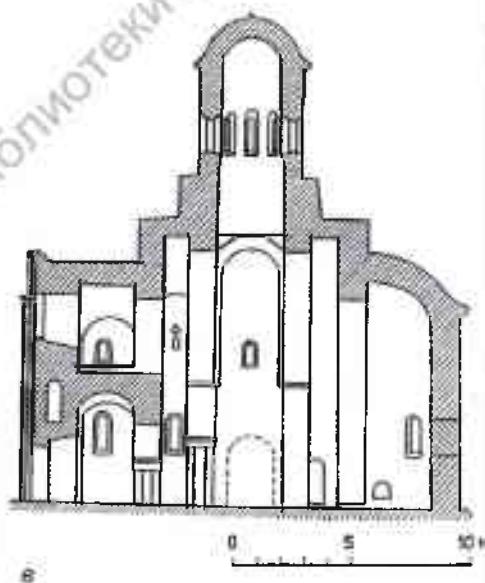

Керамічні підлітки з пачаткової драуллянай Спаскай царквы [Матвеев, 2022, с. 197]

а

б

в

Спасская царква: а, б – заходні і паўднёвы фасады аднаўлення (рэканструкцыя П. А. Рапапорта і Р. М. Штэндэра); в – папярочны разрэз (даследаванні П. М. Максімава)

Два рады трохлопасчевых какошнікаў. Выгляд першавызначковага завяршэння храма ў паддацины. Паводле У. Д. Сарабьянава [Сарабьянав, 2016, с. 22]

Аб паходжанні формы какошнікаў і іх прызначэнні ў гісторыяграфіі склаліся два меркаванні. Адпаведна першаму прататып гэтых какошнікаў бачны на кіттарскай фрэсцы праладобнай, а таксама на ўсіх выявах нябеснай патронкі праладобнай — Еуфрасінні Аляксандрыйскай у выглядзе адметнага галаунога убора — востраканцовага кукамя (чапца, клабука) [Тарасаў, 2022, с. 263].

Таксама існуе меркаванне, што форма трохчасткавых какошнікаў запазычаны праладобнай з літургічных прадметаў, якія адлюстроўваюць вобраз Нябеснага Іерусаліма [Сарабьянав, 2016, с. 246].

Дададзім трэцяе меркаванне, заснаванае на нашым назіранні. Падобны востраканцовы элемент зафіксаваны на фрэсцы Уваскрэсненне праведнага Лазара у форме верхній часткі труны, у якой было пахавана цела нябожчыка.

Зауважым, што усе пералічаныя назіранні не супярэчаць асноўнаму прызначэннем царквы і, адпаведна ім, Спаская царква несла сімвалічны маніфест хрысціянскага манаскага служэння, з'яўлялася храмам-паха-

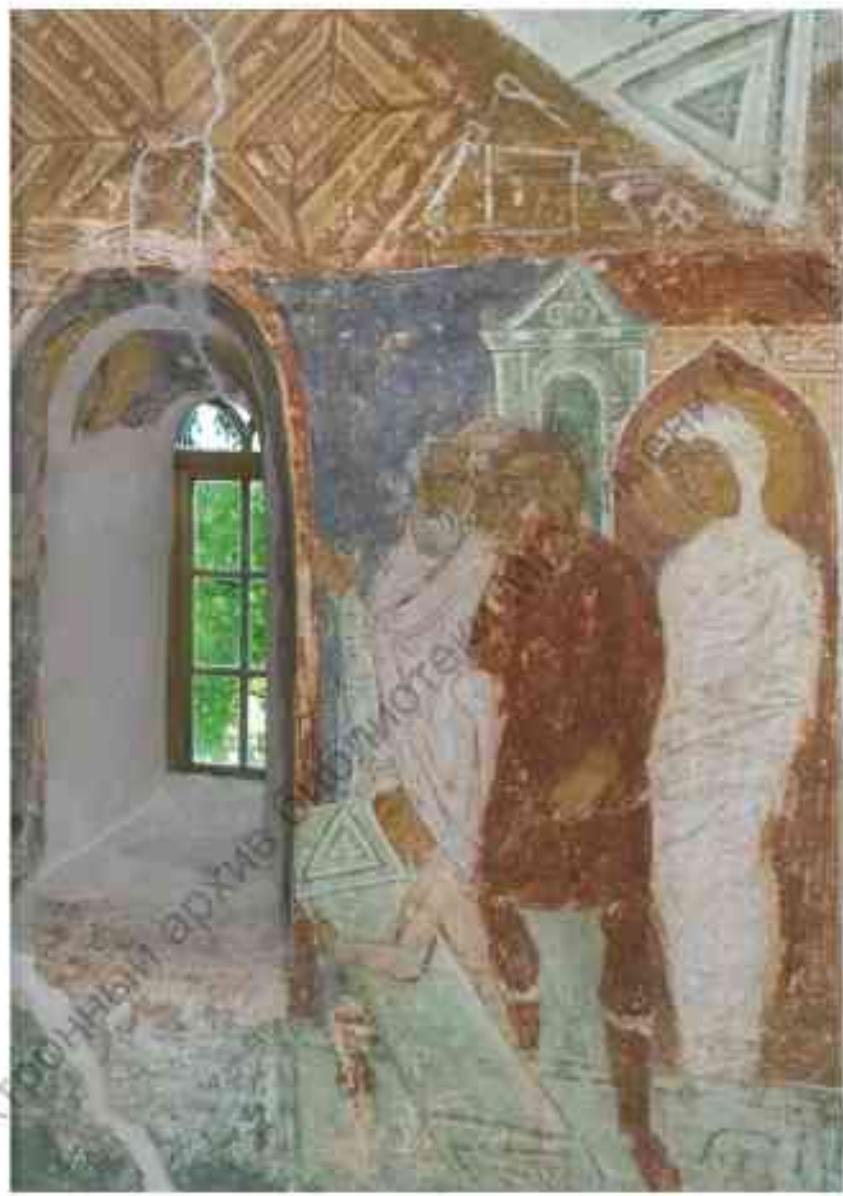
Преподобная Ефросинния Александрийская. Фрэска Спаскай царквы ў Полаўку
[Сарабыянов, 2016, ил. 285, с. 282]

вальняй і адлюстроуала вобраз Нябеснага Іерусаліма. Іншымі словамі, правобразам какошніка з'яўляўся адмысловы набор сімвалаў, якія раскрывалі сутнаснае прызначэнне царквы.

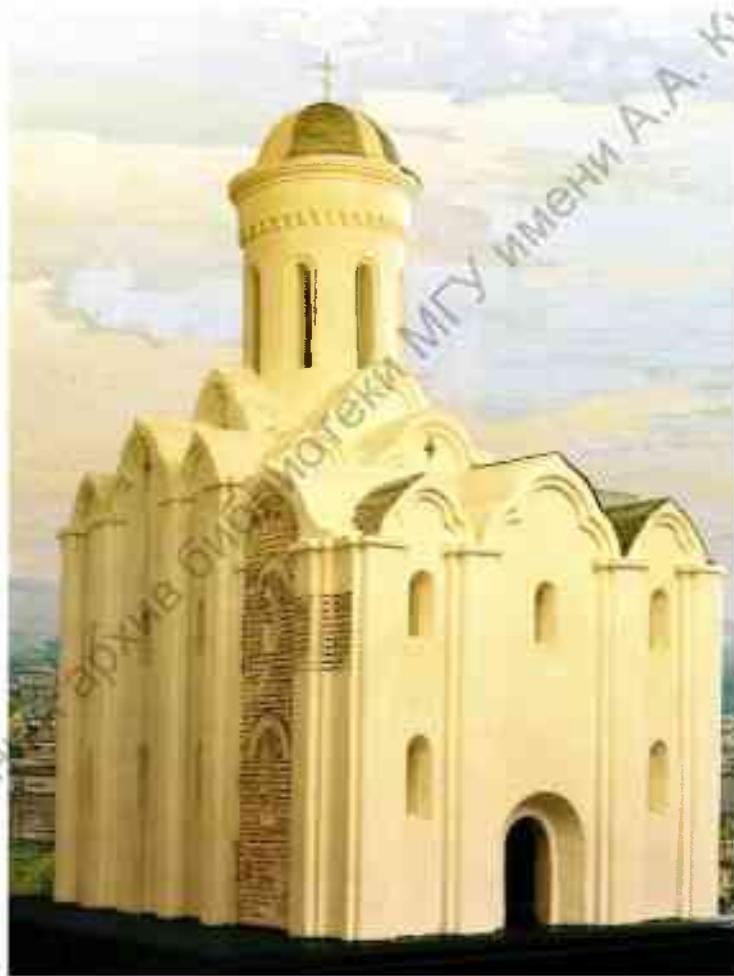
Мялкі Іерусалім Успенскага сабора Маскоўскага Крамля. XII ст. 1486 г.
Ізаржанная Збросевая палата (Сарабъянов, 2016, ил. 244, с. 247)

Дэякуючы узнауленню археалагічных даследаванняў у 2015 г. былі ўпершыню адкрыты галерэі вакол асноўнага аб'ёму, што стала для ўсіх абсолютнай нечаканасцю. Адкрыццё галерэй кардынальна змяніла устойлівия ўяўленні аб выглядзе храма ў старажытнасці.

Уваскресение праведнага Лазара. Фреска Спаскай царквы ў Полацку
[Сарабъянов, 2016, с. 132, ил. 131]

Гэтыя уяўленні здаўна грунтаваліся на многіх назіраннях, у тым ліку і на выяве қыттарскай фрэскі ў келлі працадобнай, дзе Еуфрасіння трывалае у руцэ макет храма. Цяпер трэба даць адказ на пытанне, чаму макет храма намаляваны без галерэй, калі яны ў момант стварэння фрэскі безумоуна былі.

Спаскі храм XII ст. паводле рэканструкцыі У. В. Ракуцага

Падкрэслім, што сёння няма сумнення аб будаўніцтве галерэй Спаскай царквы падчас узвядзення асноўнага аб'ёму храма [Торшин, 2022, с. 279]. Фрэскі галерэй рабіліся аднымі і тымі ж майстрамі, што ўдзельнічалі ў роспісе асноўнага аб'ёму [Скобцова, 2022, с. 254]. Разбурэнне галерэй адбывалася дзесяць у другой палове XVII ст.

Сама ж кіттарская фрэска была зроблена альбо падчас жыцця працадобнай, альбо пасля яе смерці. Частка спецыялістаў упэўнена, што фрэска могла быць створана адразу з асноўным роспісам храма [Высоцкая, 2012, с. 525; Малиновский, 2022, с. 183; с. Зыков, Торшин, 2022, с. 111],

Кіттарская фрэска ў келлі працадобнай Еўфрасінні Полацкай у Спаскай царкве
[Полоцкое Радование, 2010, ил. на с. 54]

Келля пропадобнай Еўфрасінні Полацкай у Спаскай царкве
[Полоцкое Радование, 2010, ил. на с. 53]

Лесвічны ход на хоры і ў келлю пропадобнай Еуфрасінні ў Спаскай царкве
[Полоцкое Радование, 2010, ил. на с. 52]

хадзя існуе меркаванне У. Д. Сараб'янава аб яе стварэнні значна пазней, у XIII ст. [Сараб'янав, 2016, с. 449]. Для нас важна, што на момант ростпісу галерэі існавалі, але па нейкіх прычынах не былі намаляваны наумысна.

Прычына гэтага можа палягаць у наяунасці устойлівай традыцыі выяу сакральных аб'ектаў, галоуным з якіх для праваслаунаага хрысціянскага свету з'яўляецца Сафійскі сабор. Для прыкладу звернем увагу на крыж-энкалпіён XII ст. з выявай Сафійскага сабора, знайдзены намі у Полацку. На гэтым крыжы з серыі так званых барысаглебскіх энкалпіёнаў адлюстравана постаць князя-пакутніка Глеба, які трymае у руцэ трохапсідны храм [Дук, 2010, с. 120]. Вядома, што з трох саборau Старожытнай Русі па трох апсідам мелі саборы у Ноугарадзе і Полацку, пяць апсідаў меу сабор у Кіеве. Пры гэтым усе саборы мелі бакавыя галерэі, але на выяве крыжа іх німа. Такім чынам, у XII ст. існавала пэўная традыцыя стандартызацыі выяу храмау, хадзя пры гэтым усё ж за аснову браўся рэальны прататып: крыжова-купальны храм з трымя апсідамі.

Яшчэ адным беспрэцэдэнтным археалагічным адкрыццем стаў раскапаны падземны храм пры Спаскай царкве, які быў задуманы і створаны як пахавальня для бацькі працадобнай — князя Георгія [Маладзінскій, 2018, с. 45—50]. Гэты храм быў адкрыты і даследаваны у 2018 годзе і складаўся з дзвюх частак: большай ($244 \times 144 - 150$ см) і меншай ($90 - 94 \times 134 - 140$ см), быў перакрыты зводам вышынёй у захаванай частцы 198 см. Каля усходняй сцяны выяўлены сталец (алтар з піліфы, пакладзены на цамянку). На бакавых сценах усходній часткі інтэр'ера падзем-

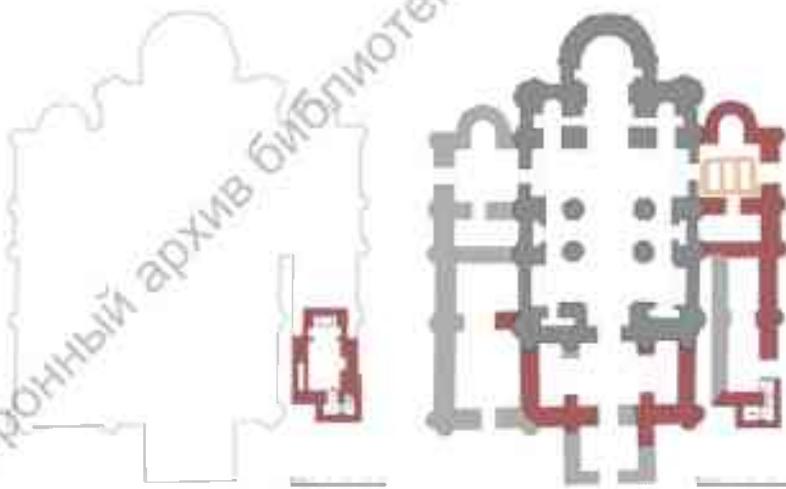
Бронзавая адваротная створка
крыжа-энкалпіёна з выявай князя Глеба,
раскопкі Д. У. Дука ў Полацку, 2007 г.

нага памяшкання (справа і злева) зафіксованы рэшкіті двух прамавугольных ніш. Наяунасць стальца сведчыць пра набажэнскае прызначэнне апісанай пабудовы. Фактычна ўсходняя частка памяшкання з'яўляецца алтаром, а уся падземная канструкцыя — невялікай царквой.

У пауночнай сцяне асноунага аб'ёму падземнага памяшкання была выяўлена ниша з арачным перакрыццем (аркасоль). Звычайна такія нішы прызначаліся для пахавання. Узвядзенне пахавальных аркасолія — вельмі распаўсюджаная практика ў старажытнарускім мураваным дойлідстве.

Рэштак пахавання ў аркасолі не выяўлена. Адсутнічае і пахавальны інвентар. Відавочна, аркасоль была ўскрыта мэтанакіравана для пера-захавання рэштак. Нагадаем, што найбольш верагодным было размяшчэнне ў аркасолі рэштак князя Георгія. Улічваючы аутарытэт і трывалыя сувязі працадобнай з канстанцінопальскім імператарскім дваром, для яе не было перашкод вярнуць іх на радзіму.

Без сумнення, будауніцтва і аздабленне Спаскай царквы не магло абыцца без асабістага удзелу і волі працадобнай, чаму ёсць прымыя

Рэканструкцыйны план Спаскай царквы на аснове архітэктурна-археалагічных даследаванняў 2015–2018 гг.: злева — рэканструкцыйны план храма на ўзроўні падлогі падземнага храма; справа — рэканструкцыйны план храма на ўзроўні падлогі наоса храма (аўтары Я. М. Таршын і П. Л. Зыкаў)

сведчанні ў Жыщ: “Еуфросінія заложи церковь камену Святага Спаса” (“Еуфрасіння заложыла царкву каменню Святога Спаса”) [Жыщ, 2019]. Згаданы падземны храм будаваўся адначасова са Спаскай царквой. Паколькі аналага падобнага збудавання ў старажытнарускім царкоўным дойлідстве не выяўлена, шукаць вытокі дадзенай традыцыі, на наш погляд, неабходна ў самім Полацку і на прыкладзе больш ранніх

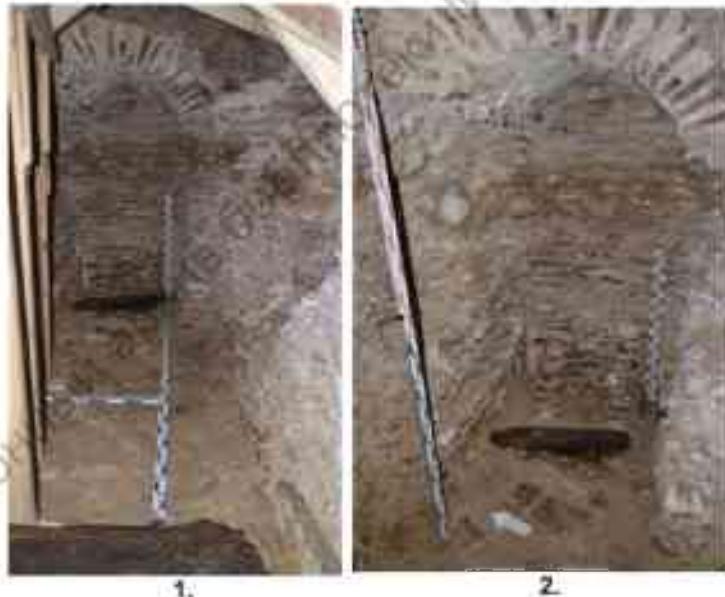

Актынаметрычны план ніжняй часткі Спаскай царквы, 2018 г.
(аўтары Я. М. Торшын і П. Л. Эйкаў)

помнікаў архітэктуры. Такім помнікам дойлідства, напрамую звязаным з дзейнасцю працадобнай Еуфрасінні, з'яўляецца Сафійскі сабор. Крыніцай інфармацыі аб архітэктуры “дабарокавага” Сафійскага сабора з'яўляюцца даныя археалагічных раскопак 1975–1980 гг., а таксама

ма нешматлікія пісмовыя крыніцы. Археалагічныя крыніцы не могуць даць усёй паунаты інфармацыі па прычыне адсутнасці дэталёвых навуковых публікацый матэрыялау раскопак і непаунаты іх прадстаўлення у навуковых спраўаздачах (пра гэта мы пагаворымі ніжэй). Таму тут трэба зноў звярнуць увагу на найбольш поўную на сённяшні дзень пісмовую крыніцу — “Жыцце Блажэннай і працадобнай Еуфрасінні Полацкай”.

Як вядома з Жыцця, працадобная правяла першыя гады духоунага падвізання у нейкім “галубцы” Сафійскага сабора, што было рауназначна стоупніцтву. Згодна са “Ступеннай книгай” царскага радаводу Еуфрасінні “пребывши в монастыри нѣсколько времея, и по-тому испроси у епископа ту сущаго, нарицаемаго Илии, правящего престол Святая Софии Полотску, дабы ей повелѣль ту пребыва-ти в церкви Святая Софии каменныя в голубцы. И повелѣ ей, да пре-бывает. И ту виедши, начат подвижнейшии подвиг постнический восприимати, начат книги писати своима рукама” (“прабыўшая у

Агульны выгляд падземнага храма (1 — драўляная канструкцыя для ўмацавання скляпення; на праднім плане драўляная лага падлогі; 2 — выгляд алтара падземнага храма) па выніках археалагічных раскопак 2018 г. (фотаўдымкі В. М. Матвеева)

манастыры некаторы час, і пасля спытала ў епіскапа, па імені Ілья, які тут быу і кіравау прастолам Святой Сафі у Полацку, каб ёй дазволіц тут быць, у царкве Святой Сафі каменнай, у галубцы. І загадау ёй, каб тут была. І туды ўшэдышы, пачала падзвіжніцкі подэвіг посны учыняць, пачала книгі пісаць сваім рукамі”) [Житие, 2019]. Зауважым, што ў дадзеным тэксле галубец — гэта частка каменнай (мураванай) царквы Святой Сафі. Згодна з боявш старажытным спісам з рукапіснага збору Валакаламскага манастыра Еўфрасіння “пребывши неколіко время в манастыри, и потом проси у епіскопа сущаго тогда, нарицаемаго Илью, правящаго стол святое Софіи в Полотьске, дабы ей велел ту пребыти в церкви святей Софіи в гольбци камене. И повеле ей, да пребываёт ту” [Слуцкій, 2015, с. 33]. У дадзеным фрагменце тэксту гаворка ідзе ужо аб каменным галубцы у царкве Святой Сафі.

Тэрмін галубец паходзіць ад слова *глыбіня* (па-руску *глубина*). На Русі яно мела два значэнні: надмагільны помнік і прыбудова-лар да печы ў хаце, якая закрывае спуск у падполле. Сэнс абодвух значэнніяў быу звязаны з паніццямі *глыбіня*, *яма*, *магіла* [Ермонская, 1978, с. 39]. Што тычыцца тэкста Жыцця, то тут аутары акадэмічнага перакладу і каментарыя ў да “Ступеннай книгі” вызначылі галубец як *месца затворніцтва*: камора у ніжнім, скляпеністым паверсе царквы, якая аддзелена загародкай ад іншых памяшканняў [Житие, 2019].

Валянішні Васільевіч Булкін у аглядным артыкуле, які прысвечаны вынікам археолага-архітэктурнага вывучэння Сафійскага сабора, згадвае наяунацьць у яго інтэр'еры шматлікіх склепаў з пахаваннямі [Булкін, 2000, с. 136]. Вядома, што ў XII ст. пачатковы выгляд сабора не заставаўся нязменным, у гэты перыяд сабор атрымаў шмат прыбудоу, якія надалі яму больш функцыянальныя характеристар [Булкін, 2012, с. 19].

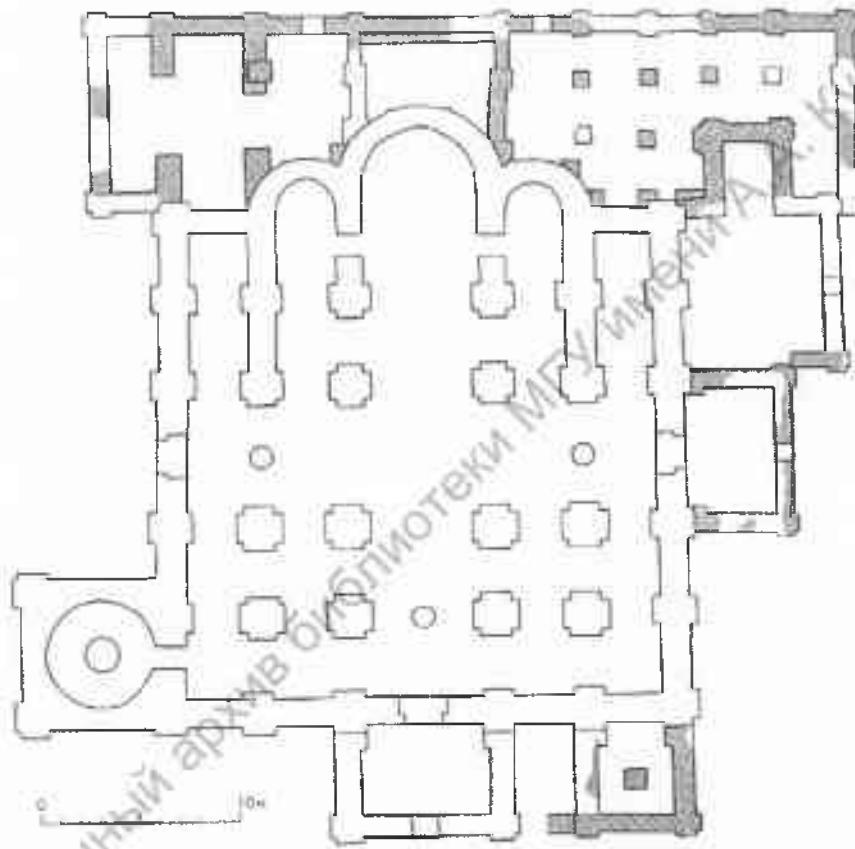
Так, каля пауднёва-усходняга вугла асноунага аб'ёму сабора быу узвядзены невялікі храм, ад якога захаваўся прамавугольны алтарны выступ. Захаваліся рэшткі горнага месца ў прастола. На думку В. В. Булкіна, гэты храм мог быць хрышчэльнай ў пахавальнай [Булкін, 2012, с. 19]. Сучасныя даследчыкі з асцярожнасцю адносяцца да такой

высновы, але і не адмауляюць верагоднасць існавання згаданага храма у храме. Пры аналізе матэрыялау раскопак 1975–1980 гг. нязменным застаецца факт наяўнасці шматлікіх пахавальных комплексаў ва ўсходніх галерэях. Аднак сучасны стан даследавання не дазваляе дакладна высветліць дадзеныя пытанні. Прывядзём красамоуную цытату у падсумаванні рэвізіі творчай спадчыны В. В. Булкіна, зробленую яго калегамі, сучаснымі даследчыкамі, у перакладзе на беларускую мову: “*Па-ранейшаму захоўваецца шмат пытанняў адносна кампазіцыі плана прыбудоў да Сафійскага сабора, якія сёння не існуюць. Так, засталося невядомым, ці была у храма заходняя галерэя ці заходні прытвор, якую функцыю мела прыбудова каля паўднёва-заходняга вугла, не зусім зразумелыя формы так званай пахавальні, якая прымыкае да царквы з усходу, а таксама размешчанага тут жа храма з прамавугольнай апсідай, невядомы дакладныя габарыты лесвічнай вежы, якая, верагодна, знаходзілася каля паўночна-заходняга вугла. Аб'ектыўныя абставіны, якія перашкаджалі правядзенню раскопак шырокай плошчай, а таксама значныя страты культурнага пласта і муроўк на пэўных участках не дазволілі атрымаць максімальна магчымы аўтэнтычныя доказы. Верагодна, адказы на некаторыя з гэтых пытанняў будуть знайдзены ў ходзе будучых археалагічных даследаванняў*” [Антипав, 2021, с. 26].

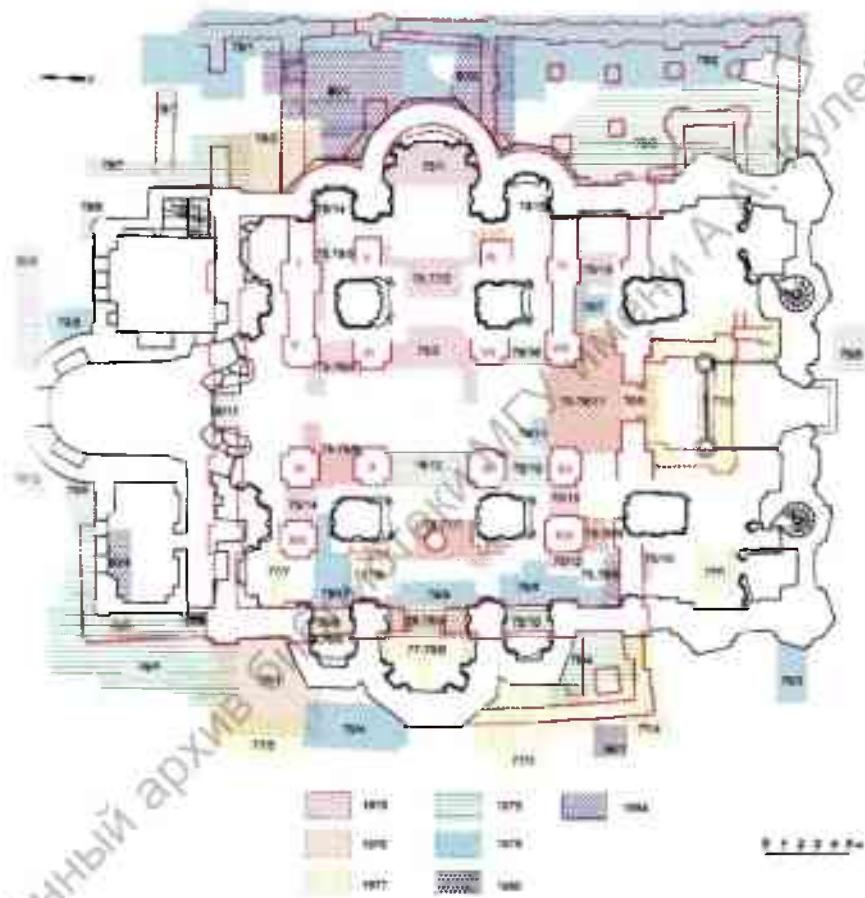
Такім чынам, стан археалагічнага даследавання Сафійскага сабора на сённяшні дзень не дазваляе непасрэдна звязаць “храм у храме” у Сафійскім саборы XII ст. з аналагичнай пабудовай у Спаскай царкве, але пры гэтым і не выключае такую магчымасць, як і тое, што у склепах адной з галерэй ці у якасці адной з прыбудоў магло знаходзіцца згаданая ў Жыціі падземнае памяшканне пад назвай “галубец”. Гэтае памяшканне магло быць і пахавальній рэшткау полацкіх князёў. Нельга выключаць таксама, што прататыпам падземнага храма у Спаскай царкве маглі быць іншыя канструкцыі прыбудоў Сафійскага сабора.

Прадстаўляеца верагодным, што прападобная Еуфрасіння Полацкая развіла ідэю затворніцтва у падземным памяшканні па прыкладзе добра вядомага ёй галубца Сафійскага сабора і стварыла яго аналаг пры царкве Святога Спаса. Цалкам верагодна, што галубец у Спаскай царкве

быў падобны на “храм у храме” пры Сафійскім саборы, гаворка ідзе пра царкву каля паўднёва-усходняга вугла сабора (там таксама праводзіліся багаслужэнні і, магчыма, мелася пахавальня). Такім чынам, вытокі традыцый падземнага “храма ў храме” можна шукаць у Полацку, а канструкцыйныя вырашэнні — у тэхналогіях будауніцтва Сафійскага сабора і задачах, якія вырашалі яго дойліды і заказчыкі. Верыфікаваць дадзеную гіпотэзу можна пры аднаўленні археалагічнага вывучэння Сафійскага сабора як тытульнага помніка манументальнага дойлідства старажытнага Полацка. Сама ж Слаская царква прадстаўляе ўсю паўночную дзейнасці і культурнай спадчыны Еуфрасінні.

План Сафийской собор. реконструированного храма XII ст. с прыбудовами XII–XIII стст. (по водле В. В. Булкіна) [Булкін, 2012]

Софійскі сабор у Полацку. Зводны план раскопаў 1975–1980, 1984 г. (паводле І. У. Анціпава)
[Антипав, 2021]

ГЛАВА 3

ТАЯМНІЦА ЗНІКЛАЙ СВЯТЫНІ: ЦАРКВА СВЯТОЙ БАГАРОДЗІЦЫ

Паводле Жыцця Еуфрасінні Палацкай адразу пасля будауніцтва царквы у гонар Святога Спаса у сваім жаночым манастыры ігumenня задумала будауніцтва другога мураванага храма у мужчынскім манастыры: «*Видевши же преподобная Еуфросиния монастырь свой украшен и всего блага исполнен, умысли создати вторую церковь камену Святей Богородицы. И ту свершивши и иконами украси, и освятивши, предаст ю мнихом, и бысть монастырь велий. Видевши же блаженная монастыря два устроена превелика зело и пребогата, и рече в собе: "Слава Тобе, Владыко, благодарю Тя, Святый! Что есмь восхотела, то дал ми еси, и скончал еси, Господи, желание сердца моего". И паки рече: "Помилуй мя, Господи, и скончай прошение мое, да бых видела пресвятую Богородицю Одигитрию в сей святей церкви..."* Сама же блаженнаа Еуфросиния, положивши великое устроение обема манастырема, братии и сестрами, и даст дръжати и рядити сестре своей Евдокеи оба манастыря. Сама же, поклонившися в церкви Святага Спаса и у Святой Богородицы и рече: «*Господи Сердцевидче! Се оставляю дом Твой незатворен никому; Ты же, Господи, не затвори от нас Небеснаго Ти Царствия*». («Убачыўшы Препадобная Еуфрасіння монастырь свой аздоблены і ўсім дабротамі напоунены, задумала стварыць другую царкву каменную Святой Багародзіцы. І здзейсnilа гэта, і абразамі аздобіла, і асвяціла, і перадала яе манаҳам, і зрабіцца вялікі манастыр. Убачыўшы, блаславеннаа, што два манастыры найвыдатна ўладкаваныя і багататыя, сказала сабе: «Слава табе, Уладыка, дзякую Табе, Святы! Што я задумала, тое і дау мне пачаць і скончыць, Гасподзь, жаданне сэруца майго». І таксама сказала: «Памілуй мяне, Гасподзь, і дазволь завяршыць прашэнне маё, каб убачыла я найсвяцейшую Багародзіцу Адзігітрыю у гэтай святой царкве...» Сама ж блаславеннаа Еуфрасіння, паклаўшы вялікае ўладкаванне абодвух манастыроў, мужчынскага і жаночага, загадала трymаць і кіраваць сваій сястэр Еудакій двумя манастырамі. Сама ж пакланілася у царкве Святога Спаса і Святой Багародзіцы і

сказала: “Гасподзь міласны! Гэтак пакідаю дом Твой адчынены для ўсіх; Ты ж, Гасподзь, не зачыні ад нас Нябеснага Твайго Царства”») [Кніга, 1994, с. 37].

Такім чынам, перад паломніцтвам у Святую зямлю Еўфрасіння “украси же всю землю Полотскую своима баголепными манастырем”. Абодва полацкія манастыры з’яўляліся буйнейшымі цэнтрамі хрысціянскай культуры і адукацыі на тэрыторыі Усходняй Еўропы і былі зауважаны у сталіцы усходнехрысціянскага свету — у Канстанцінопалі. Гэта пацвярджае наступны факт. Для аздаблення пабудаванай па яе загаду царквы Святой Багародзіцы працадобная Еўфрасіння распачала важную ідэалагічную акцыю — запрасіла праз свайго слугу Міхаіла абрауз Святой Багародзіцы — адзін з трох абраузу, напісаных евангелістам Лукой яшчэ пры жыцці Святой. Гэты слуга быў вельмі статусным, візантыйцам па паходжанні, і з яго дзеянасцю імаверна звязаны знайдзенія актавыя пічаці Міхаіла з грэчаскага горада Дауля [Гулецкій, 2018, с. 9].

Імператар Мануіл па просьбі Еўфрасінні адправіў у Эфес семсот сваіх воінаў і прынёс абрауз Святой Багародзіцы у Царград, а патрыярх Лука сабраў епіскапаў і увесь саборны прычт Святой Сафіі благаславіў і перадаў абрауз Святой Багародзіцы слузе працадобнай [Житие, 2019].

Гэты абрауз насылі кожны аўторак па цэрквах Полацка на манер традыцыйнага пачытання абраузу “Багамацеры Адзігітры” манастыра Адыгон ці Панагіі Адзігітры (галоунага манастыра сярэднявечнага Канстанцінопалія), дзе кожны аўторак выносілі на галоуную плошчу перад Сафійскім саборам абрауз Святой Багародзіцы [Шалина, 1999, с. 122–123]. Такую традыцыю Еўфрасіння заклала і у Полацку. Галоуная плошча Полацка на той час размяшчалася каля падножжа Верхняга замка, каля яго усходняй часткі, на беразе Чорнага ручая. Там жа размяшчалася царква на рове, якая у XVI–XVII стст. мела назыву ў гонар Раства Хрыстова. Не выключана, што ушанаванне абраузу магло распаусуджвацца і на гэту тэрыторыю.

Заснаванне працадобнай княжацкіх пахавальняў для полацкіх Рагвалодавічаў функцыянальна звязана з манастырамі у Канстанцінопалі для уладароў дынастыі Комінных [Шалина, 1999, с. 123]. Крыж

Еуфрасінні таксама з'яуляся часткай рытуальнага дзеяння, якое нагадвала цырымонію вынасу Крыжа Маркава манастыра. Гэта таксама красамоуна сведчыць пра прадуманую багаслужэбную праграму прападобнай, яе арыентацыю на канстанцінопальскія традыцыі [Шалина, 1999, с. 123].

Адзін з двух манастыроу Праладобнай — Спаса-Еуфрасіннеускі — захаваўся да нашага часу і з'яуляецца найвялікшай праваслаўнай святыніяй Беларусі. Гісторыя другога манастыра загадкавая. Канешне, гісторыкау дзякавіла месца знаходжанне мужчынскага манастыра і яго назва. Усе гісторыкі, якія з'яўляліся вывучэннем творчай спадчыны Еуфрасінні, безагаворочна сцвярджалі аб назве манастыра ў гонар Святой Багародзіцы і аб тым, што гэты манастыр заснавала Праладобная.

Наш аналіз сведчыць, што дауняя гісторыяграфічная памылка у трактоўцы тэксту Жыцця прывяла да скажоных высноў аб назве манастыра і яго размяшчэнні, і гэта памылка стала традыцыйна успрымацца як частка тэксту Жыцця, але гэта не так. Пачнем з аналізу падзей у Жыцці. Прыведзены у пачатку главы фрагмент тэксту літаральна сведчыць, што Еуфрасіння пабудавала Багародзіцкую царкву і перадала яе манаҳам. У Жыцці нічога не сказана аб заснаванні новага манастыра, а паведамленне аб будауніцтве царквы літаральна гучыць так: *“И ту свершивши и иконами украси, и освятивши, предаст ю мнихом, и бысть монастыр велий”* (*“І здэйснила гэта (будауніцтва. — заувага аўтара), і абразамі аздобила, і асвяціла, і перадала яе манаҳам, і зрабіўся вялікі манастыр”*). Відавочна, што царква была пабудавана ў манастыры, які ўжо існаваў, яна была названа ў гонар прасвятой Багародзіцы, яна ж, царква Багародзіцы, была аздоблена царкоўным начыннем і святымі абразамі, а пасля гэтага перададзена манаҳам, і пасля гэтага манастыр зрабіўся вялікім.

Для аўтара Жыцця месца знаходжанне Барысаглебскага манастыра было відавочным, таму яго лакалізацыя на мясцовасці ў тэксце не прыведзена. Памылкоуная выснова аб тым, што Еуфрасіння заснавала мужчынскі Багародзіцкі манастыр, правакавала археолагу на яго пошуках. Паколькі ў Жыцці не пазначаецца дакладнае месца знаходжанне царквы і манастыра, вельмі спакусліва было б знойсці іх сляды метадамі археалагічнай разведкі. На тэрыторыі Палацка археолагамі былі

знойдзены сляды мураваных цэркве XII ст. у розных частках горада, але ніводная з іх не атаясамлялася з аднайменным манастыром. Самая распаусюджаная версія аб размяшчэнні манастыра — на тэрыторыі так званых Ксавер'еускіх могілак паблізу Спaskага манастыра, але там археалагічных раскопак ніколі не праводзяліся [Алексеев, 2006, с. 92]. Скажу больш — знайсці падмурак храма на Ксавер'і ужо немагчыма у прынцыпе, паколькі могілкі былі двойчы зруйнаваны (падчас Вялкай Айчыннай вайны і пасля яе) [Тарасау, 2021, с. 111]. Але ці ёсьць сэнс там шукаць сляды манастыра? Упэунены, што не.

Спачатку адкажам на пытанне: ці магло аказацца так, што пісьмовыя крыніцы у наступныя стагоддзі нічога не гаворяць ні аб размяшчэнні так званага Багародзіцкага манастыра, ні аб яго статусе і уладаннях? Згодна з Жыццем Еуфрасіння пабудавала царкву у другім з двух самых буйных манастыроу у Полацку (нароуні са Спaskім). І куды у такім выпадку дзеўся трэш, не менш багаты княжацкі Барысаглебскі манастыр у Бельчыцы? Ствараецца уражанне, што існаванне так званага Багародзіцкага манастыра было спынена ледзьвye не адразу пасля заснавання. Ці гэта магчыма? І ці магло атрымацца так, што у Жыцці працадобнай аб дзейнасці заснаванага яе родным дзядзькам Бельчыцкага манастыра нічога не было сказана. І чаму сярод манастыроу, названых “аздобай Полацкай зямлі”, гэты старажытны і статусны княжацкі манастыр увогуле не згаданы? Нарэшце, чаму у Жыцці Еуфрасінні згаданы усе галоуныя сакральныя аб'екты Полацка: Святая Сафія, царква-пахавальня полацкіх епіскапаў у Сяльцы, “цэркаука” Спаса, але не згаданы Барысаглебскі манастыр і яго храмы?

Адказ на першае пытанне, ці мог манастыр спыніць існаванне пасля паломніцтва працадобнай у Святую зямлю, гучыць адмоуна: Еуфрасіння вельмі кlapацілася аб tym, каб два яе манастыры працягвалі развівацца і ювінець. Яна добра разумела, што у Полацку з доугага падарожжа у Іерусалім яна ужо не вернецца. Для гэтага яна адмыслова пакідае сваёй сястры Еудакіі правы на кіраванне abodeux манастыроу. Больш за тое, для узмацнення іх належнага уладкавання Еуфрасіння пры развітанні з усёй сваёй браціяй (пад браціяй разумеюцца полацкія князі і баяры) пастрыйгае двух сваіх пляменніц, дачок свайго любага брата, і такім чынам забяспечвае далейшы княжацкі статус насельніц Спaskага манастыра, а

адпаведна, і яго фінансавую бяспеку. Такім чынам Еуфрасіння прыклала максімум намагання, каб абодва манастыры былі уладкаваны і пасля таго, як яна пакінула Полацк. Вось чаму абсолютна немагчыма, каб другі, мужчынскі манастыр, раптоуна і назаужды прыйшоў у занядад і пра яго гісторыю не захавалася пісьмовых крыніц у наступныя часы.

Такім чынам, каб высветліць, у якім манастыры была пабудаваная царква Багародзіцы, нам трэба адшукаць мужчынскі манастыр, які, па-першае, ужо існаваў у полацкай сакральнай прасторы і, па-другое, быў багаты на таленты яго насельнікаў. Гэты ж манастыр павінен згадвацца ў пісьмовых крыніцах наступных стагоддзяў. Такім манастыром, як ужо было сказана, з'яўляўся манастыр Бельчыцы. Манастыр быў мужчынскі, з высокім княжацкім статусам і багаты на таленты яго насельнікаў. З гэтага ж манастыра Еуфрасіння прызвала таленавітага дойліда Іаана. І таму можна упэўнена сцвярджаць, што прападобная Еуфрасіння пабудавала Багародзіцкую царкву ў княжацкім Барысаглебскім манастыры.

Бельчыцкі манастыр у Полацку на акварэлі І. П. Трутнева, 1866 г.:
на першым плане — падмурок сабора (Багародзіцкая царква);
на другім плане злева — Барысаглебская царква; справа — Пятніцкая царква

Сучасний вигляд території колишнього Бельчичківського монастиря у Новіївку з тієї же кропки, з якої намальовано архітектурну аб'єкти на акварелі І. Н. Тротинської: 1 (на скрізьканні під асфальтним) – підмурок сабора (Барвінківська царква); 2 (на другім плані зліва) – будинок підпільної архівної дільниці, які чистікова перекривав підмурок Барвінківської царкви; 3 – підмурок на межі підмурка П'ятницької царкви. (Фотоавтором відмінно, жінка) 2024 р.

Бельчыцкі манастыр быу заснаваны Барысам Усяславічам і атрымаў назыву Барысаглебскі княжацкі манастыр. Статус “княжацкі” вызначаны па аналогі са згаданым у летапісах княжацкім дваром у Бельчыцы, пра што гаворка пойдзе нижэй. Манастыр быу мужчынскі і захаваўся да пачатку XX стагоддзя, у XIX ст. змянці свой статус, пасля чаго быу пакінуты, прыйшоу у занядзі, а яго два ацалелыя храмы — Пятніцкая і Барысаглебская цэрквы — былі разабраны мясцовымі жыхарамі на будаўнічыя матэрыялы. Размяшчаўся манастыр на левым беразе Дзвіны за 1,5 км ад Сафіі, непадалеку ад вусця ракі Бельчыцы. І у гэтым манастыры існавала царква Святой Багародзіцы.

Царква Параскевы Пятніцы. Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр у Полацку.
Фотаздымак 1910 г.

Царква Барыса і Глеба. Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр у Полацку.
Фотагатык 1910 г.

Так, у грамадзе ад 25 чэрвеня 1511 г. Бельчыцкі манастыр двойчы называўся адначасова Багародзіцкім і Барысаглебскім: “Записал тую землю со всем к манастыру на Бельчицы Пречистое Богоматеры и святым мучеником Борысу и Глебу, а тая земля делена была з братом их Иваном, и то держано было к тому манастыру от колько-десято лет во впокой” [Полоцкія грамоты, 1980, с. 77]. Запіс сведчыць не пра два манастыры ў Бельчыцы, а пра адзін з дзвюма назвамі. У грамадзе ад 20 снежня 1497 г. згадваецца двор з агародам каля царквы Прачыстай Багамацеры, размешчанай паблізу двара ігумена [Полоцкія грамоты, 1978, с. 148]. Аднак у рэвізіі 1618 г. згадваецца “новаадбудаваная” драўляная Прачысценская царква. Яна знаходзілася побач з мураванымі напалову разбуранымі (без даху) цэрквамі Барысаглебскай і Пятніцкай [Історико-юридические материалы, 1871, с. 321–323]. Што разумець пад тэрмінам “новаадбудаваная” — рамонт храма ў яго узвядзенне — можна высветліць толькі пасля дэтальных археалагічных раскопак. Улічваючы сацыяльна-эканамічныя рэаліі таго часу, папярэдне можна вызначыць усё ж такі рамонт ужо існуваўшай царквы. Да таго ж цэрквау, узвядзеных у XVII ст., на тэрыторыі манастыра, паводле археалагічных даных, не было.

У скарзе полацкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча на паноў Корсакаў аб tym, што яны бяспраўна называлі сябе заснавальнікамі Барысаглебскага манастыра і прыуласці яго землеуладанні, ад 25 красавіка 1618 г. літаральна (у перакладзе з польскай транслітэрацыі) пазначана: “Знайшлі мы той манастыр і цэркви спустошаныя, муры апалыя без пакрыцця і неадрэдженыя, а менавіта цэркви дзве мураваныя, адна Святых Борыса і Глеба, а другая Святой Пятніцы, трэцяя царква драўляная цяпер нанава праз мяшчан полацкіх, людзей набажных, пабудавана, названая Успення Прасвятой Багародзіцы” [Скарга ... 2015, с. 232].

Такім чынам, у пісьмовых крыніцах першай трэці XVII ст. адначасова фигурыруюць назвы аднаго і таго ж храма Барысаглебскага манастыра: *Прачыстай Багамацеры* (*Прачысценскі*) і *Успення Прасвятой Багародзіцы*. Магчыма, заўшым гаварыць аб атаясамленні назову Багамацеры—Багародзіцы, але усё ж згадаецца і гэтую акаличнасць [Эн-

циклопедический словарь, 1891, с. 172–174]. Абедзве назвы маюць дачыненне да згаданага Вялікага сабора, які неаднаразова даследаваўся археолагамі, рэшткі якога захаваліся у руінах на узроуні падмуркаў [Раппопорт, 1980]. Гэты сабор размяшчаўся на тэрыторыі манастыра і быў частковая археалагічна даследаваны ў XIX – XX стст. [Селицкій, 1992, с. 34].

Падкрэслім, што пісмовыя крыніцы таго часу дасылаюць да адрозных назваў не толькі цэркву, але і манастыра ўвогуле: так, напрыклад, у дачыненні да Бельчыцкага манастыра ўжываецца назва не толькі *Барысаглеб*, пра што шла гаворка вышэй, але і такая назва, як, напрыклад, *манастыр Глеба-Барыса*, а таксама *манастыр на Бельчыцы Прачыстай Божай Мацеры і Святых пакутнікаў Барыса і Глеба* (запіс 20 чэрвеня 1618 г.) [Скарба ... 2015, с. 236, 238]. У апошнім варыянце ідзе прамое указанне на дэве аналагічныя назвы: **Барысаглебскі і Прачысценскі Багародзіцкі манастыр**.

Пра магчымае размяшчэнне **двух** манастыроў на рацэ Бельчыцы – *Багародзіцкага і Барысаглебскага* – выказаўся полацкі краязнаўца Ігар Зуферавіч Залиау: “Где была построена церковь Богородицы и при ней устроен мужской монастырь, точно сказать трудно. Существует предположение, что на территории великокняжеского двора на Бельчицах, кроме известного всем исследователям Борисоглебского мужского монастыря, существовал еще один монастырь – Богородицкий” [Залилов, 2015, с. 132]. Ён жа агучыў *дапушчэнне*, што гэта той самы Багародзіцкі манастыр, пабудаваны працападобнай Еўфрасінній [Залилов, 2014, с. 59–60]. Такім чынам, Ігар Зуферавіч першы спыніўся у адным кроку з атаясамленнем Барысаглебскага манастыра з творчай спадчынай Пратападобнай, што было б абсолютна правільна¹. Кіруючыся прыведзенымі вышэй аргументамі, разглядаць наяунасць двух манастыроў у Бельчыцах мы не будзем. Дададзім толькі,

¹ У 2015 годзе ў мене адбылася размова з Ігарам Зуферавічам. Як адказнаму за выпуск серыі “Гуманітарныя науки” навуковага часопіса “Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта” мне было дзікава, чаму ён не адваіўся напрамую атаясамляць Бельчыцкі манастыр са спадчынай Пратападобнай. Адказ быў прадказальны: дзяяла гэтага треба пайсці на суперакт трывалай гістарыграфічнай традыцыі і тым аутарытэтным пісціварам, якія за ёй стаяць.

На гэтым прыкладзе бачна, і так наядзка здараецца, што сталя пістарыяграфічнае традыцыі, якія суправаджае пеўную высновы без трывалай крынічнай асновы, можа прыміцца за аксіёму.

што стратыграфія культурнага пласта на тэрыторыі і вакол манастыра намі была часткова даследавана. У выніку была раскалана частка апсіды Барысаглебскай царквы, удакладнена плошча манастырскай тэрыторыі і пацверджана наяўнасць у зямлі падмуркаў трох храмаў: Вялікага сабора, Пятніцкай царквы і Барысаглебскай царквы. Пры гэтым тэрыторыя першых двух незабудавана, а асноуны аб'ём Барысаглебскай царквы быу знішчаны ў пасляваенны час пры ўзвядзенні дома № 4 па Юблейнаму завулку і пракладцы камунікацый да яго. Фактычна ад царквы захавалася толькі прамавугольная апсіда, і тая пасля перапланіроўкі у XVII—XVIII стст.

Пра княжацкі двор каля тэрыторыі манастыра (на самой тэрыторыі, натуральна, ён размяшчацца не мог) няма ніякіх археалагічных сведчанняў, хоць гэты двор, вядомы па письмовых крыніцах XIV—XVI стст., мог існаваць дзесяць на берагах ракі Бельчыцы [Варонін, 2013, с. 71].

У святле аналізу наяуных дакументаў становіцца відавочным, што так званы мужчынскі Багародзіцкі манастыр у XII ст. не існаваў, па гэтым прычыне ён з'яўляўся “няулоўным” для лакалізацыі у гістарычнай прасторы Полацка. Прападобная Еуфрасіння пабудавала царкву Святой Багародзіцы ў княжацкім Барысаглебскім мужчынскім манастыры на рацэ Бельчыца і перад сваім паломніцтвам у Святую зямлю перадала яго пад апеку сваёй сястры Еудакіі. Гэты манастыр даследаваны археалагічна і шырокавядомы у письмовых крыніцах, а у XVI—XVII стст. згадваўся пад назвамі *Барысаглеб*, *Глеба-Барыса*, а таксама *Прачыстай Божай Мацеры* і *Святых пакутнікаў Барыса і Глеба*. Пабудаваная прападобнай царква Святой Багародзіцы можа атаясамлівацца з вядомым у гістарыяграфіі Вялікім саборам.

Дасведчаны чытач можа зауважыць, што тая ж гістарыяграфія атаясмляе будауніцтва Вялікага сабора з шэрагам першых мураваных храмаў, узведзеных пасля Сафійскага сабора у 1120—1130 гг., і прыводзіць імёны таленавітых даследчыкаў старожытнарускай архітэктуры — Мікалая Мікалаевіча Вароніна і Паула Аляксандравіча Рапалпорта. Узгадае чытач і меркаванне Л. В. Аляксеева аб будауніцтве сабора ў самым пачатку XII ст. Адкажам так: прыклад Спаскай царквы паказвае, наколькі

нетрываляемы магудь быць меркаванні аб часе будаўніцтва зыходзячы выключна з адносных назіранняў. Надзеінай асновай для вызначэння абсолютнай храналогіі магудь быць вынікі натурных археалагічных даследаванняў, а значыць, архітэктурна-археалагічнае вывучэнне рэшткаў бельчыцкіх храмаў застаецца безумоўным прыярытэтам палац-кай археалогіі.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

ГЛАВА 4

АСВЕТНІЦКАЯ СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: НОВЫЯ АДКРЫЦІІ, НАВУКОВЫ ДОСВЕД І МІФАЛАГІЗАЦЫЯ

Ледзьве не кожнаму беларусу са школьнай парты у дачыненні да Еуфрасінні Полацкай знаёмы эпітэт “асветніца”. Пры усім гэтым пра-мых сведчаннія асноуных накірункау дзейнасці праладобнай Еуфрасінні Полацкай не захавалася і многія з іх нам прыходзіцца прыматъ а рэп. Гэты нетрывалы грунт можа завесіць даследчыка у багну спекуляцый і пра-мых гістарычных фальсіфікацый. Каб гэтага пазбетніць, неабходна працягваць спробы адшукання новых гістарычных фактаў і абавіцацца выключна на іх. Вельмі добра, што дзяякуючы археалагічным даследаванням у Полацку і рэстаурацыйным работам у Спакай царкве, якія актыўна праводзяцца ў наш час, магчымасць папаунення крынічнай базы існуе. Сёння ж з'явілася магчымасць зазірнуць у свет сюжэтаў роспісаў Спакай царквы і вызначыць па ім книжныя крыніцы, якімі карысталася праладобная Еуфрасіння. Гэтаму дапамагаюць вынікі даследавання яе багатай матэрыяльнай спадчыны, увасобленай у фрэскавым роспісе Спакай царквы. Таксама адкрыццё апошнім часам новых археалагічных, сферагістычных і іконаграфічных матэрыялаў дазваляе пашырыць нашыя ўяўленні аб крыніцах ведаў праладобнай, прасачыць дадатковыя сферы яе інтарэсаў.

Пры усім гэтым Жыцце Еуфрасінні Полацкай застаецца самай поунай крыніцай звестак аб біяграфіі і дзейнасці праладобнай. Так, паводле Жыція Еуфрасіння Полацкая з дзяцінства была вядомая сва-её мудрасцю і добрымі здольнасцямі да навук [Кніга ... 1994, с. 44]. Гэтыя здольнасці яна развівала чытаннем богаслужэбнай літаратуры і уласнаручным перапісваннем кніг. Лічыцца, што функцыянальна асветніцкая дзейнасць была наупрост звязана з яе статусам ігumenні манастыра, бо сама манастырская тэрыторыя з'яўляецца месцам размяшчэння бібліятэкі — галоунай скарбніцы ведаў. Працягваючы гэтыя лагічныя, можна дапусціць, што на тэрыторыі манастыра дзейнічалі школы па

навучанні пісьменству, якія ахоплівалі вялікую колькасць наведвальникаў. Сёння гэтае дапушчэнне ўсё часцей праста успрымаецца як данасць. На гэтым пакуль што пралануем спыніцца і разгледзець, наколькі дадзеныя дапушчэнні (дарэчы, шырока прадстаўленыя ў інфармацыйным полі) маглі быць спрауджаны у рэаліях Полацка XII ст.

Адразу зауважым, што існаванне школ пры манастырах у дачыненні да беларускіх зямель у XII ст. вельмі малаверагоднае. Пры tym, што пісьменнасць сярод пэунай часткі жыхароў беларускіх зямель была вядома з XI ст. і звязана як з хатнімі заняткамі, так і з прафесінай сферай. Адпаведна, і навучанне дзеяцей адбывалася дома. Узгадаем археалагічныя артэфакты, на якіх нанесены надпісы — гэта пераважна рэчы свецкага прызначэння, шырока прадстаўленыя у гарадскім побыце: праселкі для прадзеннія, грабіні для расчэсвання валасоу, амфары для пэуных спажыўцуо і інш. Цяжка пагадзіцца, каб у манастырскіх цэнтрах, якія ствараліся для распаусюджвання хрысціянства і барацьбы з рэшткамі язычніцтва, маглі быць рэсурсы для стварэння школ для навучання дзеяцей пісьменству. А язычніцтва у часы прападобнай яшчэ было шырока распаусюджана у полацкай акрузе (нагадаем пра знамітныя Барысавы камяні, якія у XII ст. былі “ахрышчаны” праз адпаведныя малітоўныя надпісы).

Аб наяунаш школ пры манастырах гавораць, спасылаючыся на Жыцце і згадку пра навучанне у манастыры сястры прападобнай — Гардзіславы. Аднак звернем увагу, што “засваенне граматы” у Спаскім манастыры для Гардзіславы закончылася яе пострыгам пад імем Еўдакіі [Кніга ... 1994, с. 49]. Таксама не выклікае сумненняу, што любая князёуна з роду полацкіх Рагвалодавічаў з дзяцінства была пісьменнай, а пад навучаннем у манастыры трэба разумець паглыбленае вывучэнне скажетау царкоўных манускрыптаў. Такое навучанне, як правіла, прадугледжвала уласнае алякунства Еўфрасінні і заканчвалася пострыгам. Малаверагодна, каб гэтая практика мела пашыраныя характар, а калі мы ўсё ж робім такое дапушчэнне, то павінны прызнаць, што такая адукцыя прызначалася для папаунення манаскага корпуса і мала была падобная на свецкае навучанне.

Але ўж былі на той час прыклады навучання пісьменству у сучас-

ным разуменні пры іншых манастырах Старожытнай Русі? Да XIV ст. у пісьмовых крыніцах звесткі аб манастырskих школах адсутнічаюць. Выключэннем з'яўляецца непацверджанае летапісамі паведамленне В. М. Тацішчава, паводле якога школа для дзяяучыніак дзеінічала пры Кіеўскім Андрэускім манастыры і занавана яна была каля 1086 г. княжнай Ганнай Усеваладаунай, сястрой Уладзіміра Манамаха: “Собравши дъвигъ, обучала их писаню, такожъ ремесламъ, пѣню и швению” (“Сабраўши дзяяучыніак, навучала іх пісанню і рамёствам”)[О состав... 1868, с. 56]. Нават калі прыняць да веры гэтае паведамленне, то варта паставіць пытанне: чаму аналагічная і такая выключна важная установа адукцыі, гаворачы сучаснай мовай, не была згадана у Жыціі полацкай княжны? На нашу думку, па адной прычыне: таму што яе не існавала. Дапушчэнне гэтай акалічнасці ніяк не адмауляе высокага асветніцкага статусу Еуфрасінні. Па-першае, як мы бачым, духоуная адукцыя Еуфрасіннія была на высокім, можна сказаць, акадэмічным узроуні. А па-другое, патрэбы у арганізацыі свецкай школы пры манастыры на той час праста не было. І звязана гэтае дапушчэнне з пераважна (калі не сказаць выключна) утылітарнай функцыяй валодання пісьменствам сярод адносна невялікай часткі насельніцтва Полацкай зямлі.

Падмадуем гэты тэзіс. Так, пісьменнасць сярод часткі жыхароў Полацка ў XII ст. пацверджана археалагічнымі знаходкі стыласау (пісалу), надпісау на бытавых прыладах і шматлікіх графіц на сценах Спаскай царквы, нанесеных прыгаджанамі і манастырскімі насельнікамі [Калечыц, 2018]. Але ж працэс навучання пісьменству быў непадобны на сучасны. Навучанне пісьму маглі дазволіць сабе не усе, ды і патрэба ў гэтым была толькі у пэуных асоб. Сённяшня дзве ў кінчы карыстаюцца падручнікамі, у часы працяглай падручнікаў не было, а кніжныя фонды ў XII ст. быў даступныя толькі вышэйшаму саслою — князям, баярам і вышэйшаму царкоунаму кліру. Кніга ў тых часах каштавала больш, чым, напрыклад, маёмасць дружыніка — прадстаўніка вышэйшага саслоя, таму навучанне пісьменству насыла пераважна прыкладны характар і мела мэтай засваенне пісьма і ліку для бытавых патрэб.

Успомнім прыклады выкарыстання пісьма і ліку на берасцяных граматах — аноуных сродках ліставання паміж людзьмі у межах Наугародскай

зямлі і з яе суседзямі. У суседній з Полацкам Наугародчынай берасця-
ная граматы былі асноўным сродкам пісьма, нароуні з цэрамі. У Полац-
кай зямлі (і не толькі) бяростай для пісьма не карысталіся, а асноўнымі
сродкамі пісьма і ліставання былі цэры — дошкі з ваксовымі таблічкамі.
На дошках пісалі стылямі (стыласамі ці пісаламі), як і у многіх іншых
землях Старожытнай Русі. На жаль, у Полацку фрагменты цэрау па-
куль што не знайдзена, і прычыны тут у практычна поўнай адсутнасці
так званага вільготнага культурнага пласта, які кансервую дрэва, а там,
дзе гэты слой прысутнічае (напрыклад, ва усходній частцы Верхняга
замка), не працывалі карыстальнікі цэрау — князі, баярства, духавен-
ства і заможныя рамеснікі. Гэта пацвердзілі і вынікі апошніх і даволі
маштабных археалагічных ракопак: на пазначанай тэрыторыі Верхняга
замка у розны час мянялася дынаміка жыццядзейнасці з “акцэнтацыяй
працэсау альбо на гандлёва-рамеснай, або на гаспадарчай дзейнасці”.
Пры гэтым, па сведчанні кірауніка раскопак Марата Васільевіча
Клімава, у стратыграфічным пласце XII ст. на Верхнім замку знайдзена
“мінімальная колькасць рэчау прэстыжнага харктару” [Клімав, 2022,
с. 149, 152].

На пераважна драўляных цэрах, пакрытых воскам, вучыліся пісаць,
але спосабы іх выкарыстання былі значна шырэйшы. У Ноугарадзе
і у Полацку найбольшая частка пісалау знайдзена у межах заможных
баярскіх сядзіб. Цэры былі сродкам для камунікацыі часткі пісьменных
людзей праз ліставанне [Груша, 2006, с. 64-67]. Навучанне пісьменству
было хатній справай, яно адбывалася у домауладаннях людзей, якія мелі
сродкі, галюнае, патрэбу, каб сабе гэта дазволіць. А патрэба у чытанні
царкоўных кніг у асяроддзі свецкіх людзей была досьцік рэдкай, што і
адлюстравана ў Жыці на прыкладзе навучання Еўфрасінні яе сястры.

І сама Еўфрасіння, адпаведна Жыцію, навучалася грамаце (чытай —
духоўнаму удасканаліванню) па кніжнаму пісьму і праз яго далучалася
да божай прамудрасці: “Случи же ся дѣвицы сей ученнѣ быти книж-
ному писанию, еще не достигши ей въ совершень возрастъ телеснаго
естества, иже молитвы плод. И толма бысть любящи учение, якоже
чюдитися отцу ея о толицеей любви учению ея” (“Здарылася ж гэтай
дзяячыне, якіе не дасягнушы ўзросту пауналецца, быць навучанай

кніжнаму пісанню, што было плодам малітвы. І настолькі любила яна вучэнне, што дзівіця бацька яе гэтай моцнай любові яе да вучэння”) [Жытіе і подвіжничество...]. Статус княжны дазвалау Еуфрасінні карыстацца кніжнай скарбніцай, і гэта не ў апошнюю чаргу прывяло яе да абранныя свайго адметнага жыццёвага шляху. Звернем увагу на цікавую дэталь: час навучання грамаце пачынаўся з пауналетняга узросту, для дзячучыны таго часу — гэта дванаццацігадовы узрост, але Прадслава засвоіла кніжную грамату задоўгага да гэтага часу, і гэта было незвычайна. І пры гэтым звестак аб школе пры манастыры ў пры княжацкім двары у Жыцці ніяма.

Антыкварычны фрагмент пісала з біўня маржа XI ст. з Вялікага пасада Полацка.
Раскопкі аўтара 2005 г.

Але ў можа быць так, што школа па навучанню пісьменнасці ўсё ж была заснавана працадобнай у манастыры Спаса? Разгледзем такую магчымасць, зыходзячы з паслядоунасці апісання падзеі у тэксле Жыцця. Так, Еуфрасіння па благаслаўленню епіскапа Ілы і са згоды святога полацкіх князёў і баяр, які паклікаў епіскап, прыйшла у Сяльцу, дзе была цэркаўка Святога Спаса — пахавальня полацкіх епіскапаў. З сабой Еуфрасіння ўзяла ўсё сваі скарбы: кнігі з бібліятэкі Сафійскага сабора, адпаведна, кнігі з'яўляліся ўсёй яе маёмасцю. Праз некаторы час Еуфрасіння звярнулася да свайго бацькі з просьбай прыслать ёй сястру Гардзіславу на навучанне. Прывядзём гэты тэкст цалкам: «*И ту ей пребывающи нъколоико время, и тогда послал*

ко отцу своему, глаголющи: “Пусти ко мнѣ Гордиславу сестру, да научится грамоте”». («І тут яна, праўышы некаторы час, паслала да бацькі свайго, кажучы: “Пусці да мяне Гардзіславу сястру, да навучання грамаце”») [Житие и подвижничество ...]. На практицы гэта азначала, што някіх “школьных умоў” ці адпаведных “навучальных устаноў” у Сяльцы не было. Першы час Еўфрасіння зўймалася тым, што уладкоўвала свой манастырскі побыт. Далей ёй трэба было будаваць новую царкву Спаса, зўймашца пераносам рэшткау полацкіх епіскапаў у пабудаваны яе бацькай храм, кіраваць будаўніцтвам манастырскай інфраструктуры. Але у першую чаргу Еўфрасіння жадае “навучыць сястру грамаце”, пры тым што, як мы азначалі вышэй, дзешт прадстаўнікоу вышэйшага саслоўя быў пісьменны з ранняга дзяяцінства. “Навучанне грамаце” Гардзілавы вялося па кнігах, якія Еўфрасіння забрала з сабой з Сафійскага сабора, а матывы такога неадкладнага навучання былі абумоулены зусім іншымі патрэбамі, аб якіх мы пісалі вышэй.

Трэба падкрэсліць, што больш пра навучанне *грамаце* у Жыці не згадваецца. Але тэрмін *навучанне* усё ж з'яўляецца у Жыці у іншым кантэксце і датычыцца ён далейшага лёсу сясцёр Еўфрасінні і іх духоўнага выхавання, якому яна сапрауды надзяляла шмат увагі. Паводле Жыція Еўфрасіння спачатку не была задаволена стараннасцю манаскага служэння сваіх сясцёр, яна бесперапынна павучала іх і патрабавала ад іх большага плёну. Гэтаму прысвежаны разгорнуты тэкст у Жыці: «Сестры же учаще, сице глаголющи: “Се собрах вы, яко кокошъ птенца своя под крылѣ, в паствину свою яко овцы, да пасеташи в заповѣдехъ Божиих, да яз весельм сердцемъ подвизаюся учити вас, видячи плоды ваша трудныя. И толик дождь проливаю к вам учением, а нивы ваша во единай мѣре стоят, не ратующе, ни поступающе горе, а год приспѣвает во свершение, и лопата на гумнѣ лежит. Но боюсь, егда будет плевел в вас, и предани будете огню неугасимому. Потщитеся, чадо мое, убѣжате того всего, но сопроводитеся пишеницы и смелитесь в жерновах смирением и молитвами и

постомъ, да хлѣб чистъ принесется на трапезу Христову". Сице же и всегда учаще беспрестани, яко мать чадолюбивая, к дѣтим своим любовь показующи» («І павучала яна сясцёр і гаварыла ім: "Для таго сабрала я вас, як квахтуха птушанят сваіх пад крылы, як ягнят у сваю паству, каб пасліся вы у запаветах Божых, каб мне з радасным сэрцам падвізацца у вашым навучанні і бачыць плён сваёй працы. І такі дождж праливаю я на вас вучэннем, а сардечныя вайши нівы застаюцца у тым жа стане, не узораныя і не узвышаныя, падобна гары, а час жа набліжаецца да завяршэння, і рыдлёука на гумне ляжыць. І баюся я, як бы не было у вас пустазелля і не былі вы адданыя нязгаснаму агню. Пастарайцеся, дзеці мае, пазбегнучь гэтага усяго, зрабіцеся пшаніцай і змяліцеся у жорнах пакорнасці, малітвы і паства, каб прынесены вы былі чыстым хлебам для трапезы Хрыстовай". І так заужды павучала яна іх бесператынна, як добрая маді, якая праяуляла любоу да сваіх дзяцей») [Житие и подвижничество ...].

Эзяуляе вялікі аб'ём гэтага паведамлення у дастаткова кампактным тэксле Жыція. Еуфрасіння вымушана звяртацца да сваіх сясцёр у даволі катэгарычнай форме, бо яна спачатку служалася марнасці сваёй працы і горача наракала: "І такі дождж праливаю я на вас вучэннем, а сардечныя вайши нівы застаюцца у тым жа стане, не узораныя і не узвышаныя". Яна патрабуе ад сваіх сясцёр большай стараннасці і духоунага спадзвіжніцтва у навучанні ("увзвышацца, падобна гарэ"). Той факт, што ёсць сёстры паходзяць з княжацкага дому, па разуменню і уласнаму перакананню Еуфрасінні, накладау на іх дадатковы ававязак быць узорам для іншых у сваім духоуным удасканальванні і адпаведнасці цвёрдым прынцыпам манаскай аскезы. Галоунымі дзеяннямі на шляху манаскага спадзвіжніцтва з'яўляецца пакорнасць, малітва і пост. Прывкладам такога служэння была сама прападобная Еуфрасіння, і яна ж практикавала вышэйшую форму манаскага подзвігу — стоупніцтва. Да-лёка не кожны манах быу здольны на гэты подзвіг, але ад сваіх сясцёр прападобная патрабавала максімума намаганняў.

Манаскія практикі стоупніцтва прападобная выкарыстоуvalа яшчэ у галубцы Сафіскага сабора. Ідэя стоупніцтва заключалася ў tym, што манах знясільвау цела, становіўся малітоунікам, барацьбітом з цёмнымі сіламі, правідцам і настаунікам, своеасаблівым правадніком для данісання нябесных даброт для людзей. У Спaskім манастыры гэтая практикі былі пашыраны, чаму ёсць прымыя сведчанні ў спосабе ўладкавання унутранай прасторы келлі Прападобнай і у роспісе Спaskай царквы. Гэтая практикі бралі за аснову ідэю стоупніцтва як знясільванне цела і умацаванне духу, але у реаліях манастырскага жыцця XII ст. ужо далёка не абавязкова фармалізаваліся стаяннем на слупе. Стоупніцтва на Русі стала дапауненнем рэлгійнага жыцця і было інтэгравана ў штодзённыя манастырскія справы. Па назіранні Уладзіміра Сараб'янава, размяшчэнне фігур стоупнікау, ды яшчэ такога каласальнага памеру, можна назваць адной з яскравых асаблівасцей дэкарацый бакавых апсід Спaskай царквы, якая не мае аналогій у іншых мураваных помніках Старожытнай Русі [Сараб'янав, 2016, с. 112]. З келлі прападобнай бачны выявы святых пакутнікау — стоупнікау Сімёона і Данила.

Навучання усяму гэтаму і прыняцця манаскай аскезы патрабуе Еўфрасіння ад сваіх сясцёр, і урэшце яна дасягае сваіх мэт. Еудакія пасля адыходу Еўфрасінні у Святую зямлю і згодна з рашэннем прападобнай бярэ на сябе кірауніцтва двумя манастырамі, выхоувае сваіх пляменніц у традыцыях манаскай аскезы, а Еупраксія накірууваеца разам з Еўфрасінній у Святую зямлю. Такім чынам, навучанне грамаце трэба разумець не літаральна, а як спосаб манаскага самаудасканалення і выхавання.

У кантэксце агляду выхаваучых і адукацыйных практик заслухоувае увагі паведамленне пра развиццё падзеі напярэдадні паломніцтва Еўфрасінні у Святую зямлю. Сваё рашэнне прападобная абвясціла загадзя для "усёй сваёй браці". Узрушаны гэтым паведамленнем да Еўфрасінні прыязджала яе "любы брат" князь Вячаслау з княгініяй і дзецьмі. Імя полацкага князя у летапісах не згадваецца, хутчэй за усё гэтым князем быу Вячка Святаславіч, родны брат Еўфрасінні [Полное собрание..., 1841, с. 14].

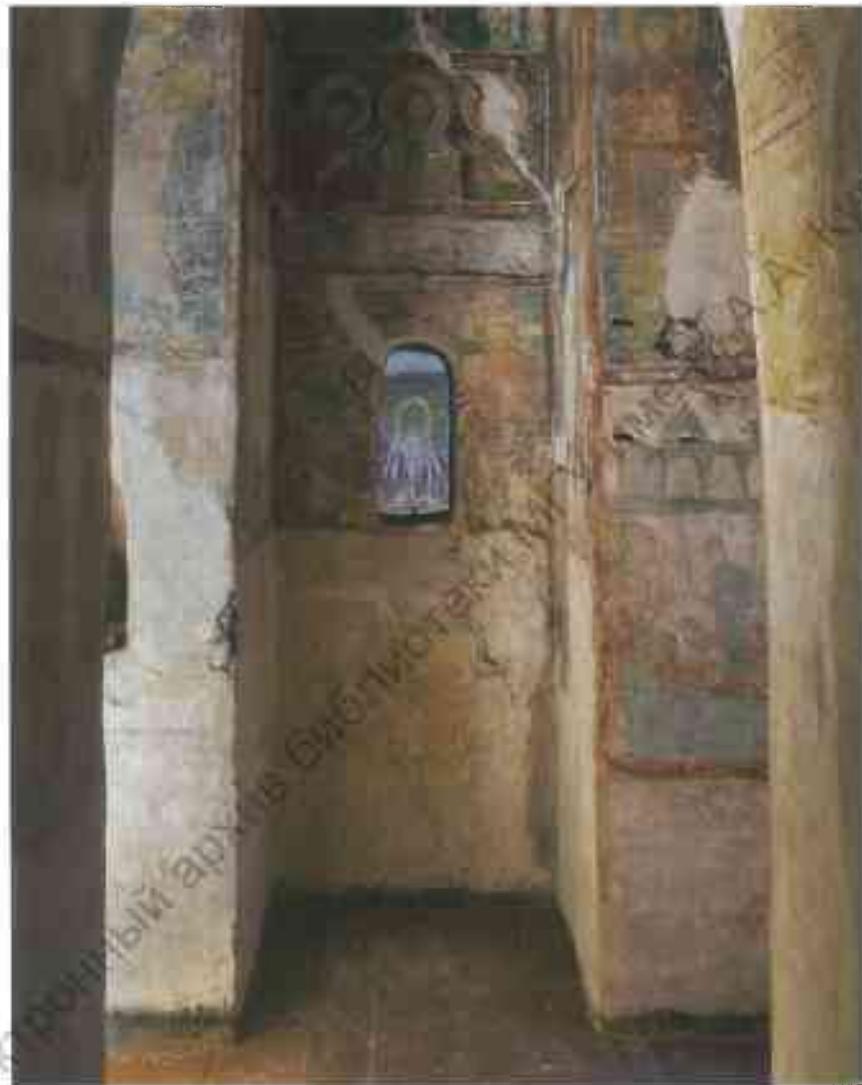
Электронный
А.А. Кулешова

Преподобны Симеон Столпник. Фрэска Спаскай царквы
[Сарабъянов, 2016, ил. 101, с. 111]

Прародобны Даніл Столпнік. Фрэска Спаскай царквы
[Сарабыанов, 2016, ил. 102, с. 111]

Вид на дюжинник праз акно келлі пропадобнай
[Сарбъянов, 2016, ил. 435]

Ён звяртаецца да Прароднай са смуткам і жалем: “Госпожа моя мати і сестро! Чго оставляеш мя, правителю души моей і свѣте очию мою?” (“Гаспадыня мая, матуля і сястра! Навошта ты пакідаеш мяне, настаўница души маёй і свет вачэй маіх?”) [Житие и подвижничество ...]. Еўфрасіння супакойвае яго, аддае двух яго дачок (і сваіх пляменніц) Кираану і Вольгу пад нагляд сястры Еудакі. Далей, як паведамляе Жыціе, «дан же бѣ дар блаженны Еўфросініі от Бога: аще кого озряше очима своіма, то разумѣяше, в коем человѣку сосуд будет избран Богом. Тогда же блаженная, видѣвши братаніѣ свои, и рече има: “Хошу ваю обречати жениху безсмертному и ввести ваю в чертог Царства его”. Онъма же послушаюча, усладися душа их паче сата медвена словесем преблаженныя; падімая на ногу ея и глаголаста к ней: “Воля Господня да будет и твоя святая молитва. Якоже хощеш, и сотвори нама, госпоже”. Преподобная же, с радостию и с поспѣшением призвавши брата своего, и рече ему: “Аз хошу постригти Кираанну и Олгу”, — тако бо ю бяста нарекая родителя. Смяте же ся отецъ ю о словеси сѣмъ и рече: “Госпожа моя, что ми хощеши творити? Два плача прилагаеш души моей: да плачуся отхода твоего ради, и зѣтпую чаду дѣля своею”. Мати же ю жалостию терзашеся. Блаженная же Еўфросінія пославши призыва епіскопа тогда престолъ правящі Святой Софии, нарицаемаго Дионісія, и введиша ю въ церковь, и повелъ оstriгти ея и нарече Кираанне Агafія, а Олгѣ Евфимія, — и благословивши ю благословением святых отецъ». («Нададзены быць блаславенны Еўфрасіні дар ад Бога: калі на кагосьці паглядзела яна сваімі вачамі, то разумела адразу, хто з людзей стане абранным начыннем Божым. Тады ж, убачыўши сваіх пляменніц, сказала ім блаславенная: “Жадаю заручыць вас з бессмяротным жаніхом і увесці вас у дом яго Царства”. І калі пачулі яны яе, напоўніліся душы іх больш, чым мядовымі сатамі, словамі блаславенай; упали яны да яе ног і прамовілі ёй: “Да будзе воля Господа па тваёй святой молітве. Як хочаш, так і зрабі з намі, гаспадыня”. І прародная радасна і спешна прызвала брата свайго, сказала яму: “Жадаю

я паstryгчы *Кірыяну і Вольгу*”, — так яны былі нарачоняя бацькамі. *I бацька іх прыйшоу у смутак ад гэтых слоў і сказау: “Гаспадыня моя, што ты хочаш са мною зрабіць? Два жалю ты ускладаеш на маю душу: каб я плакау з-за твайго выходу і адначасова смуткавау з-за сваіх дзетак?”* *Маці ж іх зашлася ад жалю. А блаславенная Еўфрасіння паслала пакліаць епіскапа, які правіu тады прастолам Святой Сафіі, па імені Дыяністі, і прывяла іх у царкву, і загадала паstryгчы іх, і наракла імя *Кірыяне Агаф'я, а Вользе — Еўфімія, і блаславіла іх бласлаўленнем святых айцуў».**

Вось так князёуны назаусёды засталіся у манастыры. Гэты учынак быу нечаканы для князя і яго жонкі, і хоць іувёу іх у глыбокі смутак, але ж Еўфрасінні яны пярэчыць не сталі. Няма сумнення, што далей у манастыры сяцёр чакала духоунае выхаванне ужо пад наглядам Еудакіі.

Як бачым, арганізацыя адукацыйных школ у XI—XII стст. у Полацку, як і на ўсёй тэрыторыі Старажытнай Русі, не з'улялася прыярытэтнай задачай, і наурад ѿ такая мэта ставілася у прынцыпе. Улічваючы абмежаваны кантынгент карыстальнікаў пісьменнага слова, можам сцвярджаць, што адукацыя пры полацкіх манастырах у XII ст. наслала выключна *духоуна-выхаваучы і духоуна-асветніцкі* характар і прызначалася для іх насельнікаў. Прынамсі, рэалі Спасакага манастыра у XII ст. не пацвярджаюць існаванне у ім школы для навучання пісьменству. Навучанне у манастыры ставіла мэтай *выхаванне* праз дасягненне ідэалау манаскага спадвіжніцтва, у тым ліку яго вышэйшае увасабленне — *стоўпніцтва*. Але ж Еўфрасіння знайшла спосаб данесці Слова Божае да вялікай колькасці людзей праз пропаведзі і сюжэтныя фрэскавага жывапису. Тут праявулецца *духоуна-асветніцкі* патэнцыял манастыра Еўфрасінні праз *далучэнне* прыхаджан да хрысціянскіх каштоунасцей. Дзеля гэтага прападобная скарысталася ўсюжэтамі *богаслужэбнай літаратуры* (фрэскі Спаскай царквы раскрываюць ідэалагічную праграму яе прапаведніцкай дзейнасці).

Асноуная частка фрэсак XII ст. у Спаскай царкве у 1990—2000 гг. раскрыта двумя рэстаўратарамі (беларускім і расійскім) — Уладзімірам

Васільевічам Ракіцкім і Уладзімірам Дэмітрыевічам Сараб'янавым. Большасць сюжэтаў фрэскавага жывапісу падрабязна апісана у фундаментальным выданні У. Д. Сараб'янава, якое да сённяшняга часу вытрымала тры перавыданні [Сараб'янав, 2016].

Усе навуковыя тэксты, якія тычацца асобы Еўфрасінні Полацкай, так і інакш павінны улічваць царкоўныя каноны, правілы і традыцыі. Гэтаі прычыне некаторыя высновы у акадэмічных выданнях зроблены з улікам пазначаных абставін. Нярэдка у друкаваных выданнях высновы даследчыкаў больш асцярожныя, чым, напрыклад, у вусных паведамленнях і навуковых дакладах. У гэтаі сувязі нашу увагу не абмінула адно выступленне Уладзіміра Дэмітрыевіча на міжнароднай канферэнцыі у Полацку, якое утрымлівае новую інфармацыю аб крыніцах палауення бібліятэкі Прападобнай і адпаведна яе сувязей са зневінім светам. Гаворка ідзе пра даклад на тэму *“Мир книжности в росписях Спасской церкви Евфросиньевского монастыря”*, які быў агучаны ў лістападзе 2012 г. і знаходзіцца ў адкрытым доступе на сایце Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка [Сараб'янав, 2012]. Гэтае выступленне раскрывае асабістасць стаўленне аутарытэтнайшага вучонага-мастацтвазнаўцы да прадмета даследавання. Даклад пабудаваны прафесійна, але без пашырэлішнай акадэмічнасці. Некаторыя агучаныя думкі не адлюстраваны у друкаваных працах, магчыма, з той прычыны, што 3 красавіка 2015 года Уладзімір Дэмітрыевіч пайшоу з жыцця...

Прыядзэм цытаты з гэтага яскравага выступлення, узяўшы на сябе адказнасць за пераклад на беларускую мову: *“Фрэскавы жывапіс (Спасскай царквы. — каментарый аутара) уяўляеца тым уніскам, за якім стаіць асока пропадобнай Еўфрасінні Полацкай. Аб яе дзейнасці на захавалася прымых доказаў. напрыклад, яе бібліятэкі, яе уласных записаў. Але з Жыція вядома, што яна прыйшла у манастыр са сваёй бібліятэкай, аб якой мы не маем уяўлення. Аднак фрэскі — гэта пластичнасць, звязаны з сюжэтамі книг, якімі яна карысталася.*

Значны блок сюжэтаў — гэта дзеянні манахаў. Здавала-ся б, нічога дзіўнага ў манастырскай прасторы. **Але такога ба-**

гация сюжетау німа нідзе у візантыйскім свеце! Сведчаннем яе талерантнасці, карыстаючыся сучаснай мовай, з'яўляецца сюжэт фрэскі Святога Антонія. Стверджанне і ідэя сюжета у тым, што нават адзін манах можа быць правадыром у справе распаўсюджвання хрысціянства, а новай веры падначальваючца нават дэманы.

Паказальным з'яўляецца тэкст гісторыі “Апавяданне аб чарнарызцы Маршры”, які адсутнічае у візантыйскіх кропініцах, але ёсьць у словах на тлумачэнні евангелля ад Папы Рымскага, Рыгора Двяяслова. Гэты тэкст трапіў сюды з Захаду і з'яўляецца прымым сведчаннем узаемадзеяння манастыра і заходніх абласцей Царквы. Гэта, дарэчы, пацвярджае і абраз Вацлава Чэшскага, святога Заходній Царквы”.

Паводле Уладзіміра Сараб'янава, Еўфрасіння Полацкая карысталаася вялікай колькасцю ілюстраваных манускрыптаў, якія для сярэдневяковай эпохі былі абсалютнай рэдкасцю і якія самі па сабе з'яўляліся каштоунасцю літаральна (у сэнсе — матэрыяльна) і духоуна. Сюжэты фрэскавага жывапісу Еўфрасіння Полацкая выкарыстоўвала з наступнай богаслужэбнай літаратуры: міналогіі (ілюстраваных зборнікаў жыцця святых), псалтыроў, сінаксарыяў (пролагаў) і інш.

У сваёй фундаментальнай кнізе “Спасская Церковь Евфросиниевского монастыря в Полоцке” Уладзімір Сараб'яну дэтализуе гісторыю пра працадобнага Маршрыя, якая выкладзена у сачыненні свяціцеля Рыгора Двяяслова “Сорак гутарак на Евангелле” [Сараб'янав, 2016, с. 324]. Тут паходжанне сюжета “Апавяданне аб чарнарызцы Маршры, які Хрыста насыў” ён звязвае з пролагам са збору бібліятэкі Наугародскага Сафійскага сабора, датаванага XII—XIII стст. Гэта, на думку даследчыка, з'яўляецца ускосным сведчаннем фарміравання корпуса рускіх пролагаў ужо у XII ст. [Сараб'янав, 2016, с. 329].

Некаторыя сюжэты працадобная дапрацуоўвала і нават распрацуоўвала сама, і у гэтым яна магла узяць на сябе смеласць адысці ад канона. Але наколькі? Настолькі радыкальна, што яна нібыта “мела даволі своеасаблівый уяўленні пра тое, што можна, а што непажадана, што кананічна, а

што некананічна, што адпавядзе прынятай ва Усяленскай патрыярхіі субардынацыі, а што не, і кіравалася у сваёй дзейнасці практычнымі мэтамі патрэб асветы, а не царкоунымі правіламі”? [Мельнікаў, 2005, с. 505]. Упэунены, што усё ж не настолькі і што царкоуныя правілы былі для Еўфрасінні першаснымі. У гэтай сувязі прывядзём адзін з самых яскравых прыкладаў — фрэскавую кампазіцыю уваходу Господа у Іерусалім. Тут, на першы погляд, замест традыцыйнай выявы восліка, на якім Хрыстос трапляе у Іерусалім, здаецца, намаляваны конь. На жаль, меркавання аб прычынах падабенства на фрэсцы восліка з канём у Сараб'янава мы не знаходзім [Сараб'янав, 2016, с. 137]. Аднак гэтая незвычайная фрэска прыцягнула увагу беларускіх даследчыкаў: мастацтвазнаўцы Адольфа Аляксандравіча Сяліцкага і археолаг Сяргея Васільевіча Тарасава. Пры гэтым Сяргей Васільевіч катэгарычна сцвярджае, што на фрэсцы намаляваны “выкшталцоны арабскі скакун” [Тарасаў, 2021, с. 180]. Паводле Адольфа Аляксандравіча, жывёла на гэтай фрэсцы толькі падобная на пародзістага скакуна, паколькі доўгія вушы і безвалосы хвост усё ж вяртаюць гледача да кананічнага евангельскага сюжэта з вослікам [Селицкій, 2016, с. 146]. Гэты факт нам здаецца відавочным, паколькі мастакі Спаскай царквы выдатна ведалі анатамічныя асаблівасці каня і на асобных фрэсках перадавалі іх у рэалістычнай манеры. Хіба што колеравая гама асобных выяў магла быць не зусім рэалістычнай, улічваючы, напрыклад, салатава-зялёны колер адной жывёлы. Але ж мастацткі вобраз на тое і вобраз, а творца, як вядома, мае права бачыць па-свойму.

Аб наяунасці адметнай праграмы роспису Спаскай царквы сведчыць усе мастацтвазнаўцы, якія даследавалі фрэскавы жывапіс. Паводле Адольфа Сяліцкага, Еўфрасіння Полацкая мела шырокую эрудыцыю вучонага-багаслова. Яна смела уводзіла выявы свяшчэнных рэліквій у кананічныя сюжэты, боскую асобу Збавіцеля ва ўсіх яго іпастасіах і надавала сюжэтам новую ідэйна-сэнсавую накіраванасць. У склад роспису Спаскай царквы яна уводзіла новыя сюжэты: “Царыца Саўская”, “Канстанцін і Алена у час раздачы міластыні на другі дзень Пасхі”. Наведвальнікаў храма яна знаёміла з новымі, значнымі імёнами

у старажытнарускім фрэскавым жывапісе. Сярод іх прарокі Іезекіль, Елісей, Захарыя; праладобныя: Святыя Іуліана і Іуля, Святыя вялікай пакутніца Варвара і пакутніца Іулія, страстадарец Вацлау, кароль Чэшскі. Упершыню у полацкім фрэскавым жывапісе XII ст. з'яўляюцца выявы Святых князёў Барыса і Глеба [Селицкій, 2016, с. 11].

Свято книжнай мудрасці ў Спаскай царкве раскрываецца праз праграмную установу. “Кніжнасць” распісана праз іх сюжэты набліжана да

Увядзені Господні ў Іерусалім. Фрэска Спаскай царквы ў Полацку
[Сарабъянов, 2016, ил. 132, с. 135]

Пакланенне
весічуной.
Дэталь
кампазіцыі
“Расцео
Хрыстова”.
Фраска
Спаскай
царкви
у Полацку

гледача і пераутвараеца у павучальны аповед. Гэты аповед патрабуе ад гледача як мінімум першасных ведаў для разумення, пры гэтым крыніцы сюжэтаў не ўзяты з аднаго сачынення, а прадстаўляюць сабой выбарку з розных жыцціных зборнікаў [Шатохіна, 2022, с. 337–338].

З усяго вышэйсказанага можам зрабіць высьнову, што вялікая колькасць внешніх сувязей дапамагала Еўфрасінні у камплектаванні асабістай бібліятэкі і дазваляла ёй карыстацца літаратурай не толькі з Візантыі але, верагодна, і з Рыма. Не выключана, што частка кніг могла трапіць у Полацк з бібліятэк буйнейшых цэнтраў праваслаўя Старожытнай Русі, напрыклад, таких як Ноугарад. І калі устойлівыя сувязі Полацка з Ноугарадам, Кіевам і Канстанцінопалем былі гістарычна абумоўлены шматвекавой гісторыяй, то сувязі Полацка з Рымам у XII ст. выглядаюць, здаецца, вельмі нечаканымі.

Пакутнікі Раман і Вацлав, кароль чэціскі. Роспіс паўночнай грани паўднёва-заходняга падкупальняга слупа Спаскай царквы ў Полацку [Сарабъянов, 2016, ил. 193, с. 200]

Святыя князі-пакутнікі Барыс і Глеб. Роспис паўднёвай грани паўночна-заходняга падкупальняга слупа Спаскай царквы ў Полацку [Сарабъянов, 2016, ил. 194, с. 201]

Тым не менш прысутнасць палаchan у XII ст. на землях Італіі сёння з'яулецца гістарычным фактам. Гаворка ідзе пра вандроуцтва палачаніна Віскошы, які у трэцяй чвэрші XII ст. накіраваўся да хрысціянскіх святыняў Італіі і пакінуў "аутограф" у адным з італьянскіх сабораў. На ўнутраным архітраве галоўнага партала кафедральнага сабора Сан Марціна у тасканскім горадзе Лука, што ў Італіі, захавалася графіта з надпісам "Віскоша полуа[нин]" [Гордін, 2023, с. 5–6]. Кім быў гэты палацкі вандроўнік Віскоша, мы не ведаєм, але, натуральна, што ён з'явіўся у Італіі невыпадкова. Аб сувязях палачан з Рымам у гады жыцця працягненай сведчыць і паломніцкі знак (insigne) XI–XII стст., знайдзены ва Усвятых (Пскоўская вобласць) — тэрыторыі тагачаснай Полацкай зямлі [Гордін, 2023, с. 21].

Кафедральны сабор Сан Марціна, г. Лука, Італія. Фотаздымак Gianni Careddu, 2016 г. [Lucca, cattedrale di San Martino]

Еўфрасіння Полацкая рашуча даводзіла уласную праграму не толькі у фрэскавым роспісе Спаскай царквы, але і у знешнім выглядзе храма і яго канструкцыйным вырашэнні. Па задуме Еўфрасінні дойлід Іаан увасобіў трохчасткавыя кілепадобныя навершы закамарау і зрабіў такія самыя дэкаратыўныя элементы у аздабленні пастамента барабана. Па яе задуме быу створаны храм у храме — раскананая археолагамі падземная царква Святога Георгія у пауднёвай галерэі Спаскай царквы [Дук, 2019, с. 34–36]. Такія навацы ў манументальным дойлідстве Старажытнай Русі былі уведзены упершыню.

Звернем увагу на тое, што багатая спадчына Еўфрасінні Полацкай заусёды супрадавжалася пэунай міфалагізацыяй — апрауданай, калі ідзе гаворка аб веры і Царкве, і спекулятыунай, калі гаворка ідзе пра навуковае гістарычнае даследаванне. Некаторыя гістарычныя міфы аб працадобнай Еўфрасінні нараджаюцца сёння, і гэты механизм разгортваецца літаральна на нашых вачах. Адзін з такіх міфаў з флёрам акадэмічнасці сёння актыуна транслюеца праз навукова-папулярныя даследаванні і сродкі масавай інфармацыі. Гаворка ідзе пра асабістое імя працадобнай. І пачатак гэтага міфа закладзены ў адной археалагічнай знаходцы з раскопак сумеснай экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта пад

кірауніцтвам аутара дадзеных радкоу і Дзяржаунага Эрмітажа г. Санкт-Пецярбурга (кіраунік – Яўген Мікалаевіч Торшын). Але ж па парадку.

У 2015 г. пры раскопках у галерэі царквы Спаса-Праабражэння намі была знайдзена ўласная пячаць (була) працадобнай. На ёй змешчаны надпіс: “*Ги помози рабе своей Офросини*” (“Госпадзі, дапамажы рабе сваёй Офрасінні”) [Дук, 2015, с. 15].

Пячаць Еўфрасінні Полацкай з раскопак у Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры ў 2015 г.

Другая, парадная пячаць, знайдзена пры раскопках той жа царквы у 2017 г. Яна утрымлівае кананічнае імя *Иефросіні* (*Еўфрасінні*). Вельмі верагодна, што подпіс утрымліваў таксама і ўласнае імя у надпісе-звароце: “[Ги помози рабе своей Офросинии] на многая лета” (“Госпадзі, дапамажы рабе сваёй Офрасінні на доўгія гады”) [Дук, 2017, с. 6]. У варыянце кананічнага напісання імя *Еўфрасіні* без літары “я” выкарыстаны шырокавядомы тып напісання пагрэбаску. Варыант напісання імя *Еўфрасіння* быу змешчаны каля выявы святой Еўфрасінні Аляксандрыйскай, нябеснай апякункі Еўфрасінні Полацкай.

Звернем увагу на варыянт напісання імя *Офросиний*. Імя “*Офросінья*” сустракаецца на крыжы працадобнай, зробленым у 1161 г.: “*Покладаеть Офросинья честный крест свій в манастири своем, в церкви Святого Спаса*” і у надпісе Лазара Богшы: “... *сделавшему крест сій церкви Святаго Спаса і Офросиньи*” [Дук, 2015, с. 16].

Пячаць Еуфрасінні Полацкай з раскопак у Спаса-Еуфрасіннеўскім манастыры ў 2017 г.

Каб разабрацца з варыянтамі написання аднаго імя, нам трэба зноу вярнуцца да двух тыпау пячацяў і праверыць яшчэ раз, што сапраўды абедзве пячаці належалі адной асобе — працадобнай Еуфрасінні Полацкай. Так, аналаг пячаці з раскопак 2015 г. быў знайдзены ў Полацку археолагам Сяргеем Тарасавым раней, у 1998 г. Тая, першая, знаходка пячаці была з дэфектамі і па гэтай прычыне не была атрыбутавана [Дук, 2015]. Доказ мясцовага вырабу другой, параднай, пячаці размешчаны на самім артэфакце: выява Хрыста Пантакратара (Спаса Усевладнага) паутарае дэталі выявы Хрыста Пантакратара на алтарнай арцы у полацкай Спaskай царкве. Да гэтага можна дадаць яшчэ адні назіранне — пагрудная выява Еуфрасінні Аляксандрыйскай з росписаў Спaskай царквы таксама вельмі падобная да выявы на пячаці. Гэта значыць, што рамеснік (злотнік), які вырабляў матрыцы для пячаці, бачыў перад сабой узоры — згаданыя фрэскі ў Спaskай царкве — і паутарыў іх на матрыцы [Дук, 2017, с. 6].

Хрыстос Пантакратар. Фрескі ючакі алтарнай аркі Спаскай царквы ў Полацку
[Сарабъянов, 2016, ил. 133, с. 136]

Нягледзячы на прыведзеныя аргументы з прыналежнасцю пячаяу з выявай Еуфрасінні Александрыйскай да асобы Еуфрасінні Палацкай, пагаджаюцца не усе [Тарасаў, 2021, с. 223]. Зноў-такі даўняя гістарыяграфічная традыцыя звязвае гэты тып пячаяў з асобай Еуфрасінні Галіцкай, якая была дачкой візантыйскага імператара Ісаака II і жонкай галіцка-валынскага князя Рамана Мсціславіча і якой згаданыя пячашы быўцам бы належалі. У гэтай сувязі звернемся да артыкула Любові Рыгораўны Калбекі, у якім сістэматызаваны найноушыя даныя аб усіх пячаях, якія у гістарыяграфіі судносяцца з Еуфрасінні Галіцкай і Еуфрасінні Палацкай [Калбеко, 2020, с. 319–322]. Любоу Рыгораўна робіць высновы аб прыналежнасці ўсіх пячаяў з выявай Еуфрасінні Александрыйскай да Еуфрасінні Палацкай. Не будзем падрабязна спыняцца на змесце артыкула, але адзначым, што аргументацыя даследчыцы пабудавана на аналізе

тэхналогіі вырабу пячаці і яна досьць пераканаучая. Акрамя ішшага, дас-ледчыца прыводзіць новыя звесткі па адной пячаці з археалаічнай калекцыі І чаугародскага дэяржаунаага аб'яднанага музея-запаведніка, якая раней не была ўлічана пры атрыбутацыі “еуфрасіннеускіх” пячаці, і трывала сведчыць аб прыналежнасці эпойдзенай намі парадпай пячаці да асобы Еуфрасінні Палацкай. Іншым словамі, булацьцы, якія выцікалі адбіткі на двух тылах свінцовых пячаці — параднай (манастырскай) і асабістай — знаходзяліся у Еуфрасінні Палацкай і замацоувалі сапрауднасць яе дакументау і лістоу.

Пячаці з выліней Еуфрасінні Аляксандровічай з Ноўгорода

Такім чынам, сёня пяма шлях сумлешчію, што першая була з раскопак 2015 г. у царкве Спаса і другая, знайдзеная у 2017 г. там жа, належалі адной асобе — Еуфрасінні Палацкай. З вялікай долій верагоднасці тое са-мае можна сказаць і пра увесь згаданы корысць “еуфрасіннеускіх” пячаці, для гэтага варта звярнуць увагу і на выяву клабука на святой з чаугародскай пячаці — дакладнага аналіза палацкіх пячаці.

І паколькі Еуфрасіння Палацкая выкарыстоўвала як мінімум дэве-асабістый пячаць, то яе імя на іх павінна было чаугарацца. Таксама яе імя павінны быті утрымліваць і усе рэчы з яе кітларскімі подпісамі, такіх як, напрыклад, Крыж Еуфрасінні. Таму выкарысташнне на Крыжы і пячацях імя *Офросіння* нельга патлумачыць выпадковасцю. Гэтае імя выкарыстоўвалася разам з кананічным імем *Еуфрасіння* (па-руску — *Евфросиния*), пра што сведчыць парадная пячаць працадобнай. Па-радная пячаць замацоувала дакументы ад ігуменні Спаскага манасты-ра у дышламатычных зносінах з візантыйскім імператарам, епіскапамі,

князямі, гэта значыць выкарыстоўвалася як ігуменская пячаць манастыра. З лістом, замацаваным параднай пячаццю, магло накіравацца сабранае Еуфрасінній пасольства да патрыярха Лука Хрызаверга і імператара Мануила Комніна за Эфескім аброзом Багародзіцы для Багародзіцкай царквы [Алексеев, 2006, с. 57]. Патэнцыйным адрасатам таксама мог быць і вікарый Канстанцін з грэчаскага горада Керамаса (сучасны горад Орэн, Турцыя), паколькі яго “зваротная” була намі была знайдзена у Полацку (гэтуму прысвечана асобная глава). Наяунасць імя *Иефросіні* для зневісных сувязей можа тлумачыцца тым, што адрасат у асобе візантыйскага імператара ці епіскапа з візантыйскіх правінцый падросту мог не ведаць імя *Офросіні*, паколькі для візантыйцау кананічным быў першы варыянт напісання і маулення.

Але ж сёня актыуна распаусюджваеца іншая думка пра асабістae імя працадобнай. З аднаго боку, навуковая палеміка тым і цікавая, што за-за плюралізму меркавання спасцігаеца ісціна, але ж ключавым у дадзеным выпадку з'яўляецца эпітэт “навуковая”. Любое сцверджанне павінна абавірацца на факты, іначай — гэта у лепшым выпадку навуковая гіпотэза.

На старонках навукова-папулярнага выдання Сяргея Васільевіча Тарасава “Еуфрасіння — Офросіння — Афрасіння Полацкая. Яе час, яе крыж”, выдадзенага ў 2021 г., даводзіцца, што сапраўднае імя працадобнай па-беларуску — *Афрасіння* [Тарасау, 2021, с. 3]. У інтэрнэт-прасторы і шэрагу перадач на адным з цэнтральных дзяржаўных тэлевізійных каналаў упэунена агучана думка, што працадобная “сама сябе называла *Офросінія* па-руску і *Афрасіння* па-беларуску” [Евфросінія Полоцкая ... 2024]. Да гэтага ж меркавання далучыўся і полацкі археолаг Аляксей Леанідавіч Коц. Пра “існаванне” беларускай мовы ў XII ст. пагаворым ніжэй, а пакуль што звернемся да верыфікацыі магчымага вымаулення імя *Афрасіння* у рэаліях XII ст. — часе жыцця працадобнай.

Лінгвістыка, як і гісторыя, — навука дакладная. Адносна моунай ситуацыі на прасторах рассялення ўсходнеславянскіх плямёнаў у XI—XII стст. агучым меркаванне аутарытэтнага савецкага і расійскага лінгвіста, акадэміка А. А. Залізняка (1935—2017). Высновы гэтага

знакамітага вучонага аб пачатковых дыялектах ўсходнеславянскіх моў ім былі агучаны як падсумаванне шматгадовых даследаванняў наўгародскіх берасцяных грамат і усяго корпуса вядомых пісьмовых крыніц і кірылічных надпісай XI–XII стст. Прывядзём асобныя тээзісы аднаго з апошніх яго лекцый-інтэрвью, записаных у 2015 г. [Зализняк, 2017].

Паводле Андрэя Анатольевіча, у XI–XII стст. існавала два дыялекты ўсходнеславянскай мовы. Адзін – Наўгародска-Пскоўскі, другі – Кіеўска-Чарнігаўска-Уладзімірска-Смаленскі. Да другога дыялекту належала таксама усе вобласці сучаснай Беларусі з гістарычнымі гарадамі Полацк, Віцебск і Тураў. Адрозненні паміж двумя дыялектамі, якія нельга на той час называць асобнымі мовамі, прасочваюцца ажно да XV ст., але, як ні парадаксальна, у XI–XII стст. адрозненні былі мацнейшымі, чым пазней. Зараджэнне беларускай і украінскай моў адбывалася пасля XV ст. і звязана з гістарычным развиццём гэтых земель у складзе Вялікага Княства Літоўскага. У XII ст. адрозненні ў гаворках ўсходніх славян з Масквы і Уладзіміра ад, напрыклад, тых жа славян з Кіева і Чарнігава практична не было. Што тычыцца сучаснай рускай мовы, то яе становленне звязана з далейшым развиццём менавіта дыялектау Ноўгародска-Пскоўскага рэгіёна.

Калі працягваць думку акадэміка Зализняка, жыхар Полацка і Турава добра разумеў гаворку жыхара Кіева, але мог не разумець асобных слоў пскавіча ці наўгародца. Пры гэтым, нягледзячы на геаграфічную блізкасць Полацка і Пскова, а таксама агульны для двух памежных рэгіёнаў кірывіцкі арэал, самыя яркія і своеасаблівія фанетычныя і марфалагічныя рысы стараньтнапскоўскага дыялекту ў паўднёвакірывіцкай (смаленска-полацкай) зоне адсутнічаюць [Зализняк, 2004, с. 6]. Па назіраннях лінгвістаў, існуюць некаторыя агульныя рысы смаленска-полацкага і наўгародска-пскоўскага дыялекту, як напрыклад, цоканне (класічны прыклад – катаікім *полоданін*, які сустракаецца на надпісах у наўгародскіх граматах, Кіеўскай Сафіі, Спаскай царквы, сабора Святога Марціна у італьянскім горадзе Лука) [Гордін, 2023, с. 7; Зализняк, 2004, с. 39, 405–406; Крысько, 2020, с. 171]. Да гэтых агульных рыс можна аднесці і вытворную ад кананічнага царкоўнага імя *Еуфрасіння* форму на “о” – *Офрасення* (па-руску *Офросения*), якая прысутнічае ў антрапамініконе

Наугародскай зямлі XII ст., як і іншыя жаночыя імёны, якія пачынаюцца з літары “о”, але ў сучасным гучанні пачынаюцца з “а”: *Озар'я, Оксен'я, Оностас'я, Овдот'я, Ортем'я і інш.* [Зализняк, 2004, с. 839].

У Полацку таксама выкарыстоўвалася “оканне” у дачыненні да абсолютнай большасці жаночых і мужчынскіх імёнаў, якія пачынаюцца з галосных, аб гэтым красамоуна сведчыць графіці Спаскай царквы XII—XIV стст. з жаночымі імёнамі (*Овдот'я, Олена, Оксін (Оксінія), Овдот'я, Окулина*) і мужчынскімі (*Остаф'й, Офонас, Олександ'р, Олекса і інш.*) [Калечыц, 2011, с. 114, 116—118, 120, 122; Калечыц, 2012, с. 583]. Ёсць прыклад імя манахіні *Офрасінні* з надпісу ў Спаскай царкве аб тым, што 27 лютага “*Офросіння преставілася*” [Калечыц, 2022, с. 109].

Такім чынам, імя *Офрасіння* было распаусуджана ў полацкім антрапамініконе. Але ці толькі ў полацкім? Спынімся больш падрабязна на грамаце № 717 з Троцкага раскопу Ноугарада, у якой згадваецца імя *Офрасення*. Стратыграфічна дата граматы № 717 — 1120—1210-я гг., пазастратыграфічна дата — 1160—1210-я гг., найбольш верагодная — не пазней 1190-х гг. [Зализняк, 2004, с. 396]. Прывядзём яе тэкст у арыгінале і перакладзе на сучасную рускую мову: “*Покланение иго-умение къ офорсение присли привитъкоу и повои ци ти многи повои а присли и до ёти повои а и ноугене пецалоуся цереницами постри-гати въ борозе томоу даи попытaiи есте ли мафей ou манастыри*”. Пераклад (паводле А. А. Залізняка): “*Поклон от игумены к Офросенни. Пришли привитку и повоев (или: повой). Если у тебя повоев много, то притали их штук до пяти. А я сильно озабочена черницами: скоро постригать. Поэтому давай-ка разузнай, в монастыре ли Матфей (Матфей)?*”. На думку Андрэя Анатольевіча, гэта грамата звязана з жаночым Варварынскім манастыром, які знаходзіўся у непасрэднай блізкасці ад таго месца, дзе размешчаны знакаміты Троцкі раскоп. Змест граматы, імёны аўтара і адресата і заключная формула сведчыць аб тым, што гэта перапіска манахінъ [Зализняк, 2004, с. 395].

Такім чынам, жаночае імя *Офрасення* (па-руску *Офросения*) нель-га лічыцца ўнікальнай з'явай, харэктэрнай толькі для жыхароў Полацкай зямлі. Гэтае імя прынамсі выкарыстоўвалася жыхарамі Наугародскай

зямлі. Улічваючы памежнае размяшчэнне Полацкай і Наўгародскай зямлі, а таксама этнічную (крыўіцкую) роднасць з жыхарамі Пскоўскай зямлі як складовай часткі апошняй, не выглядае дзіўным выкарыстанне гэтага імя на абедзвюх землях. Па гэтай прычыне мы ведаем аб факце існавання старадаунія жаночага імя *Офросінія* (*Офросенія*), якое на сучаснай беларускай мове гучыць з улікам асаблівасцей маўлення XII ст. як *Офрасіння* (*Офрасенія*). Німа ніводнага прыклада з сярэдневяковых гістарычных крыніц аб выкарыстанні варыянта імя *Афрасіння*. Наадварот, імя *Офрасіння* (*Офрасенія*) уваходзіла ва устойлівы сярэдневяковы жаночы антрапамінікон Полацка і Ноўгарада. Штучна “падагнанае” некаторымі сучаснымі гісторыкамі пад канон XII ст. імя *Афрасіння* не адпавядае гістарычным рэаліям — ні мінушчыны, ні сучаснасці. Спрабы апраудаць варыянт гучання *Афрасіння* асаблівасцямі сучаснай беларускай мовы таксама не вытрымлівае крытыкі — такога імя ні раней, ні сёння не існавала і не існуе. У сучаснай беларускай мове выкарыстоўваецца жаночае царкоўнае імя *Еўфрасіння* і яго “свецкі” варыянт *Ефрасіння*.

Такім чынам, у дачыненні да спадчыны працападобнай адзіным магчымым варыянтам з'яўляецца выкарыстанне яе шырокавядомага імя — *Еўфрасіння Полацкая*. У гістарычным кантэксце пры разглядзеніі дзвейнасці працападобнай у рэаліях XII ст. магчыма выкарыстанне варыянта *Офрасіння* (па-руску — *Офросінія*), але з неабходнымі ўдакладненнямі.

Спрабы замацаваць у свядомасці сцвярджэнне аб саманазве працападобнай у варыянце маўлення *Афрасіння* правакуе перавярнуць “дагары нагамі” або ўжытую рэальнасць. Адной з асаблівасцей сучаснай беларускай мовы з'яўляецца аканне. Палаchanе, пскавічы і наўгародцы у XII ст. вымаўлялі мясцовыя імёны з пачатковай літарай “о” і з відавочным оканнем. Пазначаная падмена імя працападобнай, а таксама механічны перанос яго маўлення згодна з правапісам сучаснай беларускай мовы на рэаліі XII ст. цягне за сабой усведамленне яго носьбітам выразнай “беларускасці” у тыя часы, калі яе або ўжытую не магло існаваць. З якой мэтай гэтае робіцца? Кожны чытач можа сам паспрабаваць знайсці адказ на гэтае пытанне. Скажам толькі адно: якая б мэта за гэтым не стаяла, яна ніяк не звязана з навукай.

Такім чынам, на падставе наяўных гістарычных крыніц варта

прызнаць, што асветніцкая дзейнасць для шырокага кола палаchan адбывалася не праз міфічныя школы пры монастырах, а праз іншыя практикі. Да іх у шырокім сэнсе трэба аднесці дзейнасць Еуфрасінні Полацкай па распаусюджванні хрысціянства праз кіттарства над яе монастырамі — жаночым Спаскім і мужчынскім Барысаглебскім.

Пры гэтым абодва монастыры з'яўляліся буйнейшымі цэнтрамі культуры. Напрыклад, пры Спаскім монастыры дзейнічалі майстэрны іканапісу (захавалася імя іконнага пісца Кузьмы) [Калечыц, 2024, с. 70]. У гэтым жа кантэксце стаць новаадкрытае імя “майстра грэчаскай стараны” *Еудакіма*: “Памёр *Оудакім* месяца сакавіка у першы дзень, папін Святога Спаса. Памяня, Госпадзі, у жыцці вечным. Майстар грэчаскай стараны” [Калечыц, 2024, с. 70]. Гэты майстар (літаральна напісана — *Овдокімъ*) прыняў сан у Полацку і стаў “папінам” — святыном царквы Спаса. Сам тэрмін “папін” з'яўляецца устарэлай формай слова “поп”. Эвернем увагу на устойлівае оканніе у мясцовым вымауленні імя грэчаскага майстра, які мог быць дойлідам ці майстрам фрэскавага роспісу. Пры гэтым на сваёй радзіме яго б назвалі *Eudokitos* (*Еудакім*), што азначае “слауны”, “пачэсны”. *Оудакім* — гэта імя, наданае пры паstryжэнні, свецкае імя майстра было іншым.

Напрыканцы агляду адкуацыінай спадчыны прападобнай цяжка абмінудзіць увагай такую значную падзею, як наданне у 2022 г. імя Еуфрасінні Полацкай установе адкуацыі “Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт”. Прапановы надання імя Еуфрасінні Полацкай гэтай вышэйшай навучальнай установе паступалі яшчэ у 1990-я гг., калі Наваполацкі палітэхнічны інстытут змяніў назыв і статус і стаў Полацкім дзяржаўным ўніверсітэтам. Але тады гэтая ініцыятыва не была реалізавана. Па гэтай прычыне наданню ўніверсітэту імя Еуфрасінні Полацкай павінна, на наш логіяд, садзейнічаць вялікая работа па аргументаванні такої важнай падзеі. Адзін з таких аргументаў раскрыты ў гэтай главе і падкрэслівае, сковорачы сучаснай мовай, акадэмічныя кампетэнцыі прападобнай у справе увасаблення уласнага досведу па распаусюджванні і замацаванні на Полацкай зямлі хрысціянскага светапогляду. Еуфрасіння была аутарам грунтоўнай праграмы фрэскавага роспісу Спаскай царквы, пабудаванай на аналізе важнейшых тэкстаў богаслужэбнай літаратуры з розных кутоў

хрысцянскага свету. На іх аснове праця добнай быу створаны пантэон агульнах хрысцянскіх каштоунасцей, які звязвау Канстанцінопаль і Рым. Да сведчаны чытач можа зрабіць папрауку: мауляу, крыніцай яе ведау была не навуковая, а царкоуная літаратура, і фармальна будзе мець рацыю. Але засяродзім увагу на tym, што ў часы праця добнай царкоуная (богаслужбная) літаратура была адзінай крыніцай мудрасці і успрынняцца будовы свету, а імператыву першынства маральных нормаў хрысціянства ў часы сярэднявечных міжкняжацкіх усобіц застаецца актуальным і па сённяшні дзень, у tym ліку і на Захадзе, і на Усходзе.

ГЛАВА 5

ЗНЕШНЯЯ СУВЯЗІ ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: ГІСТОРЫЯ АДНОЙ ПЯЧАЦІ

У 2005 г. падчас археалагічных раскопак на тэрыторыі Вялікага пасада Полацка намі была знайдзена выдатная па захаванасці і унікальная для полацкай сфрагістычнай калекцыі сінцовая актавая пячаць. Пячаць знайдзена у стратыграфічным пласце XI—XII стст. [Дук, Справа здача...]. Гэты стратыграфічны пласт быў невялікі па магутнасці і у сярэднім не перавышаў 0,2—0,3 м, пры гэтым быў дастатковая аднародны па структуры. Па гэтай прычыне стратыграфічная дата вызначае дастатковы шырокі дыяпазон у межах XI—XII стст.

Тэрыторыя, на якой была знайдзена пячаць, уваходзіла ў зону размяшчэння статусных лабудоў полацкіх рамеснікаў, у прыватнасці, полацкіх злотнікаў XII—XVII стст. У непасрэднай блізкасці ад раскопу 2005 г. размяшчалася велізарная па мерках XII ст. сядзіба ювеліра, якая магла належаць вядомаму у Полацкай зямлі і далёка за яе межамі “злотніку” Лазару Бёгшу [Тарасаў, 2003].

Сінцовая пячаць з выявай Багамацеры “Знаменне” (вонкавы бок) і надпісам “СІНЦОВАЯ ПЯЧАЦЬ ВІД ВЛАДАЧЫ СВЯТОГО АРХАНГЕЛА МІХАІЛА” (адваротны бок) з Полацка

Сёння пячаць захоўваецца у археалагічнай калекцыі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

У гісторыяграфіі намі выяўлены звесткі аб пяці аналагічных пячацях. Тры з іх паходзяць з прыватнай калекцыі Алексія Шарамецьева, месца іх знаходкі не пазначана, чацвёртая захоўваецца у прыватнай калекцыі у

Белаводску, пятая пячаць паходзіць з Ноугарада і згадваецца Валянцінам Лаурэнцьевічам Яніным у Зводзе пячацяу [Seibt, 2015, p. 86]. Такім чынам, толькі адна падобная пячаць за межамі Полацка мае геаграфічную прывязку да месца знаходкі — Ноугарада.

Ва ўсіх выяуленых пячацях дыск матрыцы быу меншы за штамп буладыя. Па гэтай прычыне выява атрымалася нялоунай. На вонкавым баку пячацяу размешчана паясная выява Багамацеры “Знаменне” і сігнатура «МР» (Марыя). На разглядаемым намі артэфакце з Полацка прысутнічае поўнафарматная выява Багамацеры. Кампазіцыя на вонкавым і абаротным баку размешчана ў абралені са злітных пункшрау. Адбітак на пячаці атрымаўся правільны і размешчаны ён па цэнтры нарыхтоўкі. У выяве Багамацеры вельмі дакладна бачны мафорый, на правым плячы пра-сочваецца выява вастрыканцовай зоркі — Багародзічнага сімвала Вечнай Цноты. У атачэнні галавы Марыі размешчаны німб, палажэньне правай руки Багамацеры з адкрытай ладонню. Па іканаграфіі дадзеная выява адпавядае візантыйскім канонам другой паловы XI ст. [Янін, 1970, с. 229, табл. 74, № 363].

На адвартным баку пячаці размешчана легенда адносна вялікімі літарамі:

K G O N [O] K E P A | M E C

Keramis (старгрэч.) [ο] Кераміс [Seibt, 2015, p. 86].

Агульнае датаванне пячацяу аўстрыйскім даследчыкам Вернерам Зайбтам (Werner Seibt) працануецца у дыяпазоне “позняга XI стагоддзя і пачатку XII стагоддзя” [Seibt, 2015, p. 86]. Полацкая пячаць мае дыяметр 18 мм, памер наугародскай пячаці аналогічны, памер астатніх пячацяў не пазначаны.

В. А. Янін ставіў пад сумненне рускае паходжанне пячаці і адносіць яе да тыпу “грэка-рускіх”, які можа быць і “выключна грэчаскім” [Янін, 1970, с. 154, 229]. Пасля 1113 г. (уваходжанне на кіеўскі стол Уладзіміра Манамаха) выява Багамацеры, паводле даследчыка, становіца “тыповай асаблівасцю царкоўных бул”, у тым ліку епіскапскіх [Янін, 1970, с. 156]. Храналогія дадзеных пячацяў, згодна з В. А. Яніным і В. Зайбтам, не супіярэчыць храналогіі стратыграфічнага кантэксту полацкай знаходкі.

Грэчаскае слова “керамас” азначае “зямля ганчара, глина ганчара, кераміка” [Seibt, 2015, p. 86]. В. Зайбт трактуе надпіс “Констан-

тин Керамос” як імя. На наш погляд, больш дакладная інтерпретація надпису — “Канстанцін з Керамаса”. Керамас (Керамус) — гэта сучасны горад Орэн на пауднёвым заходзе Турцы, на пауночным беразе Керамічнага залива Міжземнага мора. Керамас у часы Візантыйскай імперы уваходзіу у склад епархіі горада Афрадызіаса / Ставраполіса (горад крыжа). Афрадызіас з’яўляўся сталіцай епіскапата з VII па XII ст. Епіскапы Керамаса згадваюцца ў *Notisiae Episcopatum* (спісе епіскапій) да XII і XIII ст. як намеснікі епіскапаў Афрадызіаса / Ставраполіса. Гэта значыць, па-сучасці яны з’яўляюцца вікарыймі — епіскапамі, якія не мелі сваёй епархіі і якія дапамагалі у кіраванні епархіальнаму епіскапу.

Вядомы троі епіскапы з Керамаса: Спудасій, які прысутнічау на першым саборы Эфеса у 431 г.; Маурыян, які прысутнічау на Нікейскім саборы у 787 г., Сімяон, які прысутнічау на саборы у Канстанцінопалі у 879 г. Імя Канстанцін сярод епіскапаў Керамаса, такім чынам, сустракаецца толькі на віслых пячацях. Трэба таксама пазначыць, што вядома яшчэ адна була, якая належала нейкаму Тэадору, епіскапу з Керамаса, яна захоуваецца ў Гарвардскім мастацкім музеі (Harvard Art Museums / Arthur M. Sackler Museum). На дадзенай пячачі захаваўся надпіс “*Keramos Theodo...*”, гэты тып пячаця датуецца VII—VIII стст. [Catalogue ... 1994, с. 187; Dumbarton Oaks ... 2020].

Няма сумненняў, што епіскапскія булы з Керамаса былі прымацаваны да пісьмовых дакументаў і сведчылі пра іх сапрауднасць. Яшчэ раз адзначым, што у адровенне ад усіх згаданых вышэй віслых пячацяў польская була мае выдатную захаванасць. На свінцовой нарыхтоўцы створаны поунафарматыў адбітак. Можна меркаваць, што пячать была сарвана адразу пасля атрымання верыфікаванага ёй дакумента адрасатам і пасля згублена.

Палтычныя абставіны у першай палове XII ст. былі адносна стабільнымі як у Візантыйскай імперыі, так і на тэрыторыі Польшчы і Угоршчыны. Пасля хвалявання і амаль што анархіі 1070-х гг. палтычная стабільнасць Візантыйскай імперыі была адноўлена. На прастоле заўмежавалася новая дынастыя Комнінаў. Візантыйская квітнела, яе заходнія правінцыі былі адноўленыя пасля нашэсця славян і балгар. Гарады Афіны, Фіви і Карынф сталі рамеснымі цэнтрамі і паскорана развіваліся.

Парты Фесалонікі і Дзірахій перажывалі гандлёвы бум. Акрамя таго, імперыя вярнула сабе большую частку тэрыторый у Малой Азіі, якая была страчана у апошня дзесяцьгоддзе XI ст. Нікея, Смірна і Амарыён зноу апынуліся пад уладай Візанты, як і большая частка малаазіяцкага узбярэжжка, і былі самай урадлівай і развітой часткай рэгіёна [Дашков, 1996, с. 245; Харрис, 2017, с. 121–122].

Полацк у першай палове XII ст. перажыу часы як адносна стабільнага развіцця, так і палітычнай турбулентнасці, апагеем якой стала высылка полацкіх князёў у Візантію у 1130 г.

У першай палове XII ст. у Полацку актыуна развіваюцца рамёствы, галоунымі з якіх была ювелірная справа, квітнэе царкоунае жыццё і будуцца манастыры. Полацк у XII ст. з'яўляецца цэнтрам буйнай епархіі на тэрыторыі Стараражытнай Русі. У часы высылкі полацкіх князёў ігумення Еўфрасіння з'яўлялася аутарытэтнай прадстаўніцай мясцовага княжацкага роду у Полацку і, відаць, мела прамое дачыненне да грамадска-палітычнага жыцця усёй Полацкай зямлі. Мы свядома не выкарыстоулем тэрмін “полацкі матрыярхат” з-за яго гістарычнай неправамоцнасці, але пагаджаемся, што Еўфрасіння адчувала сябе досыць “упэунена і незалежна” [Алексеев, 2006, с. 59]. Пры патрэбзе Еўфрасіння, таксама як родзічы-князі, дасылала у розныя гарады Русі, Візанты і у заходнія вобласці Царквы важныя дакументы, якія замацоўвалася сваёй пячцю.

Па замове Еўфрасінні Полацкай полацкім ювелірам Лазарам Богшам створаны знакаміты Крыж-рэлікварый (1161 г.), для аздаблення якога спатрэбіліся хрысціянскія рэліквіі, сабраныя у Святой зямлі (Палестыне) і у Візантыі. Такім чынам, знайдзеная пячаць удакладніе нашы ўяўленні аб геаграфіі камунікацыйнага палачан у першай палове XII ст. Верагодны полацкі адрасат Канстанціна з Керамаса — гэта ювелір, які праражываў на тэрыторыі раскопак 2005 г. на Вялікім пасадзе. На нашу думку, Лазар Богш рабіў Крыж у Полацку і у непасрэдным кантакце з заказчыцай — працадобнай Еўфрасіннай. Нагадаем, побач з раскопам 2005 г. у раскопе 1987–1988 гг. была знайдзена ювелірная майстэрня, якая, відавочна, належала Лазару Богшу. Такім чынам, мяркуем, што знаходка епіскапскай пячаці па-за межамі манастырскіх сцен невыпадковая і адрасатам Канстанціна з Керамаса был не хто іншы, як полацкі ювелір Лазар Богш.

ГЛАВА 6

“ДЗЕЦІ МАЕ ЛЮБАСНЫЯ, ШТО ВЫ МНЕ УЧЫНІЛ?”: ПАТРАНІМІЧНЫ АСПЕКТ ДЗЕЙНАСЦІ ПРАПАДОБНАЙ

У дадзенай главе мы вымушана сыходзім з цвёрдай асновы навуковых фактаў на менш трывалую глебу навуковых гіпотэз. Аднак навуковая гіпотэза таксама валодае зурыстычным патэнцыялам і прываблівае тым, што можа даць магчымыя адказы на незразумелыя пытанні спадчыны Еуфрасінні Полацкай, а у перспектыве — атрымаць навуковую верыфікацыю.

Жыцце Прападобнай раскрывае перад намі яе глыбокую эмацыйную сувязь з бацькам. Такія ключавыя моманты, як прыняцце манаства Прадславай, а пасля паstryжэнне яе роднай сястры і балючая рэакцыя на гэтыя падзеі князя Георгія, не абмінулі ўвагай аутара Жыцця. Эмпатыя і павага да свайго бацькі схілі прападобную да будауніцтва асобнага храма-пахавальня (шт храма-мемарыяла) у яго гонар.

Пра маш Еуфрасінні, жонку Святаслава-Георгія, Сафію, захавалася мала звестак. Знойдзеная у Ноугарадзе уласная пячаць княгіні сведчыцы пра тое, што яна мела уласныя зносіны, прынамсі, з пауночнымі суседзямі Полацка [Калбека, 2022, с. 101–102]. Прыняцце манаства ускосным чынам магло з'яўляцца пратэстам супраць другаснай ролі замужнай жанчыны у іерархіі улады, і гэта свядомая шт падсвядомая нязгода з сацыяльнай роллю жанчыны магла быць пэуным чынам спраецыравана і на маш. Падказку гэтаму знаходзім у тэксце Жыцця, дзе, па разважанні прападобнай, жанчыны-князёўны “і жаніліся, і выходзілі замуж, і княжылі, але не жылі вечна, і жыццё іх праішло. Слава іх зникла, як тлен, горшая за павудзінне”. Роля князя у гэтым сэнсе абсолютна іншая, і у патранімічным грамадстве князь сваім дзеяннямі можа пакінуць глыбокі след у гісторыі і нават змяніць яе ход.

Сам манастыр у Сяльцы, відаць, быу заснаваны бацькам прападобнай — князем Георгіем Усяславічам [Алексеев, 2006, с. 50, 56, 84]. Тэрыторыя манастыра мае гістарычную назыву Спас-Юравічы, а старажытны храм-пахавальня, згодна з Лебедзеўскім летапісам, у XVI ст. меу назыву

“Ягорый Святый” [Алексеев, 2006, с. 84]. Імёны “Ягорый”, “Юрый” у народным вымауленні адсылаюць да шанавання нябеснага апекуна князя-кіцтара — Святога Георгія. Такім чынам, Георгій Усяславіч мог укладці ў пахавальню вялікія сродкі, што і дазволіла яму назваць храм імем свайго святога пакрывацеля. Па трапнаму назіранню Леаніда Аляксеева, так ён жадаў абясмерць сябе невядомай дагэтуль у Полацку пабудовай з багатым дэкорам [Алексеев, 2006, с. 84]. Калі прыняць гэту версію, тады варта разумець, што ў манастыры існавала два храмы з называй у гонар Святога Георгія — храм-пахавальня епіскапау і падземны “прыдзел” царквы Святога Спаса.

Фрэски Спаскай царквы вылучаюцца рэалістычнасцю антрапаморфных выяў. Упэунена можна сцвярджаць, што кіцтарская фрэска Прападобнай не з'яўлялася выключэннем. Нагадаем, што мастак мог намаляваць яе яшчэ пры жыцці прападобнай, а значыць, гэтая фрэска магла

Фрагмент кіцтарской фрэскі ў келлі прападобнай Ефрасінні Полацкай у Спаскай царкве

мець рысы рэалістычнага партрэта. На жаль, выява твару прападобнай не захавалася.

У гэтай сувязі звернем увагу на фрэску "Святая Еуфрасіння Александрыйская гаворыць са сваім бацькам" і коратка нагадаем яе сюжэт. Еуфрасіння Александрыйская была дачкой заможных бацькоў, але, як і Еуфрасіння Полацкая, самастойна і насуперак волі бацькоў абрала шлях не замужжа, а манаства, прычым дзеля гэтага яна пайшла ў мужчынскі манастыр (каб бацька яе не змог знайсці), дзе утаіла, што яна жанчына. Бацька Еуфрасінні Александрыйскай Пафнуцій беспаспяхова шукаў сваю дачку і адчуваў вялікую самоту з-за яе страты. У манастыры Еуфрасіння працьвіла 38 гадоў. Перад смерцю Еуфрасіння адкрылася свайму бацьку, і яе зварот да бацькі падвярджае глыбокую эмалійную сувязь з ім. Еуфрасіння Александрыйская літаральна сказала:

Сцэна з Жыція прападобнай Еуфрасінні Александрыйскай "Св. Еуфрасіння размаўляе са сваім бацькам". фрэска келлі Еуфрасінні Полацкай у Спаскай царкве [Сарабянов, 2016, ил. 452, с. 447]

“Усемагутны Бог уладкаваў мой лёс па волі Сваёй і выканану маё жаданне; зараз я дасягнула канца сваіх подзвігаў і прайшла манаскі шлях не сваімі высілкамі, але з дапамогай Таго, Хто ахоуваў мяне сярод варожых сеций; я не жадаю, каб ты далей сумаваў па сваёй дачце. Я – Еўфрасіння, дачка твоя, ты ж – мой бацька. Я – тая, якую ты шукаеш. Я дзеля любові да Бога пакінула цябе, сваіго бацьку, усю спадчыну і часовага жаніха і прыйшла сюды, утаяўшы, што я – жанчына. Цяпер прашу цябе: не дазваляй, каб хто-небудзь іншы, акрамя цябе, здзейсніў амавенне цела майго; яшчэ малю цябе, выканай абяцанне, якое я дала настаяцелю гэтага прыстанку: калі я прасіла яго прыняць мяне сюды, то сказала, што ў мяне вялікая маё масць, якую я маю намер ахвяраваць на гэты прыстанак, таму выканай маё абяцанне, унясі засташуюся маё масць у гэты манастыр і памаліся за мяне” [Жытіе... 2004, с. 509].

Фрагмент сцэны “Св. Еўфрасіння размаўляе са сваім бацькам”

Нагадаем, гэтая размова адбылася пасля доугага часу, на працягу якога бацька не мог змірыцца са стратай дачкі. Менавіта свайму бацьку Пафнущю Еуфрасіння Александрыйская давярае здзейсніць апошні абраад, бо вельмі шанавала яго, любіла і спадзявалася на прабачэнне. Прабачэння ў свайго бацькі праз свае ўчынкі, відаць, прасіла і Еуфрасіння Полацкая, і дзеля гэтага яна адбудавала адмысловую пахавальню, аб гэтым жа сведчаць невербальныя знакі, перададзеныя мастаком на згаданай фрэсцы.

Вернемся да згаданай фрэсцы. Мастак, які адлюстравау выяву бацькі Еуфрасінні і самой святой, дакладна перадау эмоцыі ад доугачаканай сустрэчы. Жэсты рук, нахіл галавы і палажэнні цел сведчаць пра глыбокі трагізм развітальнай размовы. Рысы твару Пафнущя мастак напісау вельмі дакладна, бацька глядзіць на дачку са смуткам і жалобай. У адрозненне ад партрэта бацькі твар прападобнай Еуфрасінні Александрыйскай напісаны мастаком вельмі умоуна. Нарад ў гэты факт з'яўляецца выпадковасцю, хутчэй за ўсё мастак наумысна не засяроджвау увагу на рысах твару жанчыны-суразмоуцы. Чаму так? Пастараемся даць адказ.

Мастакі, якія рабілі роспісы Спаскай царквы, дакладна паутаралі рэальныя дэталі інтэр'еру і прадметы, якімі карысталіся. Напрыклад, на фрэсках адлюстраваны выявы ключоў ад замку XII ст., інтэр'еры, тагачасныя дэталі адзення, упрыгажэнні і узбраенне ваяроу. Партрэтныя выявы святых таксама носяць рысы індывідуальнасці. Таму, на нашу думку, магчыма выказаць версю аб падабенстве выяў нябесных апекуноў Еуфрасінні Полацкай і яе бацькі Георгія з рэальнымі людзьмі, у тым ліку і аб партрэтным падабенстве. Як выглядала нябесная патронка прападобнай — Еуфрасіння Александрыйская, — нават у часы XII ст. никто не ведаў, але мастак, як мы паказалі вышэй, мог быць асабістая знаёмы з Еуфрасінній Полацкай і яе бацькам. У сувязі з гэтым чаму не дапусціць, што на фрэсцы прататыпам партрэтных выяў Еуфрасінні Александрыйскай і Пафнущія з'яўляюцца полацкі князь Георгій і яго дачка-княжна?

Яшчэ раз падкрэслім, гаворка не ідзе пра сюжэт, які намі пераказаны вышэй, бо тут няма ніякіх сумненняў аб яго тоеснасці, але мы гаворым пра магчымае партрэтнае падабенства з рэальнымі людзьмі. Эмпатыя,

якая перададзена праз палажэнне цел, жэсты рук суразмоуцау, падкрэсленая эмацыйнасць і психалагічная напружанасць паміж суразмоуцамі, дэталізацый твару бацькі Еуфрасінні вельмі нагадваюць няпростыя і глыбока асабістыя размовы полацкай князёуны Прадславы са сваім бацькам і яго звартом да дачкі: “*Гора мне, дзіця маё! Што ж учынила ты мне, прынёсши душы маёй смутак! Што ж раней не казала ты мне на меру свайго? Дзіця маё салодкае, жаль агортвае сэрца маё! О гора мне, дзіця маё мілае! Як абліне твяя дабрыня спакусы варожкя?* Ужо трэба мне плакаць душою маёю аструпянялай да Госпада Бога майго, каб увайшла ты у Царства Яго!” Праз пэуны час няпростая размова бацькі з дачкай паутарылася, падставай для яе з’явіўся адыход у манастыр другой дачкі князя, Гардзіславы: “*Дзіця маё, што ты учынила! Дадала ты сэрцу майму жалю да жалю і смутку да смутку!*”

Да выказанай версіі трэба зрабіць некаторыя дадатковыя тлумачэнні. Варта памятаць, што мы не можам упэунена сцвярджаць, што быў жывы бацька Еуфрасінні ў часы роспісу Спaskай царквы, пры гэтым ён жыў (і, відаць, памёр) як свецкі чалавек і яго магчымы партрэт мог мець выразныя рысы індыўідуальнасці. У дачыненні да Еуфрасінні згадаем, што яна з’яўлялася ігуменнія, таму наумысна разрывала усе сувязі са свецкім жыццём і аддавала перавагу служэнню Богу. Манаскі подзвіг прадугледжвау скарэнне цялеснай індыўідуальнасці. Таму мастак наумысна не засяроджвау увагу на рысах твару жанчыны-суразмоуцы, як, дарэчы, і на многіх іншых сюжэтных фрэсках Спaskай царквы.

Апошнім часам з’явімся аргументы на карысць таго, што “свекасць” Георгія Усяславіча пасля яго смерці доўжылася нядоуга. Існуе меркаванне, што бацька Еуфрасінні быў ушанаваны як святы, аб чым сведчыць віслая актавая пячаць з надпісам у яго гонар і з аtryбутамі яго святасці [Петров, 2020, с. 9].

Эвернем увагу, што парадная пячаць Еуфрасінні Полацкай таксама утрымлівала выяву Еуфрасінні Александрыйскай, але па нейкай прычыне твар святой на ёй зарэтушаваны вострым прадметам! Гэта значыць, што пасля таго, як быў зроблены адбітак на свінцовой нарыхтоўцы, нехта наумысна, адразу што пазней, нанёс гэтую рэтуш. Прыведзеныя

факты, на наш погляд, нельга лічыць выпадковасцю: рысамі яскравай індывідуальнасцю працадобная Еуфрасіння Полацкая імкнулася надзяляць толькі свае тварэнні — гэта значыць усё, створанае ёю і па яе даручэнні для жыцця вечнага, але пры гэтым яе уласная асаба і усё, што з ёй звязана, павінны былі заставацца ў цені зямнога жыцця.

Карыстаючыся логікай прыведзеных вышэй разважанняу, выкажам яшчэ адно меркаванне: магчыма, партрэтная выява святой Еуфрасінні Александрыйскай, фотаздымак якой з царквы Спаса мы прыводзілі у першай главе, можа утрымліваць пэуныя рысы падабенства з Еуфрасінній Полацкай. Гэтае меркаванне не пацвярджаецца доказамі, але дакладная рэканструкцыя партрэтнай выявы Еуфрасінні Полацкай усё ж магчымая на падставе антрапалагічных харктарыстык, паколькі рэшткі працадобнай не праста добра, але выдатна захаваліся. Мышчы працадобнай — гэта прыклад адзінных захаваных і атрыбутаваных парэшткау з усяго княжацкага роду Рагвалодавічаў. Але гэта ужо пытанне іншага парадку.

У цэлым, па нашым назіранні, мастацтвазнаўцы пакуль што не у поунай меры асэнсавалі экспрэсіуны харктар некаторых сюжэтаў фрэсак Спаскай царквы, якія нават па манеры выканання апярэджаўвалі свой час. Гэта той самы выпадак, калі мастакі усё больш адыходзілі ад акадэмічнай канстанцінопальской манеры выканання і ў роспісах храмаў усё больш выкрытылізоўваліся рэгіянальныя рысы. З аднаго боку, гэта адпавядала агульным тэндэнцыям таго часу: у XII ст. на тэрыторыі Старажытнай Русі канстанцінопальская спадчына зведвае усё больш радыкальную перапрацуку з улікам мясцовых традыцый [Лазарев, 2000, с. 84]. Мастакі рашуча аддаюць перавагу графічным сродкам выражэння. Каляровая гама фрэсак становіцца больш насычанай, вобразы становіцца больш выразнымі і моцнымі па ўздзеянню. У гэтай сувязі фрэскі Спаскай царквы па манеры выканання вылучаюцца найбольш яскрава і максімальна набліжаюцца да эмацыйнага успрыння чалавека, выклікаюць эмпатию, моцна уражваюць. Пры гэтым реалізм выяу усё ж пакідае месца для мастацкіх фантазій, якія знаходзяць месца ў апісаных вышэй сюжэтах з вослікам, падобным на каня, і сюжэце з зялёнім канём. Сюды ж дададзім і сюжэт з бэжавым сланом.

Уваскресенне язміл; унізе намалюваны слон. Ростис усходняга скла зводу нартекса. Фреска Спаскай церкви ў Полацку [Сарабьянав, 2016, ил. 229, с. 231]

Зауважым яшчэ адзін патранімічны аспект, які мог накласці моцнае уражанне на сістэму каштоунасных арыенціраў праладобнай. Яе самы дарагі чалавек, яе бацька, як і многія яе родзічы, сталі ахвярай міжкняжацкіх усобіц, і гэта не магло не пауплываць на практычную скіраванасць дзеянасці Еўфрасінні Полацкай. Пагэтаму яна вучыла людзей пакорлівасці і разважлівасці, а перад паломніцтвам у Святую зямлю Еўфрасіння пакінула запавет, які актуальны і ў сучасныя часы: *“Видѣши же стадо божественных овец совокуплено множество, радовашся им, яко своему спасению; на всякъ день учащие терпѣнию, воздержанию; умыя же учащие душевней чистотѣ и бесстрастію телесному, говѣнію благообразну, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну, ядению и питию безмолвну, при старѣйшихъ — молчати, мудрѣйшихъ — послушати, ко старѣйшимъ — покорени, къ точнымъ и меньшимъ — любовь безъ лицемѣрия, мало вѣщати, а множайшее разумѣти”* (“Бачыла сабранымі ў статакъ множества Божыхъ авечак,

радавалася яна ім, як свайму збаўлению; усялякі раз вучыла яна іх
цярпенню і ўстрыманню; юных вучыла душэунай чысціні і цялеснай
стрыманасці, добропрыстойнаму благавенню, сцілым паводзінам,
каб гаварылі яны смірэнна, каб слова іх былі благачынныя, каб елі і пілі
яны маўкліва, пры старэйшых маучалі, мудрых бы слухалі, старэйшым
пакараліся, да роўных і меншых некрываючы любоу мелі, вучыла
менші гаварыць, а больш думадзь") [Житие и подвижничество...].

На нашу думку, гэты запавет застанецца актуальным на учасці

ГЛАВА 7

ЗАМЕСТ ПАСЛЯСЛОУЯ

Зрабіць гэтую главу мянэ натхніл вынокі праведзеных шматлікіх міждысцыплінарных даследаванняў. У свеце новых гістарычных крыніц сёння з'явілася магчымасць паглядзець на спадчыну Еуфрасінні Полацкай як рэальны гістарычны асобы, чалавека свайго часу, удакладніць яе жыццёвы шлях на нашай зямлі. Таму ў гэтай главе я наумысна адмауляюся ад разважанняў і не выкарыстоўваю прыслоуе “верагодна”, хоць у некаторых момантах, пра якія сказана вышэй, усё ж не пакідаю такоі магчымасці.

Дзейнасць працадобнай на Полацкай зямлі, прадстаўленая у гэтым аглядзе, запаўняе шэраг прабелуя яе біяграфіі, якія не пазначаны ў Жыцці ўнікальных асобаў, але некарэктна трактаваліся даследчыкамі. Выдатна разумею правакацыйны патэнцыял некаторых сцвярджэнняў. Усе доказы і аргументы прыведзены вышэй па тэксце папярэдніх глау, і дасціпны чытач можа убачыць ступень іх аргументаціі. Яшчэ раз паутару, што галоўнай сваёй мэтай бачу паказ рэальны асобы, жанчыны, якая жыла ў сваім часе і кіравалася як штодзённымі, так і адвечнымі патрэбамі. Любы высокі кіраунік, а Еуфрасіння Полацкая належала да гэтага кола, вымушаны займацца адміністрацыйнымі, арганізацыйнымі і фінансавымі пытаннямі, наладжваць сувязь з рознымі людзьмі для вырашэння актуальных задач. У пэўным сэнсе і мне даводзіцца дапаўняць гістарычныя факты ўласным досведам, як даследчыцкам, так і адміністрацыйным. Таму ў гэтай главе дазволю зрабіць толькі канстатацыю, а ступень яе імавернасці пакідаю на суд чытатчыка.

Дзяцінства працадобнай прыйшло ў княжацкай сям'і у Полацку, дзе яна і нарадзілася. Дзячынка была выхавана ў традыцыях хрысціянскай міфрадзейнасці і маралі. Бацькам Прадславы (такое ў яе было імя ад нараджэння) быў адзін з двух малодшых сыноў легендарнага полацкага князя Усяслава Брачыславіча (1044–1101) — Георгій Усяславіч, а маш — княгиня Сафія. Дзячынна расла ў часы бесперапынных княжацкіх міжусобіц, якія у сучаснай гістарыяграфіі атрымалі назыву феадальнай ці палітычнай раздробленасці. Хрысціянскія запаветы нярэдка парушаліся

самімі князямі, і перад маладой князёунай пауставалі прыкрыя і зусім не хрысцянская учынкі некоторых яе родзічаў. У гэты час на Полацкай зямлі распаусюджваўся культ князёу-страстацерпца Барыса і Глеба, якія сталі ахвярнымі сімваламі братазабойчай вайны. Апавяданні пра іх ня-рэдка можна было пачуць ад духоўнага настаўніка Прадславы, полацкага епіскапа Міны. Да таго ж дэячынка мела павышаную цікаўнасць да чытання богаслужэбнай літаратуры і нямала здзіўляла сваімі здольнасцямі бацькоу.

Абрэз працадобнай Еўфрасінні Полацкай з жыццем у 14 клямках. Іканапісец Т. Жук. Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр, 2006 г. [Полоцкое Радование, 2010, ил. на с. 5]

Шлюбныя справы у княжацкай сям'і адпавядалі выключна памітычным мэтам і разлікам, і іх заусёды вырашау бацька. Калі прыйшло час і наспела патрэба выдаць Прадславу замуж, а бацькі сталі шукаць для яе жаніха, дванаццацьгадовая князёуна звяртаецца да сваёй роднай цёткі і ігуменні, удаве полацкага князя Рамана, з просьбай аб паstryжэнні. Гэтая просьба ішла насуперак волі князя і таму спалохала ігуменню — яна спрабавала пераканаць Прадславу не рабіць задуманага. Аднак Прадслава здолела пераканаць сваю цётку, паказауши досвед і дарослу аргументацыю свайго рашэння. Бацька Прадславы даведаўся аб паstryжэнні дачкі *post factum* і разам з жонкай быў вельмі засмучаны гэтым учынкам дачкі. Імператывамі абранныя манаскага служэння для маладой князёуны з'яўляліся, па-першы, нязгода з другаснай роллю жанчыны у тагачасным грамадстве і, па-другое, жаданне да рэалізацыі свайго творчага таленту. Іншымі словамі, Еуфрасіння імкнулася пакінуць пасля сябе спадчыну, якая застанецца на вякі. А талентау у маладой князёуны сапрауды было шмат. Еуфрасіння паставіла мэтай пашырэнне царкоўных рытуальных практик і далучэнне да іх вялікай колькасці прыхаджан. Праз багаслужэнні і уласныя учынкі прападобная разлічвала на шырокое укараненне норм хрысціянскай маралі, яна імкнулася скілць людзей жыць па божых запаветах.

Застаецца загадкай, якім манастыром кіравала цётка Прадславы, ігуменнія Раманава, але ніяма сумненняу, што гэты манастыр размяшчаўся у Полацку. Прадслава прыняла поstryг і атрымала імя Еуфрасіння у гонар святой Еуфрасінні Аляксандрыйскай. На абранные манаскага імя пауплывала моцнае уражанне ад знаёмства з Жыццем Еуфрасінні Аляксандрыйскай і відавочнае падабенства лёсу і погляду Прадславы і гэтай святой. Спачатку полацкая манахіня Еуфрасіння імкнулася да далейшага пашырэння сваіх ведаў і удасканальвання сваіх здольнасцей. Дзеля гэтага яна пачынае перапісваць кнігі і абірае самы складаны шлях манаскага служэння — затворніцтва. У епіскапа Ілы Еуфрасіння папрасіла для сябе асобае падземнае памяшканне у Сафійскім саборы, так званы каменны галубец, дзе без доступу сонечнага святла стала займацца перапісаннем кніг. Грошы, атрыманыя ад гэтай працы, яна накіроўвае на далейшае развіццё скрыпторыя Сафійскага сабора.

Сафійскі сабор як месца добрахвотніцкага затачэння быў абранны не-выпадков — менавіта тут захоувалася бібліятэка з незлічоным духоуным скарбам. Гэтая бібліятэка была ці не самай вялікай на прасторы Старожытнай Русі і утрымлівала вялікую колькасць царкоўнай літаратуры. Знаходжанне ў галубцы, які размяшчаўся ў галерэі Сафійскага сабора, з'яўлялася адной з форм стоўпніцтва — вышэйшай формай манаскай аскезы. Навыкі працы ў скрыпторыі дапамогуць Еуфрасінні зрабіць уласную праграму фрэскавага роспісу Спаскай царквы, а гады затворніцтва ў падземным памяшканні натхніць Еуфрасінню на узвядзенне аналагічнай пабудовы пры ёй.

Праз пэўны час полацкі епіскап Ілья, воля якога была непахісна і якому не пярэчылі нават полацкія князі, благаслаўляе Еуфрасінню на служэнне ігуменній у Сяльцы, сваёй епіскапскай вотчыне і падвор'і Святой Сафіі. Воля епіскапа патрабавала згоду сямейнага княжацкага савета, куды уваходзілі усе полацкія князі і баяры — самыя упłyўловыя і набліжаныя да князёу прадстаўнікі дружыннага саслоўя. Сямейны савет узначаліў старэйшы на той час у Полацку князь Барыс, дзядзька Еуфрасінні. Па аднадушнаму рашэнню савета Еуфрасіння накіравалася ў Сяльцу, дзе ужо існаваў манастыр, у якім размяшчалася старая драўляная “цэркаўка” Спаса з пахаваннямі полацкіх епіскапаў. Там жа, у манастыры, знаходзіўся новы мураваны храм Святога Георгія, багата аздоблены дэкорам і пабудаваны пад кітларствам бацькі прападобнай, князя Георгія. Тут, у манастыры, прыадобная планавала пабудаваць новую мураваную царкву Спаса замест старой драўлянай.

Па настаўленні епіскапа Ілы Спаскі манастыр неабходна было маштабна ўладкаваць, літаральна узградзіць, што азначала стварэнне манастырскай інфраструктуры з жыллём манахін і паломнікаў, гаспадарчымі пабудовамі у ваколіцах манастыра, узвядзенне новай царквы Спаса. Дзеля гэтага Еуфрасінні былі патрэбны фінансавыя рэсурсы, і немалыя. Аснову скарбу, які прынесла з сабой Еуфрасіння у манастыр, складалі кнігі. Сами па сабе яны каштавалі вельмі дорага, але не такі скарб быў патрэбны для будаўніцтва храма і набыцця царкоўнага начыння. Кнігі хоць і былі рухомым капиталам, але найперш з'яўляліся асновай духоунаага удасканальвання насе́льніц манастыра. І гэты капитал Еуфрасіння так-

сама збиралася павялічваць. Урэшце, яна здолее стварыць самую вялікую у Старожытнай Русі бібліятэку богаслужэбнай літаратуры.

Крыніцы финансавых паступленняў залежалі ад магчымасцей і волі яе бацькі, князя Георгія. Палітычныя падзеі 1128—1129 гг. склаўся не на карысць финансаваму дабрабыту княжацкай сям'і, да таго ж Георгій ужо пабудаваў багата аздобленую пахавальню у манастыры. Еуфрасіння спадзявалася, што для ўладкавання свайго манастыра яна можна выкарыстаць пасаг яе сястры Гардзіславы пры умове яе пострыгу. Так, Еуфрасіння запрашае сястру у манастыр для “навучання грамаце”, пад якой разумелася паглыбленае вывучэнне тэкстаў богаслужэбнай літаратуры. Духоунае навучанне закончылася пострыгам Гардзіславы пад імем Еудакія, і Еуфрасіння абвяшчае свайму бацьку, што і другая дачка абрала шлях манскага служэння. Гэтае паведамленне зноу было прынята князем Георгіем з вялікім смуткам і жалем. Ён наракае, што не такую долю рыхтаваў для сваіх дачок. Але і надзеі Еуфрасінні на тое, што грошай ад княжацкага пасагу яе сястры хопіць на будауніцтва новай царквы, не спраудзіліся. Вырашыць няпростую ситуацыю дапамагла стрыечная сястра Еуфрасінні — Звенислава, якая была дачкой полацкага князя Барыса. Звенислава сама звярнулася да Еуфрасінні з просьбай аб паstryжэнні і прыняцці яе у манастыр. Тут яна атрымала імя Еупраксія. З сабой у манастыр князёуна прынесла залатыя рэчы і дарагое аддзенне, усяго гэтага павінна было хапіць на згаданыя манастырскія патрэбы. Так Еуфрасіння пачала падрыхтоўку для будауніцтва царквы, а дзеля гэтага перш-наперш ёй трэба было перанесці рэшткі полацкіх епіскапаў са старой драўлянай царквы Спаса у пабудаваную яе бацькам царкву-пахавальню. Невядома, чаму гэта не было зроблена раней, але сярод “епіскапскай браціі” былі і рэшткі епіскапа Міны (1105—1116), першага духоунаага настаўніка працадобнай.

Палітычнае і ваеннае супрацьстаянне Полацку з Кіевам у 1129 г. прывяло да беспрэцэдэнтнай падзеі — высылкі полацкіх князёў у Візантію. Пераможца супрацьстаяння, кіеўскі князь Мсціслаў, садзіць на княжэнне у Полацку свайго сына Ізяслава. Разам з усімі полацкімі князямі у Візантію былі накіраваны бацькі працадобнай — князь Святаслаў-Георгій і яго жонка Сафія. Далейшы лёс большасці полацкіх князёў не-

вядомы, захаваліся толькі звесткі, што яны мужна і з гонарам ваявалі на баку візантыйскага імператара з сарацынамі (арабамі). На радзіму бацькі Еуфрасінні з Візантыйскімі жывымі ужо не вярнуліся.

У год высылкі князёу (1129 ці 1130) у ігуменіі ужо былі сродкі на далейшае уладкаванне свайго манастыра. Еуфрасіння пачынае будаўніцтва новай царквы у гонаре Усеуладнага Спаса і запрашае для гэтага таленавітага дойліда Іаана. Старая драўляная “цэркаука” Спаса на той час спыніла сваё існаванне, падчас археалагічных раскопак зафіксаваны сляды пажару, якія сталі асноунай прычынай яе знишчэння.

Дойлід Іаан паходзіў з манахаў княжацкага Барысаглебскага манастыра, які быў размешчаны на левым беразе Дзвіны пры вусці ракі Бельчыца. Дагэтуль дойлід пабудаваў у гэтым манастыры дзве царквы — Пятніцкую і Барысаглебскую. Еуфрасіння назірала за яго творчасцю і была упэўнена, што гэты майстар здолеў увасобіць у новым храме усе яе пажаданні. Іаан прыйшоў да Еуфрасінні у статусе волытнага *прыстаўніка* над царкоўнымі будаўнікамі. Тэрмін “прыстаўнік” азначаў, што дойлід меў шырокія паўнамоцтвы і узнічальваў будаўнічыя арцелі, вырашаваў гаспадарчыя пытанні іх матэрыяльнага забеспячэння і дзейнасці, выконваў шмат іншых адміністрацыйных абавязкаў. У гэтай справе ён быў сапраудным прафесіяналам, і Спаская царква была пабудавана за неверагодна кароткі тэрмін — адзін будаўнічы сезон, які доўжыўся 30 тыдняў (7,5 месяцаў) — з красавіка па кастрычнік.

Па задуме праладнай храм павінен адлюстроуваць ідэалы манаскага служэння Богу (духуунага гарэння) і вобраз Нябеснага Іерусаліма. Функцыянальна царква спраектавана як пахавальня і рэлікварый. Акрамя таго, Еуфрасіння задумала стварыць у храме свою ўласную праграму Фрэскавага роспісу. Фрэскі павінны адлюстроуваць адабраныя ёй сюжэты з багаслужэбнай літаратуры і знаёміць з імі шырокія кола наведвальнікаў царквы, полацкіх прыхаджан. Для гэтага Еуфрасіння абапіралася на вялікую колькасць царкоўных кніг: мінагогій (ілюстраваных зборнікаў жыцця святых), псалтыроу, сінаксарыяу (пролагау) з розных рэгіёнаў хрысціянскага свету. Для папаўнення манастырскай бібліятэкі яна накіроувала паломніцтва ў землі Візантыйскі і Рыма. Адзін з полацкіх вандроунікаў, Віскоша, пакінуў свой аутограф у саборы

Сан Марціна у тасканскім горадзе Лука (Італія). У бібліятэцы прападобнай была сабрана літаратура з усходніх і заходніх абласцей Царквы, а сюжэты фрэскавага роспису аб'ядноувалі выявы святых князёў-пакутнікаў з розных частак хрысціянскага свету — Барыса і Глеба, Вацлава Чэшскага і Рамана. Росписам храма зімаліся мастакі з Грэцыі, адзін з іх, грэк па імемі Онісім, назаўжды застаўся у Палацку і прыняў сан папіна (святара). Еуфрасіння уласна рабіла суправаджальныя подпісы, і у гэтым ёй дапамагалі навыкі працы у скрыпторыі.

Дойлід Іаан увасобіў у царкве Спаса усё тое, што яму замовіла ігumenня. Храм быў пабудаваны ў пачатку 1130-х гг. і атрымаў багаты зневінны дэкор, аналагу якому не было у старафранцузскім дойлідстве. У падзямелеў адной з галерэй храма была зроблена маленькая царква у гонар Святога Георгія, нябеснага апекуна яе бацькі. У гэтым жа храме змяшчалася аркасоль, у якой быў уладкаваны рэшткі самога князя Георгія, прывезенныя з Візантыі. Падземны храм зроблены на манер вядомага каменнага галубца у Сафійскім саборы, дзе Еуфрасіння раней жыла ў затворніцтве і перапісала кнігі.

Глыбокая эмацыйная сувязь з бацькамі перададзена у фрэсцы Спаскай царквы “Святая Еуфрасіння гаворыць са сваім бацькам”. Алегарычнымі прататыпамі герояу на ёй з’яўляюцца постаці самой Еуфрасінні Палацкай і яе бацькі Георгія. Эмпатыя, у якую мастак падзяляе суразмоуцау, перадае десную эмацыйную сувязь паміж бацькамі і дачкай, адлюстроўвае рэальныя пакуты, якія прынесла Еуфрасіння сваім выбарам роднаму чалавеку.

Разам з сваімі сёстрамі Еуфрасіння зімалаася уладкаваннем Спаскага манастыра, і шмат увагі яна надзяляла іх духоунаму выхаванню. Спачатку не праста было падабраць патрэбныя слова для настаўлення сяцёў, шмат высілак каштавала прападобнай скіраваць іх на цярністы шлях манаскага служэння і аскезы. Мела месца і расчараванне ў іх стараннісці, і нараканні на іх з боку Еуфрасінні, але прападобнай уда-лося усё ж зрабіць з сваіх сяцёў, Еудакіі і Еупраксіі, сапраудных паплечніц. Дзеля гэтага Еуфрасіння настаўляла іх шматлікімі прыкладамі з жыццінай літаратуры і называла спакусы, якія трэба пераадолець. У гэтым выхаванні і раскрываеца сутнасць тэрміна “навучанне” у мана-

стры, пад якім трэба разумець духоуна-асветніцкую дзейнасць. Што тычыцца школ як адукатыйных устаноу пры манастырах, то такой патрэбы у часы прападобнай яшчэ не было, як і не будзе на працягу наступных трах стагоддзяу.

Далейшым крокам Еуфрасінні з'яўляецца будауніцтва царквы Багародзіцы у Барысаглебскім мужчынскім манастыры на рацэ Бельчыцы. На той момант імя Еуфрасінні Палацкай і яе дзейнасць сталі вядомы далёка за межамі Палацкай зямлі. Еуфрасіння будзе новую царкву у манастыры, дзе дагэтуль дойлід Іаан пабудаваў два храмы (Пятніцкую і Барысаглебскую царкву), а для яе аздаблення збірае экспедыцыю у Канстанцінопаль на чале са сваім слугой Міхailам. У візантыйскага імператара Еуфрасіння замовіла абрэз Святой Багародзіцы — адзін з трох абрэзоў, напісаных евангелістам Лукой яшчэ пры жыцці Святой. Імператар Мануіл па просьбe Еуфрасінні адправіў у Эфес семсot сваіх воінаў і прынёс абрэз Святой Багародзіцы у Царград, а патрыярх Лука сабраў епіскапаў і увесь саборны прычт Святой Сафіі, благаславіў і перадаў абрэз Святой Багародзіцы слузе прападобнай.

Гэты абрэз насілі кожны аўтарак па цэрквах Палацка. Такую традыцыю на манер пачытання абрэза “Багамацеры Адэлітры” манастыра Адыгон — галоунага манастыра сярэднявечнага Канстанцінопаля — Еуфрасіння заснавала у Палацку.

У той жа час у Палацку працуе таленавіты майстар-злотнік Лазар Богаша. Разам з прападобнай ён збірае рэліквіі для задуманага Еуфрасіннія Крыжка-рэлікварыя, які яна даручыла яму зрабіць. Адзін з рэспандэнтаў Лазара быў вікарый Канстанцін з грэчаскага горада Керамас (сёння гэта г. Орэн, Турцыя). Яго пасланне разам з хрысціянскімі рэліквіямі было дастаўлена ў Палацк на месца, дзе жыў і працаваў над стварэннем Крыжка ювелір Лазар. Сёння гэта тэрыторыя адпавядае размешченню галоунай плошчы Палацка з прылеглымі тэрыторыямі, а ў часы Еуфрасінні тут размяшчаліся кварталы заможных ювеліраў, пераважна злотнікаў. У 1161 г. Крыж быў зроблены і з таго часу па запавету Еуфрасінні павінен быў захоўвацца ў Спаскай царкве. Крыж сёння лічыцца галоунай святыннай беларускага народа, яго адноўленая копія захоўваецца ў Спаса-Еуфрасіннеўскім стаурапігіяльным жаночым манастыры.

Еуфрасіння з'яўлялася уласніцай некалькіх актавых пячацяў. Гэтымі пячацямі замацоўваліся розныя дакументы ад яе імені. Сёння вядома дэве пячаці працадобнай, знайдзенныя падчас археалагічных раскопак у Спас-Праабражэнскай царкве — парадная (манастырская) пячаць і асабістая. На асабістай пячаці і на Крыжы працадобнай нанесена некананічнае імя Еуфрасінні — *Офрасіння*. Імем з таким вымаулением наракаліся манахіні ў Полацку і Ноугародзе. У той час у Полацку практычна усе мужчынскія і жаночыя імёны, якія сёння ў рускай і беларускай мовах пачынаюцца з галоснай літары “а”, вымауляліся з пачатковай літары “о”, што адлюстроувае яскравую асаблівасць маўлення ў Полацку у XII ст., і не толькі. На тэрыторыі Полацкай і Ноугародскай зямель у XII ст. існавалі выразныя фанетычныя адрозненні ў вымаулении мужчынскіх і жаночых імёнаў на “о” (*Офрасіння, Онісім, Оксенія і інш.*), оканне пры вымаулении пачатковай літары многіх імёнаў было спецыфічным адрозненнем полацка-наугародской гаворкі таго часу. На параднай пячаці адлюстравана кананічнае імя працадобнай — *Еуфрасіння*. Гэтым варыянтам імя працадобнай мы павінны карыстацца і сёння.

Дзякуючы руплівым намаганням Еуфрасінні абодва полацкія манастыры былі добра уладкаваны і аздоблены. Заснаванне працадобнай княжацкіх пахавальняў для полацкіх Рагвалодавічаў функцыянальна было звязана з манастырамі у Канстанцінопалі для уладароў дынастыі Комніных. Крыж Еуфрасінні таксама з'яўляўся часткай рытуальнага дзеяння, якое паутасала цырымонію вынасу Крыжа канстанцінопальскага Маркавага манастыра.

Напрыканцы жыцця для Еуфрасінні настаяу час здзейсніць мару сапрауднага хрысціяніна — адправіцца ў паломніцтва ў Святую зямлю. Гэтае выпрабаванне, што добра разумела працадобная, азначала шлях у аднін бок. Напярэдадні свайго ад'езду яна абвясціла “усёй браціі” з ліку полацкіх князёў і баяр аб сваім рашэнні. На развітанне з Еуфрасінніяй прыязджая яе “любы брат”, полацкі князь Вячаслав, з жонкай і дочкамі. Імя гэтага князя у летапісах іншае — Вячка Святаславіч. Дэве яго дачкі, Кірыяна і Вольга, былі пляменніцамі працадобнай, па яе настаўленні прынялі пострыг і назаўсёды засталіся у Спаскім манастыры. Кірауніцтва двумя сваімі манастырамі — Спаскім і Барысаглебскім — Еуфрасінні

даручыла сваёй сястры Еўдакі. Гэтым учынкам Еўфрасіння забяспечыла пасля сябе трывалае развіццё двух полацкіх манастыроў. Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр спыніў існаванне у віхурах рэвалюцыйных падзеяў пачатку XX ст., славная гісторыя Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра працягваецца і зараз.

У паломніцтва Еўфрасіння накіравалася са стрыечнай сястрой Еупраксіяй і родным братам Давыдам. Развітацца з ёй прыйшло усе пачачане.

У 1910 г. мошчы працадобнай Еўфрасінні Полацкай вяртаюцца на радзіму. Духоўныя традыцыі манаства ў Полацку і галоўнае матэрыяльнае стварэнне Еўфрасінні Полацкай — Спаская царква — застаюцца ненавічэрпнай крыніцай вывучэння і спасціжэння яе спадчыны.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Дзе шукаць вытокі шматлікіх навацый, на якія так багата творчая спадчына Еуфрасінні Полацкай? Адказ адназначны: у яе асабістай волі і здольнасцях, якія дазволілі праладобнай матэрыялізаваць у рэчах, пабудовах і іх аздабленні, а таксама у рытуальных практиках унікальны свет хрысціянскіх каштоунасцей. Яе уяуленні аб хрысціянскіх каштоунасцях заснаваны на вывучэнні усёй даступнай богаслужбнай літаратуры свайго часу (мінаглій, псалтыроу, пролагау і інш.) з багацейшай на той час полацкай бібліятэкі — ці не самай буйной на прасторах Старажытнай Русі. Еуфрасіння не толькі значна пашырыла бібліятэку пры Спаскім манастыры, куды яна перанесла частку кніг, асноуны свой скарб, але стварыла у Полацку буйнейшы у Старажытнай Русі кнігазбор. Крыніцы паступлення богаслужбнай літаратуры сведчаць аб яе разглінаваных зневісніх сувязях з землямі Канстанцінопалія і Рыма — усходнімі і заходнімі абласцямі Царквы. Для Еуфрасінні Полацкай быў абасалютным прыярытэт маральных каштоунасцей, заснаваны на гуманістычным патэнцыяле хрысціянскага светалогіяду і скіраваны на спыненны братабійчых войнау.

Спаская царква з яўліенца унікальным па сваіму зневіснім выглядзе храмам, яна была пабудавана дойлідам Іаанам па задуме і па даручэнні праладобнай. Многія архітэктурныя навацы ў Спаскай царкве былі увасоблены упершыню (напрыклад, дэкаратыўныя элементы у выглядзе трохлопасцевых какошнікаў ці падземны храм у храме). Дзякуючы ім Спаская царква спалучала тры функцыі: несла сімвалічны маніфест хрысціянскага манаскага служэння, з'яўлялася храмам-пахавальняй і адлюстроўвала вобраз Небеснага Іерусаліма. Іншымі словамі, правобразамі какошніка Спаскай царквы з'яўляўся адмысловы набор сімвалаў, які раскрываў сутнаснае прызначэнне царквы.

Прадстаўліенца верагодным, што праладобная Еуфрасіння Полацкая развіла ідэю затворніцтва ў вышэйшай форме манаскага подзвігу — стоупніцтве. Ідэя стоупніцтва рэалізавана ва ўладкаванні келлі праладобнай, у сюжэтах фрэскавага роспісу, а таксама у будауніцтве падземнага храма ў гонар Святога Георгія. Гэты храм меў дзве функцыі: ён з'яўляўся

пахавальний для бацькі Еуфрасінні, полацкага князя Георгія Усяславіча, і малельний на манер галубца Сафійскага сабора, у якім прападобная здзейсніла свой першы подзвіг паслушэнства. Цалкам верагодна, што галубец у Спaskай царкве быў падобны на адкрыты археалагічна храм у храме пры Сафійскім саборы. Таму, на нашу думку, вытокі традыцыі падземнага храма у храме Спaskай царквы трэба шукаць у Полацку, а канструкцыйныя вырашэнні – у тэхнолагіях будаўніцтва Сафійскага сабора і задачах, якія вырашалі яго дойліды і заказчыкі. Верыфікаваць дадзеную гіпотэзу магчыма пры аднауленні археалагічнага вывучэння Сафійскага сабора як тытульнага помніка манументальнага дойлідства старажытнага Полацка. Спaskая царква прадстаўляецца важнейшай матэрыяльнай крыніцай, якая дазваляе ахарактарызаваць усю паунату дзейнасці і культурнай спадчыны Еуфрасінні. Да ліку архітэктурных помнікаў, створаных пры удзеле прападобнай, трэба далучыць царкву Багародзіцы, якая вядома ў гістарыяграфіі як Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра.

Па прычыне багатых зневінных сувязей у Еуфрасінні Полацкай была неабходнасць у выкарыстанні некалькіх актавых пічацяу, якімі яна замацоўвала дакументы сваім шматлікімі адресатам.

Патранімічны аспект дзейнасці прападобнай знайшоу увасабленне у створанай у гонар Георгія Усяславіча царкве-пахавальні, а глыбока эмацыйная сувязь з бацькам адлюстравана у сюжэце фрэскі са Спaskай царквы “Святая Еуфрасіння Аляксандрыйская гаворыць са сваім бацькам”.

Пошук “ніямуонага” для археолагау полацкага мужчынскага манастыра, памылкова названага ў гістарыяграфіі Багародзіцкім і багата здобленага Еуфрасінній у XII ст., прывёў нас да высновы аб яго тоеснасці з шырокавядомым у пісьмовых крыніцах XVI–XVII стст. манастыром пад назвай *Барысаглеб* (*Глеба-Барыса* або *Прачыстай Божай Мацеры і Святых пакутнікаў Барыса і Глеба*). Гэты манастыр з'яўляўся княжацкім і размяшчаўся ў Бельчыцы на левым беразе Заходній Дзвіны. Ён прайснаваў да пачатку XX ст. Такім чынам, працяг археалагічнага вывучэння храмау гэтага манастыра можа прывесці да новых цікавых адкрыццяў спадчыны Еуфрасінні Полацкай.

У дачыненні да некананічнага імя *Офрасіння*, зафіксаванага на шэрагу уласных пячаяу працялобнай і на яе Крыжы-рэліквары, варта адзначыць, што жаночае імя *Офрасення* (па-руску *Офросения*) нельга лічыць унікальнай з'явай, характэрнай толькі для жыхароў Полацкай зямлі. Гэтае імя, прынамсі, выкарыстоўвалася жыхарамі Наугародчыны. Улічваючы памежнае размяшчэнне Полацкай і Наугародскай зямель, а таксама этнічную (крывіцкую) роднасць з жыхарамі Пскоўскай зямлі як складовай часткі апошняй, не выглядае дзяўчынским выкарыстанне гэтага імя на суседніх тэрыторыях. Па гэтай прычыне мы ведаем аб факце існавання старадаўняга жаночага імя *Офросінія* (*Офросения*), якое на сучаснай беларускай мове гучыць з улікам асаблівасцей маулення XII ст. як *Офрасіння* (*Офрасення*). Больш за тое, імя *Офрасіння* (*Офрасення*) уваходзіла ва устойлівы сярэдневяковы жаночы антрапамінікон Полацка і Ноугарада. У сучаснай беларускай мове выкарыстоўваецца жаночае царкоунае імя *Еуфрасіння* і яго “свецкі” варыянт *Ефрасіння*. Такім чынам, у дачыненні да спадчыны працялобнай адзінным магчымым з'яўляецца выкарыстанне яе шырокавядомага імя — *Еуфрасіння Полацкая*. У гістарычным кантэксце, пры разглядзе дзейнасці працялобнай у рэаліях XII ст., магчыма выкарыстанне варыянта *Офрасіння* (па-руску — *Офросінія*), але з неабходнымі ўдакладненнямі.

Палаchanе, наугародцы і пскавічы у XII ст. вымаулялі мясцоўсяя імёны з пачатковай літарай “о” і з відавочным оканнем. Спрабы падмініць імя *Офрасіння* “згодна правапісу сучаснай беларускай мовы” на імя *Афрасінія* і штучна накласці яго на рэалі XII ст. цягне за сабой прызнанне усведамлення яго носьбітамі выразнай “беларускасці” у тыя часы, калі яе аб'ектыуна не магло існаваць. Дзяуна, але такія спрабы сэння робяцца ў гістарыяграфічнай і медыйнай прасторы.

На падставе *наяўных* гістарычных крыніц варта прызнаць, што асветніцкая дзейнасць для шырокага кола палаchan у XII ст. адбывалася не праз школы пры манастырах (іх на той час яшчэ не магло існаваць), а праз іншыя практикі. Да іх у шырокім сэнсе трэба аднесці дзейнасць Еуфрасінні Полацкай па распаўсюджванню хрысціянства праз кіттарства над жаночым Спаскім манастыром, у якім яна была ігуменнія, і праз уладкаванне і аздабленне новага,

з высокім княжацкім статусам праваслаунага цэнтра — мужчынскага Барысаглебскага манастыра. Гаворачы сучаснай мовай, акадэмічныя кампетэнцыі працяўнай былі рэалізаваны у асветніцкай дзейнасці праз увасабленне уласнага досведу па распаусюджванні і замацаванні на Полацкай зямлі хрысціянскага светапогляду. Яна была аўтарам глыбока прадуманай праграмы фрэскавага роспісу Спaskай царквы, пабудаванай на аналізе важнейшых тэкстаў богаслужэбнай літаратуры з розных куткоў хрысціянскага свету. Гэтыя тэксты апасродкована раскрываліся перад прыхаджанамі праз вобразныя выявы і подпісы да іх. Еўфрасіння знайшла спосаб данесці Слова Божае да людзей праз пропаведзі і сюжэты фрэскавага жывапісу. Тут прайяўляецца духоўна-асветніцкі патэнцыял манастыра Еўфрасінні праз *далучэнне* прыхаджан да хрысціянскіх каштоўнасцей. Дзеля гэтага працяўнай скарысталася сюжэтамі богаслужэбнай літаратуры (фрэскі Спaskай царквы раскрываюць ідэалагічную праграму яе працяўніцкай дзейнасці).

На аснове богаслужэбных тэкстаў працяўнай быу створаны пантэён агульнахрысціянскіх каштоўнасцей, які звязваў Канстанцінопаль і Рым. У дадзеным кантэксце не трэба забываць, што у часы працяўнай царкоўной (богаслужэбной) літаратуры была адзінай крыніцай мудрасці і успрыняцця будовы свету, а імператыў першынства маральных нормаў хрысціянства у часы сярэднявечных міжкняжацкіх усобіц застаецца актуальным і па сённяшні дзень — і на Захадзе, і на Усходзе.

Па замове Еўфрасінні Полацкай ювелірам Лазарам Богшам створаны знаміты Крыж-рэлікварый (1161 г.), які сёння лічыцца нацыянальнай рэліквіяй беларусаў. Для аздаблення Крыжа спатрэбіліся хрысціянскія рэліквіі, сабраныя ў Святой зямлі (Палесціне) і ў Візантыі. Знойдзеная у Полацку свінцовая актавая пячаць вікарый Канстанціна з гэчаскага горада Керамаса (сёння гэты горад знаходзіцца на тэрыторыі Гурція) удакладніле нашы уяўленні аб геаграфіі камунікацыі Еўфрасінні Полацкай: полацкім адрасатам вікарый быу ювелір, які праражываў на тэрыторыі Вялікага пасада Полацка. На нашу думку, гэтым адрасатам з'яўляўся знаміты полацкі ювелір Лазар Богш.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

Алексеев, Л. В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л. В. Алексеев ; Ин-т археологии РАН. – М. : Наука, 2006. – Кн. 2. – 2006. – 167 с.

Алексеев Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 295 с.; ил.

Антипов, И. В. Архитектурно-археологические исследования Софийского собора в Полоцке в 1975–1980, 1984 годах / И. В. Антипов [и др.] // Архитектурное наследство. – СПб. : Коло. – № 74. – С. 16–28.

Богданов, В. П. Взаимоотношения полоцких и смоленских князей в конце XII – первой трети XIII века / В. П. Богданов, А. В. Рукавишников // Вопросы истории. – 2002. – № 10. – С. 19–32.

Борейша, Ю. А. О хронологии правления князей в Полоцке во второй половине XIII в. Несколько замечаний и уточнений в связи с новым изданием “Полоцких грамот” / Ю. А. Борейша. – Минск : Энциклопедикс, 2018. – 152 с. : ил.

Борисенок, Ю. Чародей, очаровавший автора “Слова...” Почему историки продолжают спорить о полоцком князе Всеславе, вознесенном в Древней Руси на вершину власти / Ю. Борисенок // Родина. Российский исторический журнал. – 2018. – № 9. – С. 98–102.

Булкин, Вал. В. О древнерусской архитектуре. Избранные труды / Вал. В. Булкин. – СПб. : Каламос, 2012. – 200 с.

Булкин, Вал. В. Полоцкий Софийский собор в XI веке / Вал. В. Булкин // Гісторычна-археалагічны зборнік. – 2000. – № 15. – С. 132–138.

Варонін, В. А. Чарцвяды: ад двара княскага да двара гаспадарскага // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VI Міжнароднай наўковай канферэнцыі (1–3 лістапада 2012 г.) : у 2 ч. Ч. 1. – Полацк : НПГКМЭ, 2013. – С. 68–74.

Введенский А. М. Сыновья Всеслава Брячиславича. Стратегия и порядок имиенаречения / А. М. Введенский // Slovne. – 2022. – № 2. – С. 264–277.

Высоцкая, Н. Ф. Особенности стилистики, иконографии архитектуры, живописи Спасо-Преображенской церкви Евфросиньевского монастыря в Полоцке (1161 г.) / Н. Ф. Высоцкая // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. наўук. канф. (Полацк, 22–23 мая 2012 г.) / Нац. акад. наўук Беларусі, Ін-т гісторыі, Полацкі дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; наўук. рэд., уклад. В. М. Аляко. – Мінск: Беларус. наўка, 2012. – С. 525–531.

Галубович, В. У. Miscellanea historicæ polocensia. Даследаванні па гісторыі Полаччыны XII – XVII стст. / В. У. Галубович. – Гродна : ГДАУ, 2014. – 223 с. : іл.

Ганецкая, Г. “Жыцце Ефрасінні Палацкай” / Г. Ганецкая, С. В. Тарасау, Г. В. Штыхай // Памяць: гіст.-дакум. хроніка Палацка / рэдкал.: Г. П. Пашкоу (гал. рэд.) і інш.; маст. Э. Э. Жакевіч. — Мн. : БелЭн, 2002. — С. 86—87.

Гаранин, С. А. Еуфрасіння Палацкая і епіскап Ілля: гісторыя стасункау і прычыны канфлікту / С. А. Гаранин // Мельнікау А. А. З неапублікаванай спадчыны : манаграфі, артыкулы, вершы, матэрыялы наўкавай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў. — Мн. : Чатыры чвэрці, 2005. — С. 499—508.

Генрих Латвийскій. Хроніка Лівоніі. М.-Л. : Типографія Академіі Наук СССР, 1938. — XV с. +608 с. : іл.

Гордин, А. М. “... А потом забралася до Рыма”. Граффіто полоцкого странника XII века в Италии / А. М. Гордин. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2023. — 80 с., [5] л. цв. ил.

Груша, А. І. Беларуская кірылічна палеаграфія : вучэб. дапам. для студэнтаў гіст. фак. / А. І. Груша. — Мінск : БДУ, 2006. — 142 с. : іл.

Гулецкий, Д. В. О находках византийских печатей XI/XII вв. с именем Михаила из Давлии на территории Полоцкой земли / Д. В. Гулецкий, В. Зайтб / Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Т. 5. — Мн. : РИФТУР ПРИНТ, 2018. — С. 8—12.

Дашков, С. Б. Императоры Византии / С. Б. Дашков. — М. : Красная площадь, АПС-книги, 1996. — 368 с. : іл.

Дворниченко, А. Ю. Кукенойс, Ерцікіе и границы древнерусской ойкумены / А. Ю. Дворниченко // Новое прошлое — The new past. — № 4. — С. 126—156.

Джаксон, Т. Н. Austr і Goerdum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Издание осуществлено при поддержке Посольства Исландии в Российской Федерации / Т. Н. Джаксон. — М., 2001. — 206 с.

Довнор-Запольский, М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия / М. В. Довнор-Запольский. — Киев : Типо-Литография И. Н. Кушнерев и К в Москве, 1891. — 170 с.

Дук, Д. В. Полоцк — политический, социально-экономический и сакральный центр земли в XI—XIII вв. / Д. В. Дук, О. Н. Левко, Г. В. Штыхов // Полоцк : Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX—XIII вв. — Минск : Беларус. наука, 2012. — С. 66—80.

Дук, Д. Нашчадкі Рагвалода і пачаткі дзяржаунасці на беларускіх землях: разважанні да першага тома “Гісторыі беларускай дзяржаунасці” / Д. Дук, Ю. Кежа // Беларускі гістарычны часопіс. — 2020. — № 2. — С. 3—8.

Дук, Д. Парадная пячатка Еуфрасінні Палацкай / Д. Дук [інш.] // Беларускі гістарычны часопіс. — 2017. — № 9. — С. 4—8.

Дук, Д. Пячатка Еуфрасінні Полацкай / Д. Дук, І. Калечыц, А. Код // Беларускі гістарычны часопіс. — 2015. — № 7. — С. 13—18.

Дук, Д. Святая София о семи ворсех / Д. Дук // Родина. Российский исторический журнал. — 2007. — № 6. — С. 63—67.

Дук, Д. У. Археалагічныя раскопкі ў Асвей / Д. Дук // Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя А. Гуманітарная навука. — 2016. — № 1. — С. 2—10.

Дук, Д. У. Еуфрасіння Полацкая і яе спадчына ў святле археалагічных дадзеных / Д. У. Дук, А. А. Код // Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (ІХ—XX стст.). — Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2019. — С. 32—39.

Дук, Д. У. Полацк: ад “трада” да горада / Д. У. Дук // Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (ІХ—XX стст.). — Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2019. — С. 8—16.

Дук, Д. У. Полацк і палачане (ІХ—XVIII стст.) / Д. У. Дук. — Наваполацк : ПДУ, 2010. — 180 с., [22] арк. ил.

Дук, Д. У. Справа задача аб археалагічных раскопках і наглядзе ў горадзе Полацку ў 2005 годзе / Д. У. Дук // Архів Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вып. 1. — № 2284.

Евфросиния Полоцкая называла себя на русском Офросиния. Интересный факт об имени преподобной [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://ctv.by/evfrosinya-polockaya-naazyvala-sebya-na-russkom-ofrosinya-interesnyy-fakt-ob-imeni-prepodobnoy>. — Дата доступа: 02.04.2024.

Емельянчик, О. А. Антропологические исследования погребений при Спасо-Преображенском храме Спасо-Евфросиниевского монастыря (по материалам раскопок 2005—2018 гг.) // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17—18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 80—93.

Еремеев, И. И. Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии и истории Псковско-Белорусского Подвия) / И. И. Еремеев. — СПб. : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2003. — 696 с. : ил.

Ермонская, В. В. Русская мемориальная скульптура: к истории художественного надгробия в России XI — начала XX в. / В. В. Ермонская, Г. Д. Нетунахина, Т. Ф. Попова. — М. : Искусство, 1978. — 311 с. : ил.

Житие и подвижничество блаженной и преподобной Евфросинии, игумении <монастыря> Спаса-Вседержителя и пречистой его матери, что в граде Полоцке [Электронный ресурс] / Электронные публикации Института русской литературы

ры (Пушкинского Дома) РАН. — Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=10128>. — Дата доступа: 10.09.2019.

Житие преподобной матери нашей Евфросинии // Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четырех-Миней св. Димитрия Ростовского (репринт). — Киев: Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра, 2004. — Т. 1. Месяц сентябрь. — С. 497–566.

Загарульскі, Э. М. Заходняя Русь: IX–XIII стст. : вучеб. дапам. / Э. М. Загарульскі. — Мн. : Універсітэцкае, 1998. — 240 с. : іл.

Загорульский, Э. М. Белая Русь с середины I тыс. до середины XIII века / Э. М. Загорульский. — Минск : Четыре четверти, 2014. — 2-е изд., доп. — 532 с.

Зализняк, А. История русского языка (25 декабря 2017 года) / А. Зализняк [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=uzzjipFplQ>. — Дата доступа: 02.04.2024.

Зализняк, А. А. Древненовгородский диалект. — 2-е издание, переработанное с учетом материалов находок 1995–2003 гг. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 872 с. — (Studia philologica).

Залилов, И. З. Граффити Спасо-Преображенской церкви в Полоцке XII–XVII вв. / И. З. Залилов. — Полоцк : Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке, 2014. — 108 с. : іл., 12 с. цв. іл., 64 с. табл.

Залилов, И. З. О датировке архитектурных памятников Полоцка XI–XII веков / И. З. Залилов // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2015. — № 9. — С. 127–134.

Заяц, Ю. А. Завершение восточно-европейской эпопеи принца Эймунда, или Варяги на юго-восточной окраине Полоцкой земли в первой половине XI в. / Ю. А. Заяц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2013. — Вып. 24. — С. 28–33.

Заяц, Ю. А. Заславль в эпоху феодализма / Ю. А. Заяц. — Минск : Наука и техника, 1995. — 207 с.

Заяц, Ю. А. К проблеме первоначального Менска (сравнительная хронология поселения на реках Немига и Мена) / Ю. А. Заяц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2005. — № 9. — С. 26–31.

Заяц, Ю. А. Менская волость-удел в X–XII вв. / Ю. А. Заяц // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: к 1125-летию Полоцка. — Полоцк, 1987. — С. 21–22.

Заяц, Ю. А. Менская зямля: этапы фарміравання / Ю. А. Заяц // Беларускі гістарычны часопіс. — 1993. — № 4. — С. 8–15.

Заяц, Ю. А. Минск и его пригороды / Ю. А. Заяц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2013. — Вып. 24. — С. 38–55.

Заяц, Ю. А. Полоцкие события “Саги об Эймунде” / Ю. А. Заяц // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. — Полацк : НПГКМЗ, 1992. — С. 23–24.

Зыков, П. А. Исследования на хорах Спасского храма Евфросиниевского монастыря в Полоцке / П. А. Зыков, Е. Н. Торшин // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 94–112.

Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг туберний Витебской и Могилевской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске и изданные под редакцией архивариуса сего архива Сазонова. — Витебск : тип. Губ. правл., 1871. — Вып. 2. — 382 с.

Калбека, А. Р. Актавыя пячаткі полацкіх князёў (па археалагічных даных) / А. Р. Калбека // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VII Міжнар. навук.-практ. канф. (Полацк, 1–2 лістапада 2022 г.) / уклад. Т. У. Явіч. — Полацк : Полацкае книжнае выдавецтва, 2022. — С. 100–106.

Калбеко, А. Г. Печати Евфросинии Полоцкой: проблемы атрибуции / А. Г. Калбеко // Актуальная археология 5 : материалы Междунар. науч. конф. молодых ученых; ИИМК РАН. — СПб. : Невская Типография, 2020. — С. 319–322.

Калечыц, И. А. Граффити полоцкой Спасо-Преображенской церкви: новые находки и открытия / И. А. Калечыц // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Полацк, 22–23 мая 2012 г.) / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Полацкі дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; на-вук. рэд., уклад. В. М. Ляуко. — Мінск : Беларус. навука, 2012. — С. 580–586.

Калечыц, И. А. Граффіті наоса полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы: спроба абагульнення і інтэрпрэтацыі / И. А. Калечыц // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VII Міжнар. навук.-практ. канф. (Полацк, 1–2 лістапада 2022 г.) / уклад. Т. У. Явіч. — Полацк : Полацкае книжнае выдавецтва, 2022. — С. 107–124.

Калечыц, И. Імёны у кірылічных надпісах XII — сярэдзіны XVI ст. на сценах Спаса-Праабражэнскай царквы ў Полацку / И. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2018. — № 11. — С. 14–18.

Калечыц, И. А. “Папін” і “мастэр гречыськое стороны”: адкрыццё ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы / И. А. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2024. — № 6. — С. 70–71.

Калечыц, И. А. Эпиграфіка Беларусі X–XIV стст. / И. А. Калечыц. — Мінск : Беларус. навука, 2011. — 271 с.

Каргер, М. К. Храм-усыпальница в Евфросиньевском монастыре в Полоцке // Советская археология. — 1977. — № 1. — С. 240—247.

Кежа, Ю. Когда Волхов течет вспять. Поход князя Всеслава на Новгород 1066 года // Родина. Российский исторический журнал. — 2013. — № 5. — С. 76—79.

Клімау, М. В. Папярэдня вынікі археалагічных раскопак 2021—2022 гг. ва ўсходній частцы Верхняга замка Полацка / М. В. Клімау // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VIII Міжнар. наўук.-практ. канф. (Полацк, 1—2 лістапада 2022 г.) / уклад. Т. У. Явіч. — Полацк : Полацкае книжнае выдаўствіца, 2022. — С. 140—152.

Клімау, М. В. Полацкае княства ў IX—XI стст. / М. В. Клімау // Гісторыя Беларусі : у 6 т. — Мн. : Экаперспектыва, 2000. — Т. 1. Старажытная Беларусь: ад першапачатковага заселення да сярэдзіны XIII ст. — С. 148—166.

Кніга жыцій і хаджэння: пер. са старажытнаруск., старабеларус. і польск. / уклад., прадм. і каментарый А. Мельнікава. — Мн. : Маст. літ., 1994. — 503 с. [16] л. : іл.

Кошман, В. І. Абарончыя збудаванні Мінскага замчышча у святле апошніх даследаванняў / В. І. Кошман, М. А. Плавінскі // Археология і давня історія Украіны. — К., 2017. — Вып. 1 (22) : Проблемы давньоруської та середньовічнай археологіі. — С. 100—109.

Крысько, В. Б. Древнерусский язык / В. Б. Крысько, М. Б. Попов // Русский язык : энциклопедия / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН; под. общ. ред. А. М. Молдована. — 3-е изд. перераб. и доп. М. : АСТ-ПРЕСС ШКОЛА, 2020. — С. 168—173.

Лазарев, В. Н. Искусство Древней Руси. Мозаики и фрески / В. Н. Лазарев. — М. : Искусство, 2000. — 304 с.

Левко, О. Н. Курган с массовыми погребениями XII века в Друцке / О. Н. Левко, А. В. Войтехович // Археология і давня історія Украіны. — К., 2010. — Вып. 1 : Проблемы давньоруської та середньовічнай археології. — С. 371—378.

Левко, О. Н. Полоцкое княжество (земля) — исток белорусской государственности / О. Н. Левко // История белорусской государственности : в 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность от истоков до конца XVIII в. — Мн. : Беларусская наука, 2018. — С. 158—211.

Левко, О. Н. Предисловие / О. Н. Левко // История белорусской государственности : в 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность от истоков до конца XVIII в. — Мн. : Беларусская наука, 2018. — С. 11—12.

Левко, О. Н. Роль Минского княжества в территориально-административном и политическом делении Полоцкой земли / О. Н. Левко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2013. — Вып. 24. — С. 103—112.

Левко, О. Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: формирование и развитие / О. Н. Левко. — Мин. : Бел. наука, 2004. — 280 с. : ил.

Лихачев, Д. С. Объяснительный перевод “Слова о полку Игореве” / Д. С. Лихачев // Слово о полку Игореве. — М. : Современник, 1986. — 432 с.

Любавский, М. К. очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унион включительно / М. К. Любавский. — Москва : Московская художественная печатня, 1915. — 414 с.

Ляушун, А. “... Рече же ему: что ти имя есть?": да 890-годзя скону князя Барыса Усяславіча Палацкага (каля 1050–1128) / А. Ляушун // Беларуская думка. — 2018. — № 9. — С. 82–87.

Магалинский, И. В. Предварительные результаты археоло-архитектурных исследований на территории Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиньевского монастыря в городе Полоцке в 2018 году / И. В. Магалинский, А. А. Коц, Е. Н. Торшин, П. А. Зыков // Актуальные проблемы архитектуры Белорусского Подвіння и сопредельных регионов. — Новополоцк : ПГУ, 2018. — С. 45–50.

Малиновский, Ю. И. Сравнительная характеристика и особенности фресковой живописи основного объема и южной келии Спасской церкви / Ю. И. Малиновский // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 182–183.

Марзалюк, І. А. Людзі дауняй Беларусі: этнанакіфесціі і сацыякультурныя стэрэатыпы (Х–XVII стст.): манаграфія / І. А. Марзалюк. — Магілёу : МДУ імя А. А. Куляшова, 2002. — 324 с.

Марзалюк, І. А. Магілёу у XII–XVIII стст. Людзі і рэчы / І. А. Марзалюк. — Магілёу-Мінск : Веды, 1998. — 260 с.

Матвеев, В. Н. Древнерусские керамические плитки из раскопок вокруг Спасского собора Евфросиньевского монастыря в Полоцке (по материалам работ 2017–2019 гг.) / В. Н. Матвеев, Е. Н. Торшин, А. А. Коц // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 188–201.

Медведев, А. М. Минское замчище : материалы исследований северо-восточной части в 2009 году (участок I, раскопы 1, 2) / А. М. Медведев и др. // Материалы по археологии Беларуси. — 2011. — Вып. 22. — 238 с.

Мельнікаў, А. А. Еўфрасіння Полацкая (Жыціе Еўфрасінні Полацкай з каментарыямі А. А. Мельнікава) / А. А. Мельнікаў // З неапубліканай спад-

чыны : манаграфіі, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікау. — Mn. : Чатыры чвэрці, 2005. — С. 14—315.

Назаренко, А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (Х—XI вв.) / А. В. Назаренко // Древнейшие государства на территории СССР, 1985 год : материалы и исследования. — М. : Наука, 1986. — С. 149—157.

О составе русских летописей до конца XIV века. Исследование К. Бестужева-Рюминна. — СПб. : Тип. А. Траншеля, 1868. — 378 с.

Петров, А. Н. Атрибуция актовых печатей первого полоцкого князя Рогволода / А. Н. Петров, Д. В. Гулецкий // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Вып. 4. М. : РИА Внешторгиздат, 2017. — С. 11—24.

Петров, А. Н. “Полоцкий матриархат” академика В. Л. Янина и современное состояние изучения вислых печатей к актам XI—XII вв. / А. Н. Петров, Д. В. Гулецкий // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Том 8. Спецвыпуск “Древний Полоцк и сопредельные государства”. — Mn., 2020. — С. 8—13.

Повесть временных лет. Часть первая. — Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. — 504 с.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссию. — Т. 3 : IV. Новгородская летопись. — Санкт-Петербург : Археогр. комис., 1841. — 856 с.

Полное собрание русских летописей. — Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — М. : Наука, 1975. — 234 с.

Полное собрание русских летописей. — Т. 1 : Аврентьевская летопись. — Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1926—1928. — 379 с.

Полное собрание русских летописей. — Т. 2 : Ипатьевская летопись. — СПб. : Типография М. А. Александрова, 1908. — 638 с.

Полное собрание русских летописей. — Том 3 : Новгородские летописи. — Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1841. — 317 с.

Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. : в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. — М., 1977—1989. — Вып. 2 / сост. А. Л. Хорошкевич. — 1978. — 220 с.

Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. : в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. — М., 1977—1989. — Вып. 3 / сост. А. Л. Хорошкевич. — 1980. — 214 с.

Полоцкое Радование: Свято-Евфросиниевские Торжества 1910 года. — Полоцк : Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке Полоцкой епархии Белорусской Православной Церкви, 2010. — 440 с. : ил.

Пушкарёва, Н. А. Женщины Древней Руси / Н. А. Пушкарёва. — М. : Мысль, 1989. — 286 с.

Пятнов, А. П. Полоцкая земля в последней четверти XII века / А. П. Пушкарёва // *Rossica Antiqua*. — 2010. — № 1. — С. 128—143.

Раппопорт, П. А. Полоцкое зодчество XII века / П. А. Раппопорт // СА. — 1980. — № 3. — С. 143—163.

Рассадин, С. Е. Древнерусские Евфросинии: монахиня-княжна и княгиня-монахиня [Электронный ресурс] / С. Е. Рассадин // <http://lavra.by/biblioteka/statu/rassadin-se-drevnerusskie-evfrosinii-monahinyya-knyazhina-i-knyaginyya-monahinyya>. — Дата доступа: 19.06.2019.

Рассадин, С. Е. К вопросу об истинной исторической роли Евфросинии Полоцкой / С. Е. Рассадин // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. — Сер. Історичні науки. — 2015. — № 5 (306). — С. 109—114.

Родина Евфросинии. Статья, посвященная месту рождения Евфросинии Полоцкой [Электронный ресурс] / Ю. Кежа, Г. Мысливец // <https://www.eparhia992.by/item/1395-rodina-evfrosininn-statyia-posvyashchennaya-mestu-rozhdeniya-prepodobnoi-evfrosinii-polotskoj> 2015. — Дата доступа: 19.07.2024.

Рукавишников, А. В. Об организации власти в Полоцке в конце XII — середине XIII века / А. В. Рукавишников // Вопросы истории. — 1999. — № 3. — С. 116—123.

Рукавишников, А. В. Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников / А. В. Рукавишников // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2003. — № 2 (12). — С. 99—111.

Самонова, Н. М. Династическая политика Всеслава Брячиславича и именослов его сыновей / Н. М. Самонова // *Studia Historica Europae Orientalis* = Исследования по истории Восточной Европы. Выпуск 15. Мн. : РИВШ, 2022. — С. 44—54.

Самонова, М. Н. Рогъволодъ—Ragnvaldr: к вопросу о возможности идентификации / Н. М. Самонова // Полацк у гісторы і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. наўук. канф. (Полацк, 22-23 мая 2012 г.). — Мінск : Беларуская наука, 2012. — С. 73—78.

Сарабьянов, В. Д. Мир книжности в росписях Спасской церкви Евфросиньевского монастыря / В. Д. Сарабьянов — Выступление Сарабьянова Владимира Дмитриевича, кандидата искусствоведения, главного искусствоведа, бригадира художников-реставраторов Межобластного научно-реставрационного художественного управления (г. Москва) с докладом “Мир книжности в росписях Спасской церкви Евфросиньевского монастыря. К вопросу о просветительской деятельности преп. Евфросинии Полоцкой” на конференции “История и археология Полоцка и

Полоцкой земли” 1–3 ноября 2012 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=MI0t8jcfAZc>. – Дата доступа: 02.04.2024.

Сарабьянов, В. Д. Спасская церковь Евфросиниевского монастыря в Полоцке / В. Д. Сарабьянов. – 3-е изд. – Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке, 2016. – 516 с. : ил.

Сапунов, А. П. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века / А. П. Сапунов. – Витебск: Типография губернского правления, 1889. – 172 с. : 19 л. : ил.

Сарабьянов, В. Д. Спасская церковь Евфросиниевского монастыря в Полоцке. – 3-е изд. – Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке, 2016. – 516 с. : ил.

Селицкий, А. А. Евфросиния Полоцкая. Ее храм. Ее фрески / А. А. Селицкий. – Минск : Беларусь, 2016. – 183 с. : ил.

Селицкий, А. А. Живопись Полоцкой земли XI – XII вв. / А. А. Селицкий. – Мин. : Навука і тэхніка, 1992. – 173 с. : ил.

Семяничук, А. А. Полацк і Полацкая зямля у гісторычнай памяці жыхароў ВКЛ у XVI ст. / А. А. Семяничук // Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 1: Гуманітарныя науки. – 2013. – № 1. – С. 19–28.

Скарга полацкага архіепіската Іасафата Кунцэвіча на паноу Корсакау абытых, што яны бяспраўна назваліся заснавальнікамі Барысаглебскага монастыра і прыуласці яго землеуладанні (падрыхтава да друку Ю. М. Мікульскі) // Беларуская дауніна : Гістарычны альманах. – Выпуск 2. – Минск : Выдавец А. М. Вараскін. – 2015. – С. 232–234.

Скобцова, Д. А. Фресковая роспись галерей Спасского храма Евфросиниева монастыря в Полоцке (предварительные наблюдения) / Д. А. Скобцова // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. – Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. – С. 227–256.

Слуцкий, Г. Обзор Жития преподобной Евфросинии Полоцкой по материалам Волокодамского сборника № 632. [Электронный ресурс] / Г. Слуцкий // Язык и текст langpsy.ru. 2015. Т. 2. № 2. – Режим доступа: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Slutsky.shtml>. – Дата доступа: 10.09.2019.

Соловьев, С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. – К. 1. – 812 с.

Тарасаў, С. В. Архітэктурна-культурная асаблівасць Спасаўскага храма ў Полацку. Храналогія храма і жыцця Ефрасінні / С. В. Тарасаў // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. – Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. – С. 257–266.

Тарасау, С. В. Еуфрасіння — Офрасіння — Афрасіння Палацкая. Яе час, яе крэж / С. В. Тарасау. — Мінск : Цымберау Р. М. 2021. — 368 с. : іл.

Тарасау, С. В. Канфлікт паміж Палацкам і Кіевам 1066—1068 гг. Палітыка-рэлігійны аспект / С. В. Тарасау. // Археология і давня історія України. — К., 2017. — Вип. 1 (22) : Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — С. 50—60.

Тарасау С. В. Палацк IX—XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія С. В. Тарасау. — Мн.: Беларуская навука, 2001. — 183 с. : іл.

Тарасау, С. В. Сядзіба палацкіх ювеліраў XII—XIII стст. / С. В. Тарасау // Гісторыя і археалогія Палацка і Палацкай зямлі : матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. — Палацк : НПГКМЗ, 2003. — С. 267—272.

Татищев, В. Собрание сочинений : в 8 т. / В. Татищев. — М. : Ладомир, 1994. — Т. 2, 3 : История Российской. Часть 2. — 688 с.

Темушев, С. Н. К вопросу об истоках политической самостоятельности Палацкой земли в древнерусский период / С. Н. Темушев // Палацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Палацк, 22—23 мая 2012 г.). — Мінск : Беларуская навука, 2012. — С. 39—51.

Тихомиров, Н. Н. Исследование о Русской правде: происхождение текстов / Н. Н. Тихомиров. — Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1941. — 254 с.

Торшин, Е. Н. Некоторые строительно-технические особенности Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиниевского монастыря в Погостке (фундамент, нижний ярус кладки стен и конструкция полов / Е. Н. Торшин // Спасо-Преображенский храм в г. Погостке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Погостк, 17—18 сентября 2019 г. — Погостк : Погосткое книжное издательство, 2022. — С. 267—280.

Торшын, Я. Спасціжэнне першапачатковай задумы архітэктуры Палацкай Спаса-Праабражэнскай царквы: па выніках даследавання 2015 года / Я. Торшын [і інш.] // Беларускі гістарычны часопіс. — 2016. — № 7. — С. 5—16.

Фліпавіч, М. А. Погосткя земля у беларуско-литовскій літопісній традыцыі / М. А. Фліпавіч // Палацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Палацк, 22—23 мая 2012 г.) — Мінск : Беларуская навука, 2012. — С. 60—71.

Харрис, Джонатан. Византия: история исчезнувшей империи / Джонатан Харрис. — М. : АНО, 2017. — 198 с. : іл.

Цемушау, С. М. Крынцы па гісторыі беларускай дзяржаваунасці // Гісторыя беларускай дзяржаваунасці / С. М. Цемушау. — Мн. : Беларуская навука, 2022. — С. 18—21.

Цемушау, С. М. Першыя дзяржаўныя ўтварэнні на тэрыторыі Беларусі / С. М. Цемушау, І. А. Марзалюк, Д. У. Дук // Гісторыя беларускай дзяржаўнасці. — Мн. : Беларуская навука, 2022. — С. 22–51.

Шалина, И. А. Икона Богоматери Одигитрии — древняя икона Полоцкого Софийского собора (Icon of the Odigitria — ancient icon of St. Sophia Cathedral in Polotsk) / И. А. Шалина // Seminarium Bulkinianum : сб. ст. к 60-летию со дня рождения В. А. Булкина. — СПб., 1999. — С. 121–129.

Шатохина, Н. Н. Духовно-просветительский характер монументальной живописи Спасо-Евфросиньевского монастыря / Н. Н. Шатохина // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 326–338.

Штыхау, Г. Палтычна гісторыя Полацкай зямлі у XII–XIII стст. / Г. Штыхау, В. Аляко // Гісторыя Беларусі : у 6 т. Т. 1 : Старажытная Беларусь: ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. — Мн. : Экаперспектыва, 2000. — С. 175–183.

Штыхау, Г. В. Старажытны Лагойск у святле археалагічных раскопак / Г. В. Штыхау // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2011. — Вып. 21. — С. 163–183.

Штыхов, Г. В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов. — Мн. : Наука и техника, 1978. — 160 с.

Штыхов, Г. В. “Отчина”, и “жынъ”, “село” и “дом” полоцких князей / Г. В. Штыхов // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. — Полацк : НПГКМЗ, 1992. — С. 65–66.

Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; Изд. Ф. А. Брокгауз [Лейпциг], И. А. Ефрон [Санкт-Петербург]. — Т. 4. Битбург—Босха. — СПб. : Семеновская Типо-Литография И. А. Ефона, 1891. — 490 с.

Янин, В. А. Актовые печати Древней Руси X — XV вв. : в 2 т. Т. 1 : Печати X — начала XIII в. / В. А. Янин — М. : Наука, 1970. — 327 с.: илл.

Янин, В. А. Полоцкий матриархат / В. А. Янин // Знание — сила. — 1970. — № 12. — С. 17–19.

Ярмохін, М. Дэндрахраналагічнае датаванне будаўніцтва Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы / М. Ярмохін, А. Вітас, І. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2016. — № 8. — С. 13–17.

Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the the Fogg Museum of Art. Volume 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor. / Edited by John Nesbitt and Nicolas Oikonomides. — Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1994. — 236 p.

Dumbarton Oaks Research Library and Collection [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1921>. — Дата доступу: 09.01.2020.

Lucca, cattedrale di San Martino / Gianni Careddu [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lucca_cattedrale_di_San_Martino_\(001\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lucca_cattedrale_di_San_Martino_(001).jpg). — Дата доступу: 26.07.2024.

Seibt, Werner. Some Interesting Byzantine Seals with Surnames in the Collection of Oleksii Sheremetiev / Werner Seibt // Byzantine and Rus' Seals, edited by Hlib Ivakin, Nikita Kharinov, Werner Seibt. — Kyiv, 2015. — Р. 83—95.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	3
ГЛАВА 1. ЕУФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ У ПАЛТЫЧНАЙ ПРАСТОРЫ ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XII ст.	10
ГЛАВА 2. МАТЭРЫЯЛЬНАЯ СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: “ЦАРКВА КАМЕННАЯ СВЯТОГА СПАСА”	44
ГЛАВА 3. ТАЯМНІЦА ЗНІКЛАЙ СВЯТЫНІ: ЦАРКВА СВЯТОЙ БАГАРОДЗІЦЫ	83
ГЛАВА 4. АСВЕТНІЦКАЯ СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: НОВЫЯ АДКРЫЦЦІ, НАУКОВЫ ДОСВЕД І МІФАЛАГІЗАЦЫЯ	95
ГЛАВА 5. ЗНЕШНЯЯ СУВЯЗІ ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: ГІСТОРЫЯ АДНОЙ ПЯЧАЦІ	127
ГЛАВА 6. “ДЗЕЦІ МАЕ ЛЮБАСНЫЯ, ШТО ВЫ МНЕ УЧЫНІЛР”: ПАТРАНІМІЧНЫ АСПЕКТ ДЗЕЙНАСЦІ ПРАПАДОБНАЙ.	131
ГЛАВА 7. ЗАМЕСТ ПАСЛЯСЛОУЯ	140
ЗАКЛЮЧЭННЕ	150
ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ	154

Навуковае выданне

Дук Дзяніс Уладзіміравіч

СПАДЧЫНА ЕЎФРАСІННІ ПОЛАДКІЙ
ГІСТАРЫЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ
Ў СВЯТЛЕ НОВЫХ АДКРЫЦІЯУ

Манаграфія

Тэхнічны рэдактар *A. P. Роскач*
Камінтарная вёрстка *C. A. Кірыльчык, B. Г. Молакава*
Карэктар *G. B. Карпянкоў*

Падпісаны да друку 04.03.2024. Фармат 60x84/16

Гарнітура *Academy*. Ум.-друк. арк. 10,0.
Ул.-выд. арк. 10,9. Тыраж 85 экз. Заказ №40

Установа адзялкы “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. А. Куляшова”, 212022, Магілёў, Касманаутаў, 1.
Ласведчанне аб дзяржаўнай регістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальника друкаваных выданняў № 1/131 ад 03.01.2014 г.

Надрукавана ў выдавецкім аддзеле
МДУ імя А. А. Куляшова, 212022, Магілёў, Касманаутаў, 1.